

תוספות

רבינו שלמה ב"ר שמואל

מוירצבורג

על פירוש רש"י לתורה

"יש בתוכן טעמים ומדרשים... [אשר] עין לא ראתה זולתם,
ואזן לא שמעה דוגמתן, והמשכיל בהם יזהיר כזוהר הרקיע,
ואורו לא ישקיע"

פרשיות בראשית-תולדות

תוספות רבינו שלמה ב"ר שמואל מוירצבורג

על פירוש רש"י לתורה

פרשיות בראשית-תולדות

ספרי המחבר:

- **ספר גימטריאות** לרבינו יהודה החסיד: ביאורים ורמזים על התורה לפי סדר הפרשיות, מוסר וחסידות, דרוש ואגדה, גימטריאות וראשי תיבות וענינים נוספים. ירושלים תשס"ה. שני כרכים, 56 + תנ"ך עמודים.
 - **אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות** לרבינו יהודה החסיד: אמונות ודעות וסוד הייחוד בדרך לימוד מתופעות טבע. ירושלים תשס"ו. 39 + תקצו עמודים.
 - **ספר קושיות** לאחד מן הראשונים באשכנז: טעמי מנהגים והלכות, ביאורי פסוקים, פירושי אגדה ומדרשים עלומים בדרך קושיא ותירוץ. ירושלים תשס"ו. 13 + שסו עמודים.
 - **סודי חומש ושאר** מתלמידי רבינו יהודה החסיד: פירושים, גימטריאות ופרפראות על התורה, שיר השירים, איוב ורות. ירושלים תשס"ז. 5 + רכח עמודים.
 - **תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא, ה'דוקח'**: שיר מחורז בהנהגת התשובה ודרכיה. ירושלים תשע"ד. 37 + רח עמודים.
 - **דרשות לימי התשובה** מבית מדרשם של חסידי אשכנז. ירושלים תשע"ד. 11 + עד עמודים.
 - **גנוי חג הסוכות**: אסופת גנוים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות. ירושלים תשע"ח. 12 + שע עמודים.
 - **'אחר שלשים במועצות אשית'**: יוצר לחתן מאת רבינו יצחק ב"ר אלעזר הלוי עם פירוש לאחד מן הראשונים באשכנז. ירושלים תשע"ט. 12 + סב עמודים.
 - **גנוי תפילין**: אסופת גנוים מתורתם של ראשונים בענייני מצות תפילין. ירושלים תשפ"ב (הדפסה שנייה מתוקנת). עד עמודים.
 - **ארבע דרשות נישואין**: לאחד מחכמי ביזנטיון הקדמונים. ירושלים תשפ"ב. צח עמודים.
 - **תוספות רבינו שלמה ב"ר שמואל מוירצבורג על פירוש רש"י לתורה**: פרשיות בראשית-תולדות. ירושלים תשפ"ג, קטו עמודים.
-
- **סגולה**: עיונים וברורים במנהג והלכה, פיוט, מדרש ואגדה, ספר ראשון. ירושלים תשע"ב. 153 עמודים.
 - **סג'ל**: גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת: אסופת גליונות 01-25. ירושלים תשפ"ב. 414 עמודים.
 - **נהגו ישראל**: עיונים וברורים בתולדות המנהג וההלכה - חג הסוכות. ירושלים תשפ"ב. [38] + קכט עמודים.
 - **אלפא ביתא תניתא דשמואל ועירא**: פנינים אשר משיתי ממצולות ים של שמואל מאוצרות הר"ש אשכנזי שליט"א. ירושלים תשע"א. שני כרכים, 18 + 952 עמודים.
 - **אלף חסר תליסר** מכתבי תורה וחכמה [...] **אגרות שמואל**: כסדר כתיבתם [...] בידי [...] ר' שמואל אשכנזי. ירושלים תשפ"א. שלושה כרכים, כו + 1781 עמודים.

תוספות

רבינו שלמה ב"ר שמואל

מווירצבורג

על פירוש רש"י לתורה

"יש בתוכן טעמים ומדרשים... [אשר] עין לא ראתה זולתם,
ואזן לא שמעה דוגמתן, והמשכיל בהם יזהיר כזוהר הרקיע,
ואורו לא ישקיע"

פרשיות בראשית-תולדות

יוצאות לאור לראשונה מעצם כתב־ידו של המחבר

עם מבוא, ביאורים והערות

בעזר החונן לאדם דעת, עליידי

יעקב ישראל

בן הרב שמואל דב

סטל

פה ירושלים תובב"א

בשנת תשפג לפ"ק

הדפסה ראשונה: מרחשוון תשפג
במספר עותקים מצומצם

בכל ענייני החוברת ניתן לפנות אל:

יעקב ישראל סטל

רח' חיי אדם 28 ג

ירושלים

טל': 052-7609441

דוא"ל: alfabita99@gmail.com

ניתן להירשם לקבלת מאמרים ועדכונים על פרסומים חדשים

תשפג © 2023

כל הזכויות שמורות למו"ל

אין להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, או להפיץ חוברת זו,
בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני, אופטי או אחר,
ללא אישור בכתב מהמו"ל

תוכן העניינים:

פתח דבר

מבוא ה

תוספות רבינו שלמה ב"ר שמואל מזוירצבורג

פרשת בראשית יא

פרשת נח כ

פרשת לך לך לא

פרשת וירא מח

פרשת חיי שרה טח

פרשת תולדות צא

רשימת המקורות וקיצוריהם קט

פתח דבר

אפתח פי ברננה לאל הגומר עלי, אשר זיכני לעסוק בתורתם של ראשונים נ"ע, ללמוד ולהגות בדבריהם, לפענח צפונותיהם, ולהוציאם לאור לראשונה מתוך כתבייד עם מבואות, מראי מקומות, ביאורים והערות.

מחברת זו הוקדשה לההדרת חלק מתוספותיו של רבינו שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג על פירוש רש"י לתורה, אשר כתב בשנת ד'תתקצג (1233), לפני כשמונה מאות שנה. בתוספות אלו הוסיף המחבר על פירושו של רש"י, "טעמים ומדרשים... [אשר] עין לא ראתה וזולתם, ואזן לא שמעה דוגמתן, והמשכיל בהם יזהיר כזוהר הרקיע", כלשונו של המחבר.

תודתי לידידי הרב שמשון ראזענבערג על עזרתו התמידית, וגם בההדרת מחברת זו. ברכת ה' תלווה אותו ואת משפחתו לאורך שנים טובות.

חוברת זו יוצאת לאור לכבוד שמחת נישואי בתי דאבע מינדל עב"ג חנניה יום טוב ליפא הכהן בן הרב אהרן אליעזר ריונברג, ביום ב בשבט תשפ"ג. "בֹּרָא עוֹלָם בְּקִנְיָן / הַשְׁלֵם זֶה הַבְּנֵי",

כעתירת

יעקב ישראל סטל

פה עיר הקודש ירושלים תובב"א

מבוא

א. תולדות המחבר¹

רבינו שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג, מחכמי אשכנז ובעל זיקה משמעותית לחסידיה, פעל במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה.

שנת לידתו של רשב"ש מווירצבורג אינה ידועה, אך כנראה שהיא אינה מאוחרת מסביבות השנים ד'תתקסג-תתקסח (1203-1208), שכן בשנת ד'תתקצג (1233) הוא נשכר כסופר מומחה להעתקת פירוש רש"י (ופרשנים נוספים) לתנ"כ – כפי שיתואר בהמשך – מלאכה גדולה ומורכבת שבדאי ניתנה רק לסופר מקצועי, והוא ביצע את המלאכה בכשרון רב וגם הוסיף בפירוש מאות קטעים מדיליה, המלמדים על רוחב אופקיו התורניים. מסתבר אפוא, שבאותו זמן היה כבן עשרים וחמש או שלושים שנה, לכל הפחות.

לרשב"ש מווירצבורג היתה זיקה רבה לבית מדרשם של חסידי אשכנז. הוא מתייחס לרבינו יהודה החסיד, ראשם ורבם של חסידי אשכנז, בהערצה ובכבוד גדול, כתלמיד רבו, אך היה צעיר מכדי לפגוש אותו בחייו, ופגש רק אחד מתלמידיו, ממנו קיבל חלקים מתורת הסוד, ולצורך כך נסע מעירו ווירצבורג אל רגנסבורג, עירו של החסיד, שם היו מרוכזים חלק מתלמידיו של ר' יהודה החסיד.

בתוספותיו לפירוש התפילות המיוחס לראב"ן – שגם בהן ידובר להלן בסמוך – הוא מזכיר את תלמידו הגדול של החסיד, ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא ה'רוקח', ומביא מתורתו, הגם שכפי הנראה גם אותו הוא לא פגש פנים אל פנים. ככל הידוע, את תורת הסוד של חסידות אשכנז הוא קיבל מפי רבותיו הישירים: ר' יצחק הזקן ב"ר יוסף, מתלמידי ר' יהודה החסיד, וחכם נוסף, בן דורו של החסיד, ר' אלעזר מוורכהיים (Forchheim; חברו של ר' זלטמן, בנו של ר' יהודה החסיד)².

1 תולדות המחבר הקדשתי מאמר מיוחד: 'תולדות רבי שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג: בתוספת מהדורת תוספותיו לפירוש התפילה המיוחס לראב"ן' (בכתובים), ותתי-הפרק הנוכחי הוא תמציתו של המאמר, בהשמטת מרבית הדיונים והמקורות.

2 כל זאת מלמד, שבשונה מהמקובל במחקר, רשב"ש מווירצבורג אינו מחבר ספר 'סדר טעמים' (הנקרא גם: 'טעמים של חומש') שבכת"י פריס, הספרייה הלאומית 353 hebr. (מתכ"י: F2955), דפים 368-398 (ההדרת החיבור על ידי הושלמה, ובעזר האל יראה אור בקרוב ממש). ספר זה נכתב אכן בידי חכם אשכנזי בשם **ר' שלמה**, אבל הוא היה תלמידו של ר' שמואל החסיד, וחבר של בניו, ר' אברהם משפיירא ור' יהודה החסיד, בעוד רשב"ש

ב. תוספותיו לפירוש רש"י על התורה

כתביו של ר' שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג אינם כוללים חיבורים של ממש אלא רק הגהות ותוספות לחיבורי קודמיו, אף כי תוספות אלו יש בהן כדי לפרנס חיבור בפני עצמו. נותרו בידינו שני חיבורים קדומים בהם כתב את תוספותיו והגהותיו:³ (א) פירוש התפילה המיוחס לראב"ן; (ב) פירוש רש"י על המקרא. תוספותיו לפירוש התפילה המיוחס לראב"ן הגיעו לידינו ככעשרה כתבייד, המשלימים זה את זה, וכבר נתברר עניינם במאמר מיוחד⁴, וכאן יתברר טיב תוספותיו לפירוש רש"י על המקרא שהגיעו לידינו **בעצם כתב ידו**. בשנת ד'תקצג (1233) העתיק רשב"ש מווירצבורג את פירוש רש"י למקרא⁵, ושילב בו מאות תוספות, ארוכות וקצרות, מפרי עטו, בהם "טעמים ומדרשים שאינן

מווירצבורג היה תלמיד תלמידיו של ר' יהודה החסיד ומעולם לא פגש – וכרונולוגית גם לא יכול היה לפגוש – את ר' יהודה החסיד, ובוודאי לא את אביו, ר' שמואל החסיד, ואין ספק שהוא אינו מחבר 'סדר טעמים', שאין ביניהם אלא שיתוף שמם הפרטי – 'שלמה'! את הזהוי המוטעה של ר' שלמה מחבר 'סדר טעמים' עם רשב"ש מווירצבורג הציע לראשונה י"נ אפשטיין (במאמרו 'מחבר הפירוש לדברי הימים', בספרו: מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, בעריכת צ' אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשמד, עמ' 283-284. במקורו נכתב המאמר בצרפתית והתפרסם בשנת תרטס [1909], ראה: J.N. Epstein, 'L'auteur du Commentaire des Chroniques', REJ, 58 [1909], pp. 189-199, ונמשכו אחריו רבים, במיוחד בעקבות י"מ תא-שמע שחזר על קביעתו בתוספת נופך (ראה: י"מ תא-שמע, 'על ביקורת המקרא באשכנז בימי הביניים', בספרו: כנסת מחקרים, א, ירושלים תשסד, עמ' 274-276; הנ"ל, 'פירוש דברי הימים שבכתב יד מינכן 5', בספרו הנזכר, עמ' 297-298. מאמרו הראשון נדפס לראשונה בשנת תשנב, והשני בשנת תשנז), וגם אני בפרסומי הקודמים נגררתי אחרי קביעה מוטעית זו. זיהויו המוטעה של ר' שלמה מחבר 'סדר טעמים' עם רשב"ש מווירצבורג הביא להעברת פרטים ביוגרפיים מזה לזה, והצמיחה ערבוביה ביוגרפית מושלמת שהוסיפה והניבה שיבושים נוספים, ויש אפוא לבדוק מחדש את כל הנאמר במחקר על ר' שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג או על מחבר 'סדר טעמים'. טעות נוספת שנשתרבה לתולדותיו של רשב"ש מווירצבורג, הוא כינויו "הצרפתי", שאין לו כל יסוד(!), כפי שנתברר במאמרי הנזכר לעיל, הערה 1.

3 איני מחשב את הגהותו לפירושי המקרא של רבינו יהודה החסיד, שאינה אלא הגהה אחת בלבד. ראה: פירוש ר' יהודה החסיד, במדבר כה יב, עמ' 191.

4 ע' לעיל, הערה 1.

5 כן בקולופון שבסוף כתב-היד (כת"י מינכן 5, ב, דף 256א): "אני שלמה ברבי שמואל ממדינת וירצבורק כתבתי אילו פירושים של עשרים וארבעה ספרים לרבי יוסף בר' משה, בשנת ארבעת אלפים ותשע מאות ותשעים ושלשה לבריאת העולם, והמקום יוכוה להגות בהם ולהורישם לבני ולבני בניו עד סוף כל הדורות. אמן. ורוח ממרום יערה עלינו / ובתורתו יאיר עינינו..."

מיסודו⁶... ועין לא ראתה זולתם"⁷. כתביד מפואר זה, בשני כרכים גדולים, שמור כיום במינכן, ספריית מדינת בוואריה⁸. Cod. hebr. 5. אורכם של קטעי תוספות אלו אינו אחיד. מהם קצרים, בני משפט אחד או שניים, מהם ארוכים מאוד, עד שתופסים עמוד ויותר בכתב-היד, ובמקרה אחד שלושה דפים. במהדורה זו, כמובן, לא משכתי את ידי גם מתוספות קצרות, שכל כולן כמה תיבות, שלעיתים שכיחות מלמדות הרבה⁹. אכן, לא כל התוספות שבכתב-היד שלנו הן פרי עטו של ר' שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג. חלק קטן מהן, ובמיוחד הקטעים המחזיקים את פירושי ר' יוסף קרא, כבר שולבו בעותק פירוש רש"י שעמד לפניו וממנו הוא העתיקם¹⁰, שכן קטעים אלו מופיעים בכתביד קדומים נוספים, שמקצתם קדומים במעט לכתב-היד שלנו¹¹.

להלן מקצת ממאפייני התוספות¹²:

התוספות מבוססות בעיקר על מדרשי חז"ל ופרשני המקרא הקדומים, בתוספת נופך והרחבת לשון. לפעמים אין בדברי התוספת כל חידוש ענייני על הנאמר במדרש, ולא נתחדש בה אלא אופן הצגת והרצאת העניין ושפתו העשירה והמרתקת לפעמים של המחבר. מאידך, לעתים שכיחות, נוספו בתוספות פרטים מחודשים ביותר, שאינם במקורות מדרשיים או במקורות אחרים¹³, וחלק מהם חידש המחבר מדעתו הרחבה, מכוח הגיונו¹⁴, או באמצעות דרשות עצמאיות, שאחת החביבות עליו היתה דרשת "את" שבמקרא¹⁵, בהתאם לקביעת חז"ל, שכל ה"אתין" ריבויין הן¹⁶.

6 כלומר, שאינן מפירושו (=יסודו) של רש"י.

7 לשונו מעתיק כתב-היד ובעל התוספות בקולופון שבסוף העתקתו לפירוש רש"י על התורה, כת"י מינכן 5, א, דף 170א.

8 מספרו במכון להצילומי כתבייד עבריים שע"י הספרייה הלאומית בירושלים: F2526-F2526.

9 ראה למשל, להלן במהדורה, פרשת לך לך, אות יד והערה 54.

10 אך גם בקטעים אלו הוסיף מחברנו את הנופך האישי שלו, וכן לדוגמא הוא חותם קטע שהביא מפירושו של ר' יוסף קרא: "וכן כתב] ר' יוסף קרא ב"ר שמעון המעתיק האלה. אך הרב הגדול בישורון צלל במים אדירים וגילה בפנים אחרים" (פרשת תולדות, אות ג).

11 השווה להלן, ליד הערה 35.

12 עוד לא הגיעה השעה לסכם את מקורותיו של מחברנו בתוספותיו, את מאפייני כתיבתו ופרטים נוספים, שסיכום כזה נאה לו להיעשות רק בהשלמת ההדרת כל התוספות, ועדיין לא זכינו לזה. באשר על כן, הדברים המעטים שנכתבו להלן על מאפייני התוספות ודרכו של מחברנו בהן אינם אלא בגדר רישום ראשוני בלבד.

13 דוגמאות למכביר ימצא המעיין בחוברת דוגמא זו.

14 כך למשל, קביעתו (להלן במהדורה, פרשת וירא, אות יח), שראיית שרה לישמעאל מצחק ביצחק היתה **בנבואה**, הסיק מן הסברא, שכן ישמעאל ציחק ביצחק בהיותו בשדה, ושרה לא היתה נוכחת שם "ולא יכלה לראות" בעיניה, בהכרח אפוא, כך מסיק מחברנו, ש"ותרא שרה - בנבואה ראתה".

15 ראה למשל, להלן במהדורה, פרשת חיי שרה, אות ד (בסופו), כז; פרשת תולדות, אות ט.

לפעמים מביא בעל התוספות דבר מה בשם "אמרו רבותינו", והמעין סבור שכל העניין, ככתבו וכסגנונו, מופיע בספרות חז"ל, אך באמת מקורו של העניין מכמה מדרשים שונים, שנלקטו והולחמו כאחד בידי הכותב¹⁷. כמו כן, משום שמחברנו השתמש לתוספותיו במקורות שונים, יש לפעמים חוסר התאמה וסתירות ענייניות בין הקטעים¹⁸, כפי שמצוי בחיבורים לקטניים.

בכמה מן התוספות העתיק מחברנו מפירושו של רש"י לפסוקים אחרים¹⁹, וכיוצא בזה נהג בדרשות חז"ל, שהסב את דרשותיהם לפסוקים אחרים²⁰.

רק מעט מקטעי התוספות מתייחסים ישירות לפירושו של רש"י, ובמקצתם שם מחברנו את עצמו כפרשנו של רש"י ומסביר מדוע הוא פירש כפי שפירש²¹. אך לרובם המכריע של קטעי התוספות אין כל זיקה לפירוש רש"י. הם אינם מוסיפים פרט כלשהו – קושיא, תירוץ, הסבר וכדומה – על פירושו של רש"י, עד שעקרונית יכול היה מחברנו לכתוב את רוב תוספותיו על פירוש מקראי אחר או כחיבור עצמאי²².

לפעמים שיתף מחברנו את הקורא בשיקולי עריכתו לקטעי התוספות ששילב. כן למשל, בנוגע לתוספת מדרשית המופיעה במקורות בלשון ארמית, שאינה מובנת לכל, הוא כותב: "מדרש אגדה נדרשת בשוחר טוב על פסוק זה, והמדרש כתוב בתרגום ירושלמי, אבל אני אכתבינו בלשון הקודש, כדי שיוכל להבין הרב עם התלמיד; וזהו מדרש האגדה..."²³, וכאן מביא את המדרש בתרגום ללשון הקודש. במקום אחר הוא מבטא את אכזבתו הגדולה מן הפירושים שהוצעו במקורות שעמדו לפניו: "'וישם' לפניו" (בראשית כד לג): "'וישם' כתיב, ולא ידעתי בשביל מה. והרבה טעמים שמעתי, ואינם מתיישבים על הלב ואינם נכנסין לאזן, לכך לא כתבתי אחד מהם"²⁴. מחברנו גם ידע שפירושו של רש"י הוא בגדר 'פשוטו של מקרא', ולכן במקומות שהוא נטה ממנתו זה ושילב קטעים מדרשיים, הוא לפעמים נסוג לאחור ומכריז, שיש לשוב לפשוטו של מקרא, היינו, לפירושו של רש"י: "אמרו רבותינו

16 תנ"ב, בראשית, ח: "שהיה ר' עקיבא דורש: אכין ורקין – מיעוטין, אתין וגמין – ריבויין".

17 ראה למשל, להלן במהדורה, פרשת בראשית, אות ז.

18 ראה לדוגמא, להלן במהדורה, פרשת לך לך, אות כד והערה 91.

19 ראה למשל, להלן במהדורה, פרשת חיי שרה, אות יב ובהערות שם; פרשת תולדות, אות ב (בסופו) הערה 9; פרשת תולדות, אות יז, הערה 92.

20 ראה לדוגמא, להלן במהדורה, פרשת חיי שרה, אות כז הערה 133.

21 ראה להלן במהדורה, פרשת תולדות, אות ח, ד"ה 'ועל כרחך'.

22 דרכו של בעל התוספות קרובה לתופעת הגליונות הייחודית לבני אשכנז, המשמשים כ'שיטה מקובצת' ממגוון חיבורים, ותלויים בשולי החיבור בצורה מלאכותית, שאין להם מאומה עם החיבור הכתוב ב'פנים'. על תופעה זו, ראה: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשסו, עמ' 9-12.

23 להלן במהדורה, פרשת נח, אות ה.

24 להלן במהדורה, פרשת חיי שרה, אות יז.

בבראשית רבה... עד כאן מדרש רבותינו, נחזור לפשוטו של מקרא, שאין מקרא יוצא מידי פשוטו...²⁵ ושוב בהמשך: "אמרו רבותינו... עד כאן מדרש אגדה, נחזור לפשוטו"²⁶. ובסגנון מליצי וגבוה הוא כותב בסופה של תוספת מדרשית ששילב בפירוש רש"י: "עד הנה מדרש האגדה שדרשו רבותינו זכרונם לברכה. נחזור לדברי המפרש, כי טובים דבריו מין, ואורה לעינים ומתוקים מדבש"²⁷.

ג. דרך הההדרה

את קטעי התוספות זיהיתי בשתי דרכים: **א. תוספות מפורשות:** קטע שנכתב עליו במפורש שהוא 'תוספת'²⁸, אע"פ שלעתים רחוקות הוא מופיע בפירוש רש"י שלפנינו (באחד מנוסחי הדפוס, לכל הפחות). **ב. תוספות סמויות:** קטע שלא נכתב עליו 'תוספת' אך הוא אינו מופיע בפירוש רש"י שלפנינו²⁹, וזהו מצבם של רוב קטעי התוספות שבכתב־היד.

פה ושם מצויים קטעים שעיקרם מצוי בפירוש רש"י, אך כאן הם מופיעים בניסוח שונה ורחב מאוד, שמסתבר שאינם נוסחו המקורי של רש"י³⁰. גם קטעים אלו הבאתי כאן.

לצורך איתור התוספות הסמויות שבכתב־היד שלנו הושווה הפירוש לאחת ממהדורות הדפוס של פירוש רש"י הנחשבת למדויקת ונאמנה (באופן יחסי)³¹, היא מהדורת מכון 'אריאל' - 'פירוש רש"י השלם'³², ולעתים גם השתמשתי במהדורות

25 להלן במהדורה, פרשת נח, אות י.

26 שם, בהמשך אות י. כיוצא בזה במקומות נוספים: "כך נדרש במדרש האגדה, אבל סוף דבר, אין לך מקרא שיוצא מידי פשוטו" (פרשת נח, אות ו); "ורבותינו דרשו... זהו מדרש רבותינו, אבל אין לך מקרא שיוצא מידי פשוטו" (פרשת וירא, אות ב), ועוד הרבה.

27 להלן במהדורה, פרשת נח, סוף אות א. ובסגנון דומה גם בפרשת בראשית, סוף אות יט: "עד כאן מליצת האגדה. נחזור לפתרון המפרש, כי טוב הוא".

28 לפעמים ההודעה על התוספת נכתב בשפה מליצית־מה, כמו: "עד כאן תוספת על פתרון רבינו שלמה בר יצחק" (פרשת בראשית, סוף אות א).

29 אין בידי הסבר מדוע חלק מן התוספות מסומן כ'תוספת' וחלק לא, אבל חוסר עקביות כזה מוכר מחיבורים אחרים שזכו להגהות והוספות, כמו 'מחזור ויטרי', ראה: מחזור ויטרי: לרבינו שמחה מויטרי, א, מהדורת הרב א' גולדשמידט, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תשסט, מבוא, עמ' 46.

30 ראה למשל, להלן במהדורה, פרשת לך לך, אות כד.

31 במלאכה זו עסק ברוב חכמה ומרץ ידידי הרב לוי יצחק חריטן, ותודתי העמוקה נתונה לו.

32 עדיין לא זכינו למהדורת דפוס מדוקדקת ומדויקת מפירוש רש"י לתורה, כזו העושה שימוש בכל כתבי־היד והדפוסים החשובים, ומבדילה בין פירושו ותוספותיו של רש"י עצמו לתוספות מאוחרות יותר. ומהדורת מכון 'אריאל' אינה אלא הטובה ביותר הקיימת בזמננו, והשתמשתי בה כברירת מחדל בלבד.

על שאלת נוסח פירוש רש"י לתורה, ועל הדרכים לברר ולוודא את הנוסח המדויק והמקורי ביותר, ראה פרטים חשובים אצל: גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 184 ואילך.

מדויקות אחרות, כפי שצינתי בהערותי, ובמקומות הצורך אף בדקתי והשוויתי לפירוש רש"י כת"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. fol. 1 (מתכ"י: F30142), מכתב־היד הנאמנים והחשובים של הפירוש, ולכתב־יד טובים ומדויקים נוספים שלו.³³

את קטעי תוספותיו של ר' שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג לפירוש רש"י על התורה הבאתי כסדרם בפרשה. ציינתי בסופו של כל קטע את מקומו בכתב־היד, והקדמתי לו את המקרא עליו הוא נסוב. במקומות הנצרכים להבנת העניין, הבאתי גם את דברי רש"י בפירושו, עליהם נסובה התוספת.

נתתי (בסוגריים מרובעים) ספרור רציף לכל קטעי התוספות, כדי להקל את ההפניה אליהם, ובכל פרשה הותחל הספרור מחדש. גם כותרות הפרשיות, בתחילת כל פרשה, הן תוספת שלי.

כללתי במהדורה זו גם את מעט הקטעים שנוספו בפירוש רש"י שלא בידי מחברנו, רשב"ש מווירצבורג³⁴, שכן בסופו של דבר, הן 'תוספות' על פירושו של רש"י. השוויתי את התוספות שבכתב־היד שלנו לכמה כתב־יד קדומים של פירוש רש"י³⁵, וכל תוספת שהופיעה גם בכתב־היד האחרים נתברר שהיא אינה פרי עטו של מחברנו, וצינתי זאת בהערתי על אתר.

לא שיניתי במאומה את הכתיב שבכתב־היד, אך לא התייחסתי למילואי שורה ומחיקות ודאיות של הסופר. בנוסף לכך, בכתב־היד נכתב שם הוי"ה בשלוש יודי"ן ומקף נמשך מצד שמאלן כלפי מעלה (ו), ואני שיניתי את הכל לשתי יודי"ן עם מקף קצר, כזה: יי'.

כל הניקוד הוא בכתב־היד, חוץ ממקומות בודדים שהוחרגו במפורש. ההערות במהדורה נועדו בעיקר לברר ולחשוף את מקורותיו של המחבר³⁶. עמל רב השקעתי בכך, ומקצת המקומות שלא טיפלתי בהם במהדורה ראשונית זו יושלמו, בעזר האל ב"ה, במהדורה השלמה של התוספות. כולי תפילה, שאזכה לסיוע שמים, שיפתח לבי בתורתו, ויבינני דבר אמת, בשלוות נפש מרוב כל.

33 כתב־היד של פירוש רש"י בהם עשיתי שימוש נרשמו להלן, עמ' קט-קי.

34 על קטעים אלו, ע' לעיל, ליד הערה 10.

35 ע' לעיל, הערה 33.

36 הפרטים הביבליוגרפיים של המקורות שהבאתי בהערותי צוינו בפירוט ברשימת המקורות המופיעה בסופה של החוברת (עמ' קט ואילך). מדרשים, פירושים וחיבורים שנכתבו על סדר פרשיות התורה באופן עקיב (כמו: 'מדרש הגדול', 'מדרש אגדה' וכל פרשני התורה), לא ציינתי בהם את הפרק והפסוק כשהבאתי מדבריהם על אתר, אבל במקרה הצורך ציינתי את מספר העמוד, כמו אם הקטע ארוך מאוד, או שהפירושים לא נסדרו כסדר הפסוקים, כמצוי ב'פירוש הרוקח על התורה'.

פרשת בראשית

[א] בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ (א א).

בראשית ברא אלהים: ולא נאמר יי', לפי שבתחילה עלה במחשבתו לבראותו במידת הדין, ראה שאין העולם מתקיים בדין, הקריב מידת רחמים ושתפו למידת הדין. היינו דכתיב (להלן ז ד): "ביום עשות יי' אלהים ארץ ושמים"¹.

בראשית, תרגום ירושלמי: בחכמתא. על שם: "יי' בחכמה יסד ארץ, כונן שמים בתבונה" (משלי ג יט). שהיה לו להק'ב"ה חכמה גדולה שיברא העולם כראוי, שלא יבואו הדורות ויאמרו: לא יפה ברא הק'ב"ה דבר זה; כך וכך היה לו לבראותו. לכך מתורגם: בחכמתא². עד כאן תוספת על פתרון רבינו שלמה בר יצחק. (דף זב, עמודה א)

[ב] וַיְרֵא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם כִּי טוֹב, וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים בֵּין הָאָדָם וּבֵין הַחֹשֶׁךְ (א ד).

וירא אלהים את האדם כי טוב: רבות י'נו דרשו: אורה שנבראת ביום ראשון היו מסתכלין בה מסוף העולם ועד סופו, צפה הק'ב"ה דורות שעתידין להבראות שיקלקלו במעשיהם וימרדו בו, לקח אותה אורה וגנוזה לשילום שכר של צדיקים בעולם הבא³. וזהו שיסד השמעוני ממגנצא⁴ בפייט שלו: "וראהו אדון כי

1 הכל במדרש ילמדנו, בראשית, א (בתי מדרשות, א, עמ' קמא): "כשברא הקב"ה את עולמו, בראו במדת הדין, שנאמר: 'בראשית ברא אלהים', ולא עמד עד ששתף עמו מדת רחמים, שנאמר: 'ביום עשות יי' אלהים ארץ ושמים'".

הקטע הנוכחי מצוי לפנינו בפירוש רש"י הנדפס, סוף פסוק א, אך נראה שמדובר בתוספת ולא בדיבור מקורי של פירוש רש"י, וגם מפני שקטע זה והבא אחריו הועתקו בכתב-היד לפני תחילת פירושו של רש"י, אין ספק שדברי המעתיק "עד כאן תוספת על פתרון רבינו שלמה בר יצחק" שבסוף הקטע הבא, מתייחסים גם לקטע הזה.

2 איני יודע מקור העניין.

3 עד כאן מפירוש רש"י **בקצרה:** "וירא אלהים את האדם כי טוב ויבדל", אף בזה אנו צריכים לדברי אגדה: ראהו שאינו כדאי להשתמש בו רשעים, והבדילו לצדיקים לעתיד לבא". והנוסח שלפנינו הוא על-פי בבלי, חגיגה יב ע"א: "אור שברא הקב"ה ביום ראשון - אדם צופה בו מסוף העולם ועד סופו, כיון שנסתכל הקב"ה בדור המבול ובדור הפלגה, וראה שמעשיהם מקולקלים - עמד וגנוז מהן... ולמי גנוז? לצדיקים לעתיד לבא, שנאמר: 'וירא אלהים את האדם כי טוב', ואין 'טוב' אלא צדיק...". וכך בבראשית רבה, יא ב, עמ' 88-89 (בשינויי נוסחאות); יב ו, עמ' 103 (בשינויי נוסחאות), ועוד.

4 הוא ר' שמעון ב"ר יצחק ממגנצא, שפעל בסביבות השנים ד'תשי-תשפ (950-1020).

טוב, והצפינו לנוחלי לקח טוב, ואור צדיקים ישמח בטוב⁵. אמר הק"ב: ה' אין האורה הזאת כדי היא לרשעים, אלא אצפון אותה לאותם שהיא ראויה. (דף 1ב, עמודה ג)

[ג] ויאמר אלהים: תדשא הארץ דשא, עשב מזריע זרע, עץ פרי עשה פרי למינו, אשר זרעו בו על הארץ. ויהי כן (א יא).

ועץ פרי⁶. שיהא טעם העץ כטעם הפרי, והיא לא עשתה כן, אלא "ותוצא הארץ עץ עושה פרי" (על-פי להלן, פסוק יז), ולא העץ פרי, לפיכך כשנתקלל אדם על עוונתו נפקד'ה גם היא על עוונתו ונתקללה⁷. וזהו שאמרו רבותינו במדרש האגדה: שלשה נכנסו לדין, ויצאו ארבעה מחוייבים. השלשה הם, אדם וחיה והנחש, והרביעי זה האדמה, שנפקדה עוונת עמהם על שסרחה בציוויו של הקב"ה⁸. (דף 2א, עמודה ב)

[ד] ותוצא הארץ דשא עשב מזריע זרע למינהו, ועץ עשה פרי אשר זרעו בו למינהו. ויירא אלהים כי טוב (א יב).

ותוצא הארץ: אע"פ שלא נאמר "למינהו" בדשאים בציווי, הם שמעו שנצטוו אילנות על כן, נשאו דשאים קל וחומר בעצמן, כאשר מפורש באגדת שחיתת חולין (חולין ס סע"ו)⁹. וגם הימיני בן ר' זרח¹⁰ מסייע למדרש האגדה, ממה שיסד בפיוט שלו: "וגזר על העץ למינהו ולא על דשאים, ונשאו בעצמם קל וחומר, ויצאו מיני דשאים"¹¹. מצאתי.

לתולדותיו, ראה: גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 86 ואילך.

5 יוצר לנישואין 'איחד שם שוכן תרשישים', פיוט ר' שמעון ב"ר יצחק, עמ' נו.

6 צ"ל: 'עץ פרי', בלי וא"ו.

7 עד כאן פירוש רש"י.

8 בראשית רבה, ה ט, עמ' 38: "'ויאמר אלהים תדשא הארץ' וגו'. תני בשם ר' נתן: שלושה נכנסו לדין, ויצאו ארבעה מחוייבים. אדם וחיה ונחש נכנסו לדין, ונתקללה הארץ עמהם". וראה גם מדרש אגדה, בראשית ג יב, עמ' 9: "שלשה נכנסו לדין - אדם וחיה ונחש, ויצאו ארבעה חייבים, אלו השלשה והאדמה עמהם. ולמה נתקללה האדמה? שגם היא בשעה שהקב"ה צוה לה שתוציא עץ שיהא הטעם עזו ופריו שוים, דכתיב: 'עץ פרי עושה פרי', שיהא טעמו של עץ כמו של פרי, וכשצוה לאדם שלא יאכל מן הפרי, היה שומר צווי שיהא מן העץ ולא מן הפרי. ולפי שלא הוציאה מן הארץ כן אלא 'עץ עושה פרי', ולא היה העץ כפרי, ועבר על צווי ואכל מן הפרי, לכך היא בארורה".

9 עד כאן פירוש רש"י.

10 הוא ר' בנימין ב"ר זרח, מפייטני איטליה או ביוזנטון באמצע המאה האחת-עשרה, שפיוטיו נתקבלו גם אצל בני אשכנז. ומחברנו מכנה אותו 'הימיני' על-שום ש'בנימין' הוא 'בן ימיני', עי' להלן לה יח, ובפירוש רש"י.

11 יוצר לשבת בראשית 'אלהינו אלהים אמת / ותורתו אמונה ואמת', לפי מנהג בני רומא. ראה: מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני יצ"ו, א, מהדורת ש"ד לוצאטו, ליוורנו תרטז, דף סג ע"ב - סד ע"א (והמובאה שלפנינו היא בדף סג ע"ב).

[ה] ויאמר אלהים: נעשה אדם בצלמנו כדמותנו, ויִרְדּוּ בְדֶגֶת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם, וּבְבִהֵמָה וּבְכָל הָאָרֶץ, וּבְכָל הָרֶמֶשׂ הָרֹמֵשׁ עַל הָאָרֶץ (א כו).

נעשה אדם: בכל מקום שפקרו המינים, נמצא תשובתם בצידם. שאל כותי אחד את ר' ישמעאל בר' יוסי: מאי דכתב: "ויאמר אלהים נעשה אדם", הרי הכתוב מעיד ששתי רשויות הן. אמר ליה: תיפח [רוחך, הרי תשובתך כתובה]¹², "ויאמרו אלהים" אין כתוב כאן אלא "ויאמר אלהים". כך נדרש באגדה¹³.

(דף 22, עמודה א)

[ו] אֵלֶּה תּוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בְּהִבְרָאָם. בְּיוֹם עֲשׂוֹת יְיָ אֱלֹהִים אָרֶץ וּשְׁמַיִם (ב ד)
ד'בר א'חר: "בהבראם", בגימטריא באברהם. כלומר, בזכות אברהם ברא הכל¹⁴.
(דף 22, עמודה ג)

[ז] וַיִּפֹּל יְיָ אֱלֹהִים תְּרַדְמָה עַל הָאָדָם וַיִּישָׁן, וַיִּקַּח אֶחָת מִצִּלְעֹתָיו וַיִּסְגֶּר בָּשָׂר תַּחְתָּנָהּ (ב כא).

טעם אחר: מה ראה הקב"ה שהפיל עליו תרדמה. אמרו רבותינו: כשנברא אדם הראשון היתה קומתו מסוף העולם ועד סופו¹⁵, ועקיבו היה מכהה גלגל חמה¹⁶. נתכנסו כל מלאכי השרת אצלו, כסבורים היו ששתי רשויות הן. מה עשה הקב"ה, הפיל עליו תרדמה גדולה וישן, וראו מלאכי השרת ופרשו ממנו¹⁷. מצאתי.
(דף 33, עמודה ג)

12 כתב'היד מקופל כאן ומותיר מהמוסגר רק את הקצוות התחתונות של האותיות.

13 איני יודע מקור הדברים. תחילת העניין ש"בכל מקום שפקרו המינים, נמצא תשובתם בצידם", מופיע מצוי בדברי חז"ל, אך לא ההמשך. ראה ירושלמי, ברכות ט א, דף יב ע"ג: "אמר רבי שמלאי: כל מקום שפקרו המינים - תשובתן בצידן. חזרו ושאלו אותו, מה אהן דכתיב: 'נעשה אדם בצלמנו כדמותנו', אמר להן: 'ויבראו אלהים את האדם בצלמם' אין כתיב כאן, אלא 'ויברא אלהים את האדם בצלמו' (להלן א כו)". וכך בבראשית רבה, ח ט, עמ' 62-63, ובקצרה, בבבלי, סנהדרין לח ע"ב: "אמר רבי יוחנן: כל מקום שפקרו המינים תשובתן בצידן, 'נעשה אדם בצלמנו' - 'ויברא אלהים את האדם בצלמו'. ועי' תורה שלמה, אות תשלה ובביאור שם. וכסגנונו של מחברנו - "שאל כותי אחד את ר' ישמעאל... - לא מצאתי, וגם תשובתו מכך מ'ויאמר אלהים', בלשון יחיד, לא מצאתי בדברי חז"ל אלא בפירושו ר"י בכור שור, עמ' 1.

14 הכל מבראשית רבה, יב ט, עמ' 107. ואע"פ שאין צורך להגיע לגימטריא, שכן 'בהבראם' הן **אותיות** 'באברהם', כבר מצאנו כעין זאת במדרש. ראה תנ"ב, לך לך, ד: "'עקב אשר שמע אברהם בקולי' (בראשית כו ה) 'עקב' בגימטריא קע"ב..."

15 בבלי, חגיגה יב רע"ב; סנהדרין לח ע"ב, ועוד.

16 ויקרא רבה, כ ב, עמ' תמו: 'ר' לוי בשם ר' שמעון בן מנסיא אמר: תפוח עקיבו שלאדם הראשון היה מכהה גלגל חמה, קלסטור פניו על אחת כמה וכמה".

17 ראה בראשית רבה, ח י, עמ' 63-64: "בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון, טעו בו מלאכי השרת, ובקשו לומר לפניו 'קדוש'... מה עשה הקב"ה, הפיל עליו שינה, וידעו הכל כי הוא

[ח] וַיֹּאמֶר הָאֵדָם: זֹאת הַפֶּעַם עֵצָם מַעֲצָמִי וּבִשְׁרִי מִבִּשְׁרִי, לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה, כִּי מֵאִישׁ לָקַחָהּ זֹאת (ב כג).

זאת הפעם: מדרש אגדה: אמר אדם הראשון לפני הקב"ה: רבוננו של עולם, האשה הזאת נוהמת וצורקת עלי כפעמון¹⁸. פעמון - קלוייטא בלעז. מה הפעמון הזה נוהם וצורח, אף האשה נוהמת בכל עת על בעלה¹⁹. מכאן אמרו חכמים: שלשה מידות רעות יש בנשים. אילו הן: צעקניות, דברניות, יוצאניות. ויש אומרים: אף קנאה יש בהן, שנ'אמר (לסלן ל 6): "ותקנא רחל באחותה"²⁰. מצ'אתי.

(דף 33, עמודה א)

[ט] על פן יעזב איש את אביו ואת אמו וידבק באשתו, והיו לבשר אחד (ב כד).
על כן יעזוב איש את אביו ואת אמו: יש שמחמירין ופותרין²¹: "על כן יעזוב איש את אביו" וכיוצא בו, ממשכב זכור²²; "ואת אמו" וכיוצא בה, שיפרוש עצמו מן העריות²³; "ודבק באשתו", ולא באחרת²⁴. דבר אחר: "ודבק באשתו", ולא באשת

אדם". והשווה פרקי רבי אליעזר, פרק יא, דף ח ע"א: "עמד [=אדם הראשון] על רגליו, והיה מתואר כדמות אלהים. ראו אותו הבריות ונתייראו, כסבורין, **שהוא בוראן**, ובאו כולם להשתחוות לו. אמר להם: באתם להשתחוות לי, בואו אני ואתם... ונמליך עלינו מי שבראנו".

18 ראה בראשית רבה, יח ד, עמ' 164: "'זאת הפעם עצם מעצמי'... זו היא שהיא עתידה לקיש **על בוזג ולומר**, היאך מה דאת אמר: 'פעמון זהב' (שמות כח לד)".

19 השווה מדרש לקח טוב: "'זאת הפעם', כלומר, זאת האשה. 'הפעם', המפעמתו... והוא לשון ניעור... **שהאשה מפעמת את האיש לכל עבודה ועבודה**".

20 איני יודע מקורו. בבראשית רבה, מה ה, עמ' 452-453: "רבנן אמרין: **ארבע מידות** נאמרו בנשים: גרגרניות, צייתניות, קנאות. גרגרניות - 'ותקח מפירי' (לעיל ג ו); צייתניות - 'זשרה שומעת' (להלן יח י); עצלות - 'מהרי שלש סאים' (שם יח ו); קנאות - 'ותקנא רחל'. ר' יהושע בר נחמיה אמר: אף איסטטניות ודברניות. איסטטניות - 'ותאמר שרי אל אברם חסמי עליך' (להלן טז ה); דברניות - 'ותדבר מרים ואהרן וגו' (במדבר יב א)...". וכעין זה באבות דר'נ, נו"ב, פרק מה, עמ' 126; דברים רבה (ליברמן), כי תצא, יא, עמ' 106.

21 איני יודע מקור הדרשות דלהלן. ואת כולן, חוץ משתיים (עי' להלן, ליד הערות 24-25), לא מצאתי בדברי חז"ל. גם איני יודע מדוע דרשות אלו מוגדרות כחומרא, כלשון בעל התוספות "יש שמחמירין ופותרין", שכן בסופו של דבר אין דרשות זו מוסיפה לאסור דבר שכבר לא נאסר בתורה. וצ"ע.

22 כדרשה זו מקשה התלמוד על שיטת רבי אליעזר. ראה בבלי, סנהדרין נח ע"א: "תניא: 'על כן יעזוב איש את אביו ואת אמו'. רבי אליעזר אומר: **אביו - אחות אביו**; 'אמו' - אחות אמו... 'ודבק' - ולא בזכר". ולהלן שם הסבירו את טעם הדרשה: "אמר מר: רבי אליעזר אומר: 'אביו' - אחות אביו. **אימא: אביו ממש! היינו 'ודבק' - ולא בזכר**".

23 לא מצאתי מקורו. והשווה בבלי, סנהדרין נח ע"א: "תניא: 'על כן יעזוב איש את אביו ואת אמו'... רבי עקיבא אומר: 'אביו' - אשת אביו; 'אמו' - **אמו ממש**".

24 נראה ש'באחרת' הוא בהמה וחיה, ומקורו בירושלמי, קידושין, א א, דף נח ע"ג: "ר' לעזר

חבירו²⁵. ד'בר א'חר: "ודבק באשתו", ולא בפנויה²⁶. ד'בר א'חר: "ודבק באשתו", אפילו אם היא שפחה כנענית²⁷. מצאתי.

[י] והנחש היה ערום מכל חית השדה אשר עשה יי אלהים. ויאמר אל האשה: אף כי אמר אלהים לא תאכלו מכל עץ הגן (ג א).

ומה היתה כוונתו של נחש שהשיאם לאכול עץ הדעת. מדרש אגדה נדרשת על כוונתו של הנחש, על מה נתן להם אותה עיצה לאכול מעץ הדעת. אמר הנחש: אלך ואתן עיצה לאדם שיאכל מעץ הדעת וימות, ואחריכך²⁸ אנשא לחוה²⁹. הלך אצל אדם לפתותו בדבריו, ולא הועיל לו כלום. וכשראה כך, הלך לו אצל חוה ופיתה אותה בדבריו³⁰, כמו שמפרש בפרשה³¹. מכאן אמרו, שהנשים קלים בדעתן³², שהם רכים לפתותם בכל מיני דברים מן האנשים. מצאתי. (דף 33, עמודה ב)

[יא] ותפקחנה עיני שניהם וידעו כי עירמם הם, ויתפרו עלה תאנה, ויעשו להם חגלת (ג ז).

ותפקחנה עיני שניהם: מדרש אגדה דורשו, שראו מלאך המות עומד כנגדם וחרבו שלופה בידו³³.

בשם ר' חנינה: מניין שבני נח מוזהרין על עריות כשיראל? תלמוד לומר: 'ודבק באשתו', ולא באשת חבירו; 'ודבק באשתו', ולא בזכור ולא בבהמה". וכך בבראשית רבה, יח ה, עמ' 167.

25 ראה הערה קודמת. וראה גם בבלי, סנהדרין נח ע"א: "תניא... 'ודבק' - ולא בזכר; 'באשתו' - ולא באשת חבירו".

26 איני יודע מקורו. והשווה השווה מדרש לקח טוב: "'ודבק באשתו', ולא בארוסתו".

27 איני יודע מקור או מקבילה לדרשה זו.

28 כן בכתב היד. וכתב זה מוכר מאוד מכתב יד אשכנזיים.

29 ראה תוספתא, סוטה, ד יז: "וכן אתה מוצא בנחש הקדמוני... בקש להרוג את אדם ולישא את חוה"; בראשית רבה, כ ה, עמ' 187: "אתה [=נחש] ביקשת להרוג את אדם ולישא אשתו, ואיבה אשית בינך ובין האשה' (להלן פסוק טו)".

30 השווה אבות דר"נ, נו"ב, פרק א, עמ' 4: "היה הנחש נושא ונותן בינו לבין עצמו, ואמר: אם אלך אצל אדם ואומר לו, יודע אני שאינו שומע לי, אלא אלך אצל חוה, שאני יודע שהנשים שומעות לכל אדם...". וכעין זה בפרקי רבי אליעזר, פרק יג, דף ט ע"ב. ולא מצאתי כדברי מחברנו, שבתחילה ניסה הנחש לפתות את אדם הראשון, ורק אחרי שלא הצליח הוא פנה לחוה. וצ"ע.

31 פסוקים א-ה.

32 בבלי, שבת לג ע"ב; קידושין פ ע"ב, ועוד.

33 איני יודע מקורו. השווה לעיל, פסוק ו: "ויתרא האשה כי טוב העץ למאכל", בתרגום המיוחס לרב"ע: "חמת אתתא ית סמאל מלאך מותא, ודחילת...". ובפרקי רבי אליעזר, פרק יג, דף ט ע"ב, שאחרי שחווה נגעה באילן: "ראתה מלאך המות שבא כנגדה, אמרה: אולי עכשיו אני מתה והקב"ה עושה לו אשה אחרת ונותנה לאדם, אלא הריני גורמת לו שיאכל עמי; אם נמות - שנינו נמות, ואם נחיה - שנינו נחיה. ולקחה ואכלה מפירות האילן, ונתנה מפירותיה גם לבעלה, שיאכל עמה...". והשווה ספר חסידים, מ"מ, סי' תתשמ: "כשהגיע זמן האדם

היה לו לכתוב 'עיניהם', 'עיני שניהם' למה לי? אלא ללמדך שתשש כח שניהם, שנעשה כחו של אדם הראשון כנקיבה³⁴. מצאת' י. (דף 3ב, עמודה ג)

[יב] אֶל הָאִשָּׁה אָמַר: הִרְבָּה אֲרֵבָה עֲצָבוֹנָךְ וְהִרְבָּה, בְּעָצֵב תִּלְדִּי בָנִים, וְאֶל אִישָׁךְ תִּשְׁוָקֶתְךָ, וְהוּא יִמְשָׁל בָּךְ (ג טז).

בא וראה מידתו של הק'ב"ה שאינה כמידת בשר ודם. מידת בשר ודם, אם יש לו שונא, אם היה כח בידו לעוקרו מן העולם לגמרי, היה עושה, אבל מידת הק'ב"ה אינה כך. קילל את חוה שהיא מליאה דם, כלומר, קילל את האשה שהיא נידה בכל עת, אע"פ כן הכל רצים אחריה לתשמיש. ועוד, קילל את הנחש "ועפר תאכל" (לעיל, פסוק יד), אע"פ כן נתן לו רפואה - אם הוא עולה לגג, מזונותיו מצויה שם, ואם יורד לארץ, מזונותיו מצויה שם. הרי מידתו של הק'ב"ה אינה כמידת בשר ודם³⁵. מצאת' י. (דף 4א, עמודה ב)

[יג] וּלְאָדָם אָמַר: כִּי שָׁמַעְתָּ לְקוֹל אִשְׁתְּךָ וְתֹאכַל מִן הָעֵץ אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לֵאמֹר, לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ, אֲרוּרָה הָאָדָמָה בְּעִבְרָךְ, בְּעִצְבוֹן תֹּאכְלֶנָּה כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ (ג יז).
ד'בר א'חר: **ארוהה האדמה**: זהו שפירשנו למעלה³⁶: שלשה נכנסו לדין ויצאו ארבעה מחיוביים, שהארץ גם היא נפקדה על עוונה עם אדם וחוה ונחש. כך נדרש באגדה³⁷. (דף 4א, עמודה ב)

[יד] וַיֹּאמֶר קִין אֶל הָבֶל אָחִיו, וַיְהִי בִּהְיוֹתָם בַּשָּׂדֶה, וַיִּקֶּם קִין אֶל הָבֶל אָחִיו וַיַּהַרְגֵהוּ (ד ח).

ויאמר קין אל הבל: מדרש אגדה, שהזכיר עליו שם המפורש וממנו מת³⁸, שקיללו באותיות הקדושים³⁹. (דף 4ב, עמודה א)

למות, מלאך-מזולו רואה מלאך המות כולו עינים. על שאמר 'וכי תאווה הוא לעינים' - **'ותפקחנה עיני שניהם' לראות המלאך המות** שהוא מלא עינים".

34 לא הבנתי מדוע הכתיב "עיני שניהם" רומז לכך שתשש כוחו של אדם הראשון, וגם איני יודע מקור העניין, ושמא כוונתו, שתשש כוחו של אדם הראשון אחרי שהקב"ה קילל את עשר הקללות המפורטים בהמשך (פסוקים יז-יט), שכל עניינם הוא התשת כוחו. אך אין נראה כן מרהיטת לשון מחברנו. וצ"ע.

35 הכל בסגנון קצר יותר, בבבלי, יומא עה ע"א: "אמר רבי יוסי: בוא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת בשר ודם. מדת בשר ודם, מקניט את חבריו - יורד עמו לחייו. אבל הקב"ה אינו כן, קלל את הנחש - עולה לגג מזונותיו עמו, יורד למטה - מזונותיו עמו... קלל את האשה - הכל רצים אחריה; קלל את האדמה - הכל ניוזנין הימנה".

36 לעיל, אות ג.

37 ע' לעיל, הערה 8.

38 השווה מדרש לקח טוב: "ויאמר קין אל הבל אחיו... 'אל' לשון 'אלה', **שהרגו באלה**". ופירוש 'אלה' לשון קללה, כמו במדבר ה כא: "לְאֵלָה וְלִשְׁבָּעָה", כלומר, שקיללו בשם המפורש. ראה תורה שלמה, אות עא, בביאור.

[טו] וַיֹּאמֶר יי אֵל קֵן: אֵי הֶבֶל אָחִיךָ. וַיֹּאמֶר: לֹא יָדַעְתִּי, הֵשְׁמַר אָחִי אֲנִי (ד ט).
השומר אחי: מדרש אגדה נדרשת במדרש ר' תנחומא⁴⁰: זה אחד משלושה שבדקן הק'ב"ה ומצאן עביט של מימי רגלים: קין וחזקיהו ובלעם. קין אמר: "לא ידעתי, השומר אחי אנכי". היה לו לומר: רבון העולמים, כל הנסתרות גלויות לך, גלוי לפניך שהרגתיו וחטאתי לפניך, חטאתי גדולה, מחול לי ברחמיך הרבים ואשוב בתשובה שלימה לפניך. אלא נתגאה ואמר: "השומר אחי אנכי". בלעם, שאמר לו הק'ב"ה: "מי האנשים האלה עמך" (נמדנר כ ט), היה לו לומר: אתה ידעת, כמו שהשיב יחזקאל, כשאמר לו הק'ב"ה: "בן אדם, התחיינה העצמות האלה, ויאמר: יי אלהים, אתה ידעת" (יחזקאל ג א)⁴¹, אלא נתגאה ואמר: "בלק בן צפור מלך מואב, שלח אלי" (נמדנר ס ט), הרבה מבקשים יש לי. חזקיהו היה לו להשיב לישעיהו: אתה נביאו של מקום ולי אתה שואל?! התחיל מתגאה ואמר: "מארץ רחוקה באו אלי" (ישעיה לט ג). לכך נעשה בו חרונו של הק'ב"ה ונענש. עד כאן מדרש רבי תנחומא. (דף 4ב, עמודות א-ב)

[טז] כִּי תַעֲבֹד אֶת הָאֱלֹהִים לֹא תִסֵּף תֵּת כֹּחַ לָךְ נֶעַ וְנָד תִּהְיֶה בְּאָרֶץ (ד יב).
נע ונד תהיה: אין לך רשות לדור במקום אחד⁴². מכאן נוהגין הורגי נפש אחד בזמן הזה, שמטלטלין ממקום למקום, לקיים מה שנ'אמר: "נע ונד תהיה בארץ"⁴³. מצאתי.

39 המשפט האחרון ("שקיללו באותיות הקדושים") הוא הסברו של מחברנו ל"הזכיר עליו שם המפורש" שבמדרש.

40 גם בפירוש רש"י, מל"ב כ יד, הביא את העניין ממדרש תנחומא, ובמדרשי תנחומא שלפנינו ליתא, אלא במדרש במדבר רבה, כ ו, שהוא למעשה מדרש תנחומא על חומש במדבר. ראה: צונץ-אלבק, הדרשות בישראל, עמ' 126; ח' מאק, 'זמנו, מקומו ותפוצתו של מדרש במדבר רבה', תעודה, יא (תשנז), עמ' 91-92. במדבר רבה, שם, נאמר העניין באריכות לשון, וכאן כנראה קיצרו המחבר. וראה עוד בראשית רבה, יט יא, עמ' 180: "אֲרִיבְעָה הֵם שֶׁהִקִּישׁ הַקָּב"ה עַל קִנְיָן וּמִצָּאן קְדִירָה שֶׁלְּמִימֵי רַגְלִים, אֵילֹו הֵן: אָדָם, וְקֵין, וּבִלְעָם הַרְשָׁע, וַיְחַזְקִיהוּ...".

41 בפסוק: "וַיֹּאמֶר יי אֱלֹהִים...".

42 עד כאן פירוש רש"י.

43 כי אע"פ שחובות גלות (לעיר מקלט) נאמרה רק לרוצח בשגגה, ואילו הרוצח במזיד נידון במיתה (ראה: במדבר לה ט-לד; משנת סנהדרין, ט א; רמב"ם, הלכות רוצח ושמירת הנפש, א א; ז ה), נהגו בזמן הזה, שאפילו הורגי נפש במזיד גולים, לכפרת חטאם, ומשום כך הוצרכו להסתייע מ"נע ונד תהיה בארץ" שנידון בה קין, שהרג **במזיד**. על ההורג במזיד הגולה לכפרתו, השווה ברכות נו סע"א, בבר הדיא שפתרון חלומו הביא למיתת אשת רבא ויצא לגלות מפני ש"גלות מכפרת עון". ועי' סנהדרין לו ע"ב. ובתשובה המיוחסת לרב נטרונאי או רב שרידא, הוסמכה דרך כפרה זו לעונשו של קין "נע ונד תהיה בארץ". ראה הרב מ' הרשלר (מהדיר), 'תשובות גאונים וקדמונים בסדר תיקון ועונשים בדיני נפשות בזמן הזה', גנוזות, ספר ראשון, ירושלים תשמ"ד, עמ' קסט-קעא, סימן א: "ההורג נפש בזמן הזה... אם ניחם אחרי שפכו דם אחיו ורוצה לקבל דין, דנים אותו ברצונו **כדמיית קין** וכתיקון האבות

[יז] וַיַּדַּע אָדָם עוֹד אֶת אִשְׁתּוֹ, וַתֵּלֶד בֶּן וַתִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ שֵׁת, כִּי שֵׁת לִי אֱלֹהִים וְרַע אַחֵר תַּחַת הַבָּל, כִּי הִרְגוּ קִין (ד כה).

אמרו רבותינו במדרש האגדה: כל אותן מאה ושלשים שנה שלא בא אדם הראשון אצל חוה, באו אצלו רוחות ומזיקין ונולדו ממנו, וכשחזר לו אצל חוה, פירשו הימנו⁴⁴. מצאתי.

[יח] וַיִּתְּלֶךְ חֲנוּךְ אֶת הָאֱלֹהִים וְאֵינֶנּוּ, כִּי לָקַח אֹתוֹ אֱלֹהִים (ה כד).
ויש שפותרין מפי מדרש האגדה: חנוך זה מיטטרון שר הפנים, ולכך שינה הכתוב לכתוב: "ואיננו כי לקח אותו אלהים" למעון קדשו⁴⁵, שלא היו דורו ראויין שידור צדיק כזה ביניהם⁴⁶. מצאתי.

[יט] וַיֵּרָאוּ בְנֵי הָאֱלֹהִים אֶת בְּנוֹת הָאָדָם כִּי טֹבֹת הֵנָּה, וַיִּקְחוּ לָהֶם נָשִׁים מִכָּל אֲשֶׁר בָּחָרוּ (ו ב).

ויראו בני האלהים: מדרש אגדה נדרשת: שני מלאכים היו, ועזה ועזאזל שמם. אמרו לו להק' ב"ה: "מה אנוש כי תזכרנו ובן אדם כי תפקדנו" (פסלים מ ט), למה בראת

וכמסורת הגאונים, וזה דינו: גזרין עליו בגזירה שלמה ודינן אותו כך: מנדין אותו ואתוה הולך למקום ההרוע שנהרג שם, ויעמוד שם שלושה חדשים, ויצום בכל יום ויום... ואחר שלושה חדשים יצא ממקומו וילך בגלות למקומות אחרים, חמש שנים. ולמה גזרו חמש שנים? כנגד חמש 'גליות' שנאמרו בקין, ואילו הן: 'נע ונד', 'נע ונד' 'נוד' (בראשית ד יב, יד, טו), הרי חמש גליות מכפרות עון... ואל יעמוד בשום קהל שילך יותר משמונה ימים...". עוד על גלות הרוצח (אפילו במזיד) בזמן הזה, ראה: תשובות הרוקח, עמ' צז-צח. 44 ראה בראשית רבה, כ א, עמ' 195-196: "אם כל חי' (לעיל ג כ), אינן שלכל החיים, דאמר ר' סימון: כל מאה ושלשים שנה שפירש אדם מחוה, היו רוחות הזכרים מתחממים ממנה והיא יולדת, רוחות נקיבות מתחממות מאדם ומולידות". וכעין זה בבבלי, עירובין יח ע"ב; תנ"ב, בראשית, כו. ואע"פ שלא נתפרש ש"כשחזר לו אצל חוה, פירשו הימנו", כן מובן מכל המקורות הנזכרים.

45 ראה מדרש אגדה: "ואיננו, כי לקח אותו אלהים". לפי שהיה צדיק, הקב"ה לקחו מבני אדם ועשה אותו מלאך והוא מטטרון". וכך בתרגום יב"ע: מדרש בראשית רבתי, עמ' 26-27, ועוד הרבה, ראה: תורה שלמה, אותיות סב, סח, ובביאור. והעניין גם נזכר רבות בספרות ההיכלות, ע"י למשל, הערה הבאה.

46 במדרשים נאמרו טעמים אחרים ללקיחתו המוקדמת של חנוך: "חנוך חנף היה, פעמים צדיק פעמים רשע. אמר הקב"ה: עד שהוא צדיק - אסלקנו" (בראשית רבה, כח א, עמ' 238; וכעין זה במדרש אגדה, ועוד). טעם אחר, כדי שישמש עד "עם ארבעה חיות שבמרכבה" ליחודו של הקב"ה (סינופסיס לספרות ההיכלות, סעיף 72, מכת"י M22; והשווה: ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, פרשת האזינו, אות א, עמ' תרעו), או שיהיה עד למעשיהם הרעים של דור המבול: "נטלני הקב"ה מביניהם להיות עד עליהם בשמי מרום, לכל באי העולם, כדי שלא יאמרו: רחמן - אכזרי הוא, מה חטאו כל אותן האוכלוסין, נשיהן, בניהם ובנותיהם... שאבדן הקב"ה עמהם בימי המבול..." (סינופסיס לספרות ההיכלות, סעיף 5, מכת"י V228). וכטעם מחברנו לא מצאתי.

בעולמך ילוד אשה שחוטאין לך ומכעיסים אותך ככל עת ועת במעשיהם הרעים; מחה את שמם וזכרם מתחת השמים⁴⁷. אמ'ר להם הק'ב"ה: אף אתם, אם הייתם הולכים עמהם בארץ, הייתם חוטאים יותר מהם. אמרו לו: תן לנו רשות שנלך עמהם בארץ ונקדש שמך הגדול בעולם. אמ'ר להם: הרי הרשות ניתן לכם. מיד ירדו לארץ, ונכנס בהם יצר הרע, ולקחו להם נשים, והולידו בנים, שהיו הנשים יפות וטובות עד בלי די. והיו שם ימים רבים עד שחלמו בניהם חלומות, הלכו והגידו לאביהם, מיד התחילו לבכות, והכו כף אל כף ותלשו בשערות שלהם. אמרו לבניהם: בנינו, מה תהא עליכם; אוי לנו, הגיע הזמן שיבא המבול ויחריב כל העולם. מיד הלך עזאל ותלה עצמו בין השמים ובין הארץ, ועדיין הוא תלוי שם עד שיבא מלך המשיח. ועזה חבירו הקשה עורפו, ולא נתן בלבו לשוב בתשובה על מה שחטא⁴⁸. עד כאן מליצת האגדה. נחזור לפתרון המפרש, כי טוב הוא.

(דף 55, עמודות א-ב)

[כ] וְנָח מֵצָא חֵן בְּעֵינֵי יי' (ו ח).

ונח מצא חן: מעשיו הטובים שפעל נח לפני הק'ב"ה גרמו לו שמצא חן לפני הק'ב"ה מכל אותן דורות שהיו לפניו⁴⁹.

בעיני יי': לפני יי'⁵⁰.

(דף 6א, עמודה א)

47 הלשון על-פי שמות יז יד.

48 נוסח ארוך של אגדה זו הובא בילקוט שמעוני, פרשת בראשית, רמז מד, עמ' 154-155; מדרש בראשית רבתי, בראשית ו ב, עמ' 29-31. ולמקבילות נוספות, ראה: תורה שלמה, אות טז, בביאור.

49 כן בתרגום ירושלמי: "ונח על דהוה צדיק בדריה, אשכח חנינא וחסדא קדם יי'".

50 כתרגום אונקלוס: "ונח אשכח רחמין קדם יי'". ותרגם כן בשביל להרחיק מהבורא ביטויי הגשמה.

פרשת נח

[א] אֱלֹהִים תּוֹלְדֹת נֹחַ, נֹחַ אִישׁ צַדִּיק תָּמִים הָיָה בְּדִרְתּוֹ, אֶת הָאֱלֹהִים הִתְהַלֵּךְ נֹחַ (ו ט). **תולדות נח נח:** אמרו רבותי'נו: כל אותן שכפל הכת'וב את שמם, הם נוחלי שני עולמות. כגון: "אלה תולדות נח נח"; וכגון: "ויאמר, אברהם אברהם" (להלן כז יא); וכגון: "ויאמר, יעקב יעקב" (להלן מו ז); וכגון: "ויאמר, משה משה" (שמות ג ד); וכגון: "ויאמר, שמואל שמואל" (ש"א ג י)¹. ומקשינן, והכתיב (בראשית יא כז): "אלה תולדות תרח, תרח הוליד את אברם". ומתרץ, אף הוא בן העולם הבא, שעשה תשובה, שכן הבטיחו הק'ב"ה לאברהם: "תקבר בשיבה טובה" (ש"ס טו טו), זו היא הטובה, שעשה אביו בחייו תשובה². עד הנה מדרש האגדה שדרשו רבותינו זכרוניהם לברכה. נחזור לדברי המפרש, כי טובים דבריו מדין³, ואורה לעינים ומתוקים מדבש⁴.

[ב] וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים לְנֹחַ: קֵץ כָּל בָּשָׂר בָּא לְפָנַי, כִּי מָלְאָה הָאָרֶץ חָמָס מִפְּנֵיהֶם, וְהִנְנִי מִשְׁחִיתָם אֶת הָאָרֶץ (ו יג).

קץ כל בשר: כבר הגיעה קיצם מכמה שנים בשביל רוב עוונותיהם שעושים לפניי בכל עת, אלא שאני מאריך אפי להם למען שמי⁵. מצאתי⁶. (דף 6א, עמודה ג)

[ג] וַהֲקִמֹתִי אֶת בְּרִיתִי אִתְּךָ, וּבֵאתָ אֵל הַתְּבֹה, אֶתָּה וּבְנֶיךָ וְאִשְׁתְּךָ, וְנָשֵׁי בְנֶיךָ אִתְּךָ (ו יח).

אתה ובניך ואשתך: האנשים לבד והנשים לבד, מכאן שנאסרו בתשמיש המיטה⁶. ואמרו רבותינו: אסור לו לאדם לשמש מטתו בעת צרה ובשנים של רעב. ומניין שאסור לו לאדם לשמש מיטתו בעת צרה, ילפינן מנח, שנ'אמר: "ובאת אל התיבה,

1 בפסוק: "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים לְנֹחַ: קֵץ כָּל בָּשָׂר בָּא לְפָנַי, כִּי מָלְאָה הָאָרֶץ חָמָס מִפְּנֵיהֶם, וְהִנְנִי מִשְׁחִיתָם אֶת הָאָרֶץ". אמנם לא ידעתי מדוע הכותב הוסיף את 'וכגון' בכל אחד מהאישים שפירט.

2 הכל בתנ"כ, שמות, טו, בשינויי סגנון לא משמעותיים.

3 על-פי שיה"ש א ב: "כִּי טוֹבִים דְּרִידָה מִיִּין".

4 על-פי שבחי התורה שבתהלים יט יא: "ומתוקים מדבש ונפת צופים".

5 איני יודע מקור או מקבילה לפירושו. ולכן שהקב"ה מאריך אפו גם לרשעים, ראה עירובין כב ע"א: "אמר רבי חגי ואיתימא רבי שמואל בר נחמני: מאי דכתיב (שמות לד ו): 'אֵרַךְ אִפְסִים'?" אֵרַךְ אֵף מְבַעֵי לִיָּה! אֵלָּא: אֵרַךְ אִפְסִים לְצַדִּיקִים, אֵרַךְ אִפְסִים לְרָשָׁעִים".

6 עד כאן פירוש רש"י.

אתה ובניך ואשתך, ונשי בניך אתך", הוא לבד והנשים לבד. ומניין שאף בשנים של רעב אסור לשמש מיטתו, ילפינן מיוסף, שנ' אמר (להלן 6א): "וליוסף יולד שני בנים, בטרם תבוא שנת הרעב". בשבחו סיפר הכתוב ולימדנו שבעוד שהיה הרעב, לא קרב אצלה, אפילו שהוא היה מלך ויכולת בידו לפרנס אם נולדו לו בנים, לא שימש בשביל צניעותו, כדי שילמדו ממנו דורות הבאים אחריו וידונו קל וחומר בעצמם⁷. מצאתי.

[ד] ומכל הַחַי מִכָּל בֶּשֶׂר, שְׁנַיִם מִכָּל תְּבִיאָה אֶל הַתֵּבָה לְהַחֲיִית אֹתָהּ, זָכָר וּנְקֵבָה יָהִיו (ו) (ט).

תביא אל התיבה: אמר לפנינו: רבונו של עולם, וכי יש כח בידי לרוץ בכל העולם ולתפוש שנים שנים ולהביא בתיבה?! הרי כמה דובים ואריות שהיו הורגים אלף ממני. אמר לו הק"ב"ה: יפה אמרת, הרי אני עושה לך שיבואו כולם בעצמם ויכנסו לתיבה⁸. וזהו שכתוב בסמוך (להלן ז ט): "שנים שנים באו אל נח", באו מעצמן⁹. (דף 26, עמודות א-ב)

7 החילוק בין 'עת צרה' ל'עת רעב' – שבשניהם אסור לשמש מיטתו – קצת מאולץ, ובמקורות לא יצאו לחלק כן, אלא כרכו את פרישות נח ויוסף זה בזה בלא כל חילוק והבדל. ראה בראשית רבה, לא יב, עמ' 286: "'אתה ובניך' וגו'... נח כיון שניכנס בתיבה, נאסר לו פריה ורביה, הדא הוא: 'ובאת אל התיבה, אתה ובניך' לעצמן, 'ואשתך ונשי בניך' לעצמן. כיון שיצא, התיר לו, הדא הוא: 'צא מן התיבה אתה ואשתך' וגו'. אמר ר' אבין: 'בחסר ובכפן גלמוד' (איוב ל ג), אם ראית חסרון בא לעולם וכפן בא לעולם – 'גלמוד', הוי רואה את אשתך כילו היא גלמודה. אמר ר' מונא: כתיב: 'וליוסף יולד שני בנים, אימתי? בטרם תבוא שנת הרעב'. וכך במקבילות שנרשמו שם, הערה לשו' 5.

ולהדגשה האחרונה, ש"אפילו שהוא היה מלך ויכולת בידו לפרנס אם נולדו לו בנים", לא מצאתי מקור, וגם איני יודע מה עניין צניעות לכאן. במקורות הסבירו, שמגיעת תשמיש המטה בעת צער ורעבון הוא כדי להשתתף בצרת הציבור (כך משמע מבבלי, תענית יא ע"א), או כדי "שלא יהא הקב"ה עוסק בחורבן העולם, והוא בונה" (תנחומא, נח, יא). ולשני הטעמים, אין הבדל בין הדיוט למלך.

8 בסגנון זה לא מצאתי, וראה מדרש הגדול: "'ומכל הַחַי מִכָּל בֶּשֶׂר, שְׁנַיִם מִכָּל תְּבִיאָה'. כתוב אחד אומר: 'תביא', וכתוב אחד אומר: 'יבואו אליך להחיות', הא כיצד? כשאמר הקב"ה לנח: תביא אל התיבה, אמר: וכי יש בידי לקבצן? אמר לו: לא כשם שאתה סבור, אלא יבואו אליך להחיות, פתח להן התיבה והן יבואו מעצמן". ובפרקי רבי אליעזר, פרק כג, דף טו ע"ב, איתא, שהמלאכים קיבצו: "קרא לנח ואמר לו: הבא לך אל התיבה מכל בהמה טהורה שבעה שבעה. אמר נח לפני הקב"ה: רבון כל העולמים, וכי יש בי כח לקבצן אלי אל התיבה? ירדו כל המלאכים הממונים על כל מין ומין, וקבצו אותן ואת כל מזונותן. 'ויבא נח' אין כתיב, אלא 'יבואו אל נח', באו מאליהן". וראה גם הערה הבאה.

9 ראה תנחומא, נח, יב: "ומאליהן באו, שנאמר: 'שנים שנים באו אל נח'". וכך בפירושו רש"י, להלן ז ט: "באו אל נח, מאליהן". כיוצא בזה דרשו מלהלן ז טז: "והבאים זכר ונקבה מכל בֶּשֶׂר בָּאוּ", בזבחים קטז ע"א: "אמר קרא: 'והבאים זכר ונקבה', הבאים מאליהן". וכך בבראשית

[ה] שְׁנִים שָׁנִים בָּאוּ אֶל נֹחַ אֶל הַתֵּבָה, זָכַר וּנְקָבָה, כָּאֲשֶׁר צִוָּה אֱלֹהִים אֶת נֹחַ (ז ט).
שנים שנים באו אל נח: מדרש אגדה נדרשת בשוחר טוב על פסוק זה¹⁰,
 והמדרש כתוב בתרגום ירושלמי¹¹, אבל אני אכתבינו בלשון
 הקודש¹², כדי שיוכל להבין הרב עם התלמיד. וזהו מדרש האגדה: כשבאו
 שנים שנים אל התיבה ליכנס בתוכה, בא גם השקר לתיבה ליכנס בה. אמר לו נח:
 איני מניח אותך ליכנס עד שתביא זוגך, שכך ציוני הקב"ה. אמר לו: אם אביא זוג
 תכניסיני בתוכה. אמר לו: הן. מיד הלך לו השקר לבקש לו זוג, ופגע בהפסד, שקורין
 דְּמִיָּא בלעז¹³. אמר לו ההפסד לשקר: מאין באתה. אמר לו: מנח באתי, וביקשתי
 ליכנס בתיבה, והוא אומר לי, לא תיכנס לשם עד שתביא עמך בן זוגך. אמר לו
 ההפסד: מה תתן לי שאהיה בן זוגך. אמר לו: כל מה שאני מכניס בשקר, יהיה שלך.
 אמר לו: יהי כדברך. מיד הלכו שניהם ונכנסו בתיבה. כשיצאו מן התיבה, היה השקר
 מכניס ממון לרוב, בא לו ההפסד וביקש לקחת לו, כמו שנדר לו השקר. אמר לו:
 איני רוצה ליתן לך¹⁴. באו לדין לפני נח, וחייבו לתת לו כמו שנדר לו. וכן מנהג
 בעלמא: כל מה דאיתכניס שקרא, אתא פחתא ונסבא. פתורנו: כל מה שמכניס אדם
 בשקר, הכל הוא מפסיד לבסוף. עד כאן מדרש שוחר טוב. (דף 6ב, עמודה ג)

[ו] וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת נֹחַ וְאֶת כָּל הַחַיָּה וְאֶת כָּל הַבְּהֵמָה אֲשֶׁר אִתּוֹ בַּתֵּבָה, וַיַּעֲבֵר אֱלֹהִים
 רוּחַ עַל הָאָרֶץ, וַיֵּשְׁפוּ הַמַּיִם (ח א).

ויעבר אלהים רוח: רוח תנחומין והנחה עברה לפניו¹⁵. **על הארץ:** שלקח תנחומין על
 שמחה את האדם שיצר מן הארץ¹⁶. כך נדרש במדרש האגדה¹⁷, אבל סוף
 דבר, אין לך מקרא שיוצא מידי פשוטו¹⁸. (דף 7א, עמודה ב)

[ז] וַיִּשְׁלַח אֶת הָעֶרֶב, וַיֵּצֵא יָצוֹא וָשׁוּב עַד בִּבְשַׁת הַמַּיִם מֵעַל הָאָרֶץ (ח ז).
יצא ושוב: הולך ומקיף סביבות התיבה, ולא הלך בשליחותו, שהיה חושדו לנח על

רבה, לב ח, עמ' 295: "'והבאים' זכר ונקבה וגו'". אמר ליה: קיניגי אנה? אמר ליה: אכפת לך?!

'מובאים' אין כתיב, אלא 'הבאים' - **מאליהן**.

10 מדרש תהלים, ז יא, עמ' 68-69.

11 בארמית ארצישראלית.

12 בנוסף לכך הוסיף מחברנו מעט נוסף לדברי המדרש.

13 הניקוד בכתה"י.

14 מילת 'לך' בגליון.

15 עד כאן פירוש רש"י.

16 איני יודע מקורו. והשווה תרגום יב"ע: "ואעבר יי רוח רחמן על ארעא ואשתדכו מיא". אך
 דבריו מתייחסים ל"ויעבר אלהים רוח", ולא לתיבות "על הארץ"; וכן גם בפירוש רש"י,
 כמובא לעיל, ליד הערה 15.

17 איני יודע מקורו. עי' הערה קודמת.

18 בבלי, שבת סג ע"א: "אין מקרא יוצא מידי פשוטו".

בת זוגו, כמו שמצינו בחלק (סנהדרין קט ע"ג)¹⁹. וקיללו נח, שהתשמיש קשה לו מכל העופות, שכן אמרו רבותינו: בעת תשמישו של עורב, צועק, שהוא קשה לו בכל גופו²⁰. ואף על פי כן אינו יכול למונע²¹ את עצמו מן התשמיש, שכן נגזרה עליו גזירה²². מצאתי.

[ח] כָּל הַחַיָּה אֲשֶׁר אִתָּךְ, מִכָּל בֶּשָׂר, בְּעוֹף וּבְבִהֵמָה וּבְכָל הָרֶמֶשׂ הָרֶמֶשׂ עַל הָאָרֶץ, הֵיכָא אִתָּךְ, וְשָׂרְצוּ בָאָרֶץ, וּפְרוּ וּרְבוּ עַל הָאָרֶץ (ח יז).

הוצא כת"ב, **היצא** קרי'. **הוצא**, אמור להם שיצאו; אם אין רוצים לצאת - הוציאם אתה²³. ומדרש אגדה דורשת אותו בעיניין אחר, וכך היא מילתה: וכי סבור אתה, שאם ירעבו או יצמאו שלא יצאו בעצמם, הרי כבר יצא לו נח מן התיבה ואין מי שיפרנס להן, אלא כך הוא פתרונו: "הוצא אתך", הראה להם שם המפורש שמתחלק לששת אלפים טעמים, ויצאו מיד. ולכך כתב: "הוצא"²⁴. מצאתי.

(דף 77, עמודה ב)

19 עד כאן פירוש רש"י.

20 השווה פירוש הרוקח על התורה, א, פרשת נח, עמ' קט: "וישלח את העורב, לפי ששימש בתיבה... עורב לקה, רק הזרע בפיו, וכן הביצה יוצא דרך פי העורב. 'העורב' כתיב, **שמעורב הזרע בכל גופו**, כשמשמש עם זוגה הזרע יוצא דרך פיו...".

21 =למונע. והניקוד שבפנים מכתב-היד, והוא כנראה משובש.

22 על חריגות העורב בתשמישו, ראה סנהדרין קח ע"ב: "תנו רבנן: שלשה שמשו בתיבה, וכולם לקו: כלב, ועורב, וחם. כלב - נקשר; **עורב - רק; חם - לקה בעורו**". היינו, שהעורב "רוקק זרע מפיו לפיה של נקבה" (פירוש רש"י שם). ובמדרש לקח טוב, לעיל ו' כ: "עורב, שאין משמש כשאר העופות אלא רוקק הזרע בנקבה". למקורות אלו, לא נח קילל את העורב על זאת אלא הוא ענש על ששימש בתיבה. וחלק מדברי מחברנו מבוססים על אלפא ביתא דבן סירא, נוסח א, ס' יט, עמ' 247: "...ומרוב זדונו של עורב, חזר ואמר לנח: אין אתה משגרני אלא שאתה רוצה לבא על זוגתי... **מיד עמד נח לקלל, ואמר לו: כשם שזדנת ושקרת עלי, כן תזקק לאשתך**... לכך, עד עכשיו **אינו מזדווג עם זוגתו כשאר עופות, אלא בפיו מזריע לפיה**. וכן דרך תשמישו, ועל שהרשיע יותר מכל עופות טהורים וטמאים, לכך קללו נח במעשה משונה, כדי להודיע לכל בושתו". ובנוסח ב, שם: "מיד עמד נח וקילל את העורב ושמתו. אמר לו: כשם שזנזקתי עם אשתך, כך תזקק לה אף אתה. ואם אמרת שקר, לא תזכה לבוא על נקיבתך". ולשאר הפרטים שכתב מחברנו, כמו שהתשמיש קשה לעורב בכל גופו, והוא צועק אך אינו יכול למונע עצמו מהתשמיש, איני יודע מקור.

23 עד כאן פירוש רש"י.

24 כלומר: הכתיב "**הוצא**" **בוא"ו**, רומז **לששת** אלפי טעמים היוצאים משם המפורש. וראה פירוש הרוקח על התורה, א, פרשת נח, עמ' קיג, דרשה אחרת לאות וא"ו זו. ואיני יודע מקור דברי מחברנו, ואף לא ידעתי מקורו ששם המפורש מתחלק לששת אלפים טעמים, ושמא יש לכך קשר עם המבואר באחד ממדרשי ההיכלות, ש"כל השימוט המפורשות הקדושים של שם הקדוש הזה... אין אתה מוצא ביאורם ומקראם כמו שהם אלא **משש** האלפא ביתות האלה" (סינופסיס לספרות ההיכלות, סעיף 981, מכת"י M22), וכאן הוא מונה את אותן שש אלפביתות. וצ"ע.

[ט] שְׁלֹשָׁה אֱלֹהֵי בְנֵי נֹחַ, וּמֵאֵלֶּה נִפְצָה כָּל הָאָרֶץ (ט יט).

שלשה אלה בני נח, ומאלה נפצה כל הארץ: וכי לא היינו יודעים שהיו לו שלשה בנים לנח, והלא כבר כתוב (לעיל ו י): "וילד נח שלשה בנים, את שם ואת חם ואת יפת", אלא ללמדך בא הכתוב, לפי שאותם שלשה נולדו כבר לפני המבול, הייתי סבור שאף כן לאחר המבול הוליד בנים, ובא הכתוב ולימדך, שרק מאותן שלשה נפצה כל הארץ²⁵. ולכן כתב בתריה פרשת היין: "ויחל נח איש האדמה ויטע כרם" (להלן, פסוק כ), שלא תתמה מה עיכבו שלא הוליד עוד, שלפי שנטע הכרם ושתה ממנו ונשתכר, אירע בו תקלה שנסתרס, וזהו עיכובו שלא הוליד עוד. ולכן נסמכו המקראות זה לזה.

[י] ויחל נח איש האדמה, ויטע כרם (ט כ).

ויחל נח איש האדמה, ויטע כרם: אמרו רבותינו בבראשית רבה²⁶: לעולם אל יהי אדם להוט אחר היין, לפי שכל פרשת היין כתוב בה ווי²⁷, שנ'אמר: "ויחל נח"; "ויטע"; "וישת" (להלן, פסוק כא); "וישכר" (שם); "ויתגל" (שם); "וירא" (להלן, פסוק כב); "ויגד" (שם); "ויקח" (להלן, פסוק כג); "ויפת" (שם)²⁸; "וישימו" (שם); "וילכו" (שם); "ויכסו" (שם); "ויקץ" (שם, פסוק כד); "וידע" (שם); "ויאמר" (להלן, פסוק כה). שכך אמרו רבותינו: כל מי שלהוט אחר היין, סופו שהכל צועקין עליו ווי ווי²⁹. עד כאן מדרש רבותינו. נחזור לפשוטו של מקרא, שאין מקרא יוצא מידי פשוטו³⁰.

ויטע כרם: אמרו רבותינו: כשנטעו נח לכרם בא השטן ועירבב בו שלשה מיני דם, אילו הן: דמו של חזיר, ודמו של כלב, ודמו של אדם. ונעשה שותף עם נח. ולמה עירבב בו אותן שלשה מיני דמים, ללמדך שאם יהי אדם להוט אחר היין וישתה ממנו כל כך שישתכר, הוא יחרף ויגדף כל אדם, וזהו דמו של כלב, שהכל הוא מתחרץ³¹ אחר כל אדם, והכל שווים לו, העבד עם האדון, העני עם הרש³²; לכן עירבב בו דמו של כלב. ואם יוסיף עוד לשותות, מיד הוא משכיב את עצמו בטיט ובצואה, ומלכלכו וגם אחרים, וזהו דמו של חזיר, שהחזיר מלכלך את עצמו בטיט ובצואה, ורץ על אחרים ומלכלך גם אותם; לכן עירבב בו דמו של חזיר. ואם יעיז פניו ויוסיף לשותות,

25 איני יודע חבר לפירוש נאה זה.

26 בראשית רבה, ט ד, עמ' 339. וראה גם: בבלי, סנהדרין ע ע"א.

27 לפנינו במדרש, שם: "כתוב בה ווי י"ד פעמים". ועי' תורה שלמה, אות קיא, בביאור.

28 במדרש שם, ובמקבילותיו, אינם מונים את 'ויפת', וכן מסתבר, שכן זהו שם אדם ולא תיאור פעולה.

29 כמאמר זה לא מצאתי בלשונו.

30 עי' לעיל, הערה 18.

31 מלשון: "לא יִחָרֵץ קֶלֶב לְשׁוֹנוֹ" (שמות יא ז).

32 כנראה צ"ל: "העני עם העשיר (או: השר)", או: "העשיר עם הרש".

כל מי שפוגע בו - הורג; ולכן עירבב בו דמו של אדם³³. עד כאן מדרש אגדה. נחזור לפשוטו.

ויטע כרם: כשנכנס לתיבה, הכנים עמו זמורות ויחורי תאנים³⁴. ומאין לקח נח אותן זמורות? אמרו רבותינו: כשנטרד אדם הראשון מגן עדן, לקח בידו גפן אחת³⁵ ונטעו, ולא אירע בו תקנה³⁶, מפני שסרח כנגד הק"ב"ה - נתייבשה. וכשנכנס לתיבה, הביא אותו גפן עמו, כשיצא - נטעה³⁷. מצ' אתי. (דף 88, עמודה א)

[יא] ויִקַּץ נח מִיֵּינוּ, וַיֵּדַע אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לוֹ בְּנוֹ הַקָּטָן (ט כד).
וידע את אשר וג': יש מרבותינו אומרים, בנבואה נאמרה לו³⁸. ויש אומרים, בחלום נראה לו³⁹.
בנו הקטן⁴⁰: מן המצוות⁴¹. (דף 88, עמודה ב)

33 מדרש זה כנוסח שלפנינו לא מצאתי. בתנחומא, נח, יג, מצוי המדרש באריכות ובשינויים מרובים, ושם השטן הביא **ארבעה** בעלי חיים: כבש, אריה, חזיר וקוף, כנגד ארבע דרגות בשתיית היין: "רמו לו, **שקודם שישתה** אדם מן היין הרי הוא תם, **ככבש** זו שאינה יודעת כלום, וכרחל לפני גוזזיה נאלמה. **שתה כהוגן**, הרי הוא גבור **כארי**, ואומר אין כמותו בעולם. כיון **ששתה יותר מדאי**, נעשה **כחזיר**, מתלכלך במי רגלים ובדבר אחר. **נשתכר**, נעשה **כקוף**, עומד ומרקד ומשחק, ומוציא לפני הכל נבלות הפה ואינו יודע מה יעשה". ומשם לילקוט המכירי לתרי עשר, ב, עמוס ו א, מהדורת א' גראינוף, לונדון 1909, עמ' 54-55; ובסגנון קצר יותר ובשינויים לא משמעותיים, במדרש אגדה, להלן פסוק כא, עמ' 22-23. אבל במדרש אבכיר המובא בילקוט שמעוני, פרשת נח, רמז סא, עמ' 219, הביא השטן רק **שלושה** בעלי חיים: רחלה (=כבש), אריה וחזיר, וטעמו: "כשאדם שותה **כוס אחד**, הוא **כרחלה**, עניו ושפל רוח. וכששותה **שני כוסות**, מיד נעשה גבור **כארי**, ומתחיל לדבר גדולות, ואומר: מי כמוני. וכששותה **שלושה**, מיד נעשה **כחזיר** שמתלכלך בטיט ורפש, אף הוא מתלכלך ואף במי רגלים". וראה: גאולה, מדרשי אגדה אבודים, ב, עמ' 26-27.

34 מתחילת הקטע ועד כאן הוא פירוש רש"י.
 35 על זיקת אדם הראשון לגפן, השווה בבלי, ברכות מ סע"א: "תניא: אילן שאכל ממנו אדם הראשון... **גפן היה**, שאין לך דבר שמביא יללה על האדם אלא יין...". ואפשר שמשום כך הוציא אדם הראשון מגן עדן את הגפן.

36 משובש מעט, כנראה, אבל הכוונה ברורה, שהגפן לא צמחה כראוי.
 37 השווה פרקי רבי אליעזר, פירק כג, דף טז ע"א: "מצא נח גפן אחד **שגורשה ויצאה מגן עדן** ואשכלותיה עמה, נטל מפירותיה ואכל וחמד אותם בלבו, ונטע ממנה **כרם בארץ**. בו ביום נשתגשו פירותיה...". ומשם למדרש הגדול, בראשית ט כ, עמ' קפח. וראה גם תרגום יב"ע. אך איני יודע מקור לשאר פרטים שהביא מחברנו.

38 כך בפירוש רלב"ג, עמ' צה: "וכאשר הקיץ נח מיינו, **ידע בנבואה** את אשר עשה לו בנו הקטן של חם, והוא כנען".

39 כך בתרגום יב"ע: "ואתער נח מן חמריה, **וידע באשתעות חלמא** ית דעבד ליה חם בריה".

40 בכתביהיד מצוי הדיבור הנוכחי לפני הדיבור הקודם ('וידע את אשר'), וכאן סידרתי את הדיבורים כתיקונם.

41 כנראה מקורו מתרגום יב"ע: "...דעבד ליה חם בריה, דהוא **קליל בוכותא**". והשווה בראשית

[יב] וַיֹּאמֶר: אָרוּר כְּנָעַן, עֶבֶד עֲבָדִים יִהְיֶה לְאַחִיו (ט כה).

ארור כנען: רבותינו נחלקו בדבר, למה נתקלל כנען משאר בניו של חם. יש אומרים: לפי שברך הקב"ה את נח כשיצא מן התיבה, שנ' אמר (לעיל, פסוק 6): "ויברך אלהים את נח ואת בניו" וג', ולא היה נח רשאי לקללו לחם, לפי שכל מה שהקב"ה מברך, שוב אינן קללה מועלת, שנ' אמר (נמדנר כג יז): "לא תאז את העם, כי ברוך הוא"⁴². אמר נח: הואיל ואיני רשאי לקללו, שכבר נתברך מפי הקב"ה, הריני מקלל את בנו הקטן, שהוא חביב עליו משאר בניו, שהוא מטייל עמו בכל שעה⁴³. ויש אומרים⁴⁴: אמר נח: אתה גרמת לי שלא להוליד בן רביעי לשמשיני, ארור בנך הרביעי, להיות משמש את זרעם של אילו הגדולים שהוטל עליהם טורח עבודתי מעתה.

ומה ראה חם שסירסו, אמר להם, לאחיו: אדם הראשון, שני בנים היו לו, ובשביל ירושת העולם, עמד זה והרג את זה. ואבינו, יש לו שלשה בנים ועדיין הוא מבקש בן רביעי⁴⁵. לא נכון לעשות כן, שיהו ארבעה ממנו חולקין את העולם, אלא אעכבינו מלהוליד עוד. והלך וסירסו. (דף 8ב, עמודות ב-ג)

[יג] וַיֹּאמֶר: בָּרוּךְ יְיָ אֱלֹהֵי שָׁם, וַיְהִי כְנָעַן עֶבֶד לָמוֹ. יַפֶּת אֱלֹהִים לַיֶּפֶת, וַיִּשְׁכֶּן בְּאַחֵי שָׁם, וַיְהִי כְנָעַן עֶבֶד לָמוֹ (ט כו-כז).

יפת אלהים ליפת: רבותינו דרשו טעם למקראות הללו: מפני מה ברכו נח לשם בשתי שמות, שנ' אמר: "ברוך יי' אלהי שם", וליפת רק בתיבה אחת, שנ' אמר: "יפת אלהים ליפת". לפי שצפה ברוח הקודש שעתיד לצאת משם אברהם, שכפל את השם, שאמר: "יי' אלהים, מה תתן לי" (להלן טו ז), ויפת שיצא ממנו כורש⁴⁶,

רבה, לו ז, עמ' 340: "וידע את אשר עשה לו בנו הקטן", בנו הפסול". ומשם לפירוש רש"י ועוד מפרשים.

42 על-פי בראשית רבה, לו ז, עמ' 340-341: "ויאמר ארור כנען" וגו', חם חוטא וכנען מתקלל!! אתמהא!... ר' יהודה אומר: לפי שכתוב: 'ויברך אלהים את נח ואת בניו', ואין קללה במקום ברכה, לפיכך: 'ויאמר ארור כנען' וגו'". וכך בתנ"ב, נח, כא.

43 כאן מחברנו מוסיף על המדרש ומסביר, מדוע אחרי שנח לא היה יכול לקלל את חם הוא קילל את כנען בנו הקטן ולא את אחד מבניו האחרים של חם (המנויים להלן, י ו). והשווה תוספות השלם, אות ז, עמ' רעו: "ארור כנען", אתה היית לי בן הקטן, והיית סמוך לשלחני, והיה לך לשמשני ולכבדני מכל שאר בני, ואתה ביוצני, גם בנך הקטן, שאתה אוהב אותו מכל שאר בניך, יהיה ארור. ודוגמתו: 'וישראל אהב את יוסף מכל בניו, כי בן זקונים הוא לו' (להלן לו ג).

44 מכאן פירוש רש"י (בלא הפתיח 'ויש אומרים'), והוא על-פי בראשית רבה, לו ז, עמ' 341.

45 מתחילת הקטע ("ומה ראה חם") עד כאן בפירוש רש"י, ומכאן הוא הרחבה לפירושו.

46 תירס הוא מבני יפת (להלן, י ב), הוא פרס (עי' בבלי, יומא י ע"א), וכורש היה מלך פרס. וראה גם בראשית רבה, לו ח, עמ' 342: "'יפת אלהים ליפת', זה כורש, שגזר שיבנה בית המקדש".

שלא כפל את השם, שנ'אמר: "כה אמר יי למשיחו וג', והוא פקד עלי לבנות" וג' ⁴⁷,
לכך לא כפל בו את השם ⁴⁸.

[יד] ותהי ראשית ממלכתו בבל וארץ ואכד וכלנה, בארץ שנער. מן הארץ ההוא יצא
אשור, ויבן את נינה ואת רחבת עיר ואת פלח. ואת רסן, בין נינה ובין פלח, הוא
העיר הגדלה (י-יב).

מן הארץ ההיא יצא אשור: זה פתרונו: ותהי ראשית ממלכתו ⁴⁹ של נמרוד בבל, וארץ
[ואכד] ⁵⁰ וכלנה, בארץ שנער ⁵¹. ומן [הארץ] ההיא, שהיא ארץ שנער, יצא אשור -
יצא נמרוד ובא לו לארץ אשור ⁵², ויבן נמרוד את רחבת עיר וג' ⁵³, ואת רסן וגו',
להחזיק לו שם המלכות, שכן דרך מלכים ⁵⁴. ארץ שנער מבני חם היתה ⁵⁵, ושם מלך
נמרוד ראשית תחילה, ויצא משם למלוך על ארץ אשור, שהיתה מבני שם ⁵⁶, ובנה
לו שם עיירות, ואתה מוצא שנינוה מארץ אשור היא ⁵⁷. ואותה תיבה של
"ראשית" ⁵⁸ הביאני לידי פתרון זה, כי איפה מלך, אלא באשור ⁵⁹.

47 תערובת של שני פסוקים. ההתחלה מישעיה מה א: "כה אמר יי למשיחו, לְכוּרֶשׁ, אֲשֶׁר
הִחֲזַקְתִּי בִימִינוֹ, לְדָרַךְ לִפְנֵי גוֹיִם...". וההמשך מעזרא א ב [=דה"ב לו כג]: "כה אמר כְּרֶשׁ מֶלֶךְ
פָּרֶס: כָּל מַמְלָכוֹת הָאָרֶץ נָתַן לִי יי אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם, וְהוּא פָקַד עָלַי לְבָנוֹת לוֹ בֵּית בִּירוּשָׁלַם אֲשֶׁר
בִּיהוּדָה". ותמוהים אפוא דברי מחברנו, שכורש לא כפל את השם, שכן בעזרא שם, נאמר
מפי כורש: "כָּל מַמְלָכוֹת הָאָרֶץ נָתַן לִי יי אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם". וצ"ע.

48 איני יודע מקור או מקבילה להסבר מחודש זה.
49 בכתב-היד נוסף כאן: 'בבל', ואין לו מובן, ומסתבר שזו גרירה מלהלן בסמוך, ומחקתיו.
50 ההשלמות שבמוסגר, כאן ובסמוך, הן על-פי הפסוקים.
51 ראשית ממלכתו של נמרוד היתה בארבעה מקומות אלו (בבל, ארך, אכד וכלנה). וכן גם
בפירוש רמב"ן (לעיל, פסוק ט); פירוש חזקוני, ועוד.
52 היינו, "יצא אשור" פירושו: יצא לאשור, יצא וכבש את ארץ אשור, כמו: "ויבא ירושלם"
(מל"א ג טו), שפירושו: ויבא לירושלים. וכך בפירוש ר"י בכור שור; ספר הגן; פירוש רמב"ן;
פירוש חזקוני, ועוד.

53 ניקוד 'רחבת' ממני, על-פי הפסוק.
54 כלומר, אחרי שכבש את ארץ אשור, הוא בנה שם את הערים רחובות, כלח ורסן, כדי לחזק
את שלטונו ומלכותו, שכן דרך המלכים לבנות ערים חדשים במקום שכבשו ולבסס בכך את
שלטונם. על 'דרך מלכים' זו, כן נהג עוזיהו מלך יהודה: "וַיֵּצֵא וַיִּלָּחֶם בְּפָלֶשְ�תִּים, וַיִּפְרֹץ אֶת
חֻמּוֹת גֵּת וְאֶת חֻמּוֹת יִבְנָה וְאֶת חֻמּוֹת אֲשְׁדּוֹד, וַיִּבְנֶה עָרִים אֲשֶׁר אֲשְׁדּוֹד וּבְפָלֶשְׁתִּים" (דה"ב כו ו).
ומסתבר שבנייתו לערים אלו, שנכבשו על ידו, היתה כדי לבסס את שלטונו, ש"החזיק
במדינה ובנה שם ערים, כאדם העושה בשלו" (פירוש מלבי"ם). והשווה: איוב ג יד; טו כח;
דה"ב יד ה-ו.

55 שהעניין כאן (לעיל, פסוק ו ואילך) מדבר בבני חם.
56 כמו שנאמר להלן, פסוק כב: "בְּנֵי שָׁם: עֵילָם וְאַשּׁוּר וְאַרְפַּכְשָׁד וְלֹד וְאַרָם".
57 נינוה היא העיר המרכזית של ארץ אשור. עי' צפניה ב יג, ובפירוש רש"י שם.
58 "ותהי ראשית ממלכתו בבל".
59 הסוף לא מובן. ואולי צ"ל: "כי איפה מלך, אלא בבבל". וצ"ע.

נחזור לפרש מקרא זה בענין אחר: **מִן הָאָרֶץ הָיָא יֵצֵא אָשׁוּר**: כיון שראה אשור את בניו שומעין לנמרוד ומורדין במקום, לבנות המגדל, יצא מתוכם⁶⁰, שנתירא שמא ילקה בעוונותם עמהם, שהיה יודע [שס]ופן⁶¹ ללקות⁶². אמר: דור אנוש שלא עלה במחשבתם להלחם כנגד הקב"ה, אלא שחטאו באשת איש⁶³ - עלה ים אוקיינוס והציף שליש העולם⁶⁴; וכן דור המבול, שלא עלה במחשבתם להילחם כנגד הקב"ה, אלא שפשטו ידם בגזל, הביא עליהם את מי המבול⁶⁵; ואילו שאומרים: נבנה לנו עיר וראשו בשער השמים⁶⁶, ונעלה לרקיע ונלחמנו כנגד הקב"ה⁶⁷, על אחת כמה וכמה שילקו בכ[פ]ליים⁶⁸ מן הראשונים⁶⁹, לכך יצא

60 מתיבות 'מן הארץ' ועד כאן הוא מפירוש רש"י (בפסוק יא), על-פי בראשית רבה, לו ד, עמ' 347, ומדרשים נוספים (עי' תורה שלמה, פסוק י, אותיות ט-מ ובבאורם), ומכאן ואילך היא תוספת מחברנו.

61 יש כאן קרע קטן בכתב-היד, והשלמתי במוסגר.

62 איני יודע מקורו, שאשור פרש מעצתם משום "שנתירא שמא ילקה בעוונותם עמהם".

63 איני יודע מקור לכך, שכמעט בכל המדרשים מבואר שדור אנוש חטא בעבודה זרה; עי' המובא בהערה הבאה, וראה גם: תורה שלמה, לעיל ד כו, אותיות קנח, קס, קסה-קסט, ובכל הנסמן בבאורים שם. ואפילו למדרשים היחידאיים, שדור אנוש חטא גם בגילוי עריות, עדיין לא מפורש שזה היה חטאם המרכזי והמיוחד. ראה 'תוספת' בילקוט שמעוני, פרשת בראשית, רמז מז, עמ' 165-166: "אנוש בן שת, בימיו התחילו הבריות להכעיס ליוצרן בעבודה זרה... **והכעיסו בשלש עבירות**... חזרו להיות עושים צלמים וקורין אותן בשם בוראן... חזרו מתבלין בכל כעס... **שחזרו להתבל בזנות**, כענין שנאמר (ויקרא כ יב): 'תבל עשו'. ונגזר עליהן שלש גזירות...". ואולי יש גם לפרש את הנאמר על דור אנוש: "גם בלילה לא שכב לבר' (קהלת ב כג), **מן העבירות**" (בראשית רבה, כז ב, עמ' 257), על מחשבת עריות, כסתם לשון 'עבירה' בדברי חז"ל (עי' בבלי, סנהדרין סד ע"א, בפירוש רש"י), ובפרט כשמדובר כאן בלילה.

64 תנחומא, נח, יח: "עמדו דורו של אנוש, קראו שמו של הקב"ה לעבודת כוכבים, שנאמר (בראשית ד כו): 'אז הוחל לקרוא בשם [י]', והקב"ה קרא ים אוקיינוס והציף שלישו של עולם...".

65 כי אע"פ שהם חטאו גם בעבודה זרה, גילוי עריות ושאר עבירות, עיקר עוונם היה גזל, ועל זה נחתם גזר דינם. ראה בבלי, סנהדרין קח ע"א: "בא וראה כמה גדול כחה של חמס, שהרי דור המבול **עברו על הכל** ולא נחתם עליהם גזר דינם עד שפשטו ידיהם בגזל, שנאמר (לעיל ו ג): 'כי מלאה הארץ חמס מפניהם, והנני משחיתם את הארץ'. ובתנחומא, נח, ד: "כל עבירות שבתורה עברו דור המבול עליהן, ולא נחתם עליהם גזר דינן למחות את זכרם במי המבול עד שפשטו ידיהם בגזל".

66 על-פי הלחן יא ד: "וַיֹּאמְרוּ: הִבֵּה נִבְנֶה לָנוּ עִיר וּמִגְדָּל, וְרֹאשׁוֹ בַשָּׁמַיִם, וְנַעֲשֶׂה לָנוּ שֵׁם...". ולא ידעתי כוונת מחברנו שהוסיף על לשון המקרא: "וראשו בשער השמים".

67 בבלי, סנהדרין קט ע"א: "דור הפלגה... נחלקו לשלש כיתות. אחת אומרת: נעלה ונבש שם. ואחת אומרת: נעלה ונעבוד עבודה זרה. ואחת אומרת: **נעלה ונעשה מלחמה**".

68 יש כאן בכתב-היד כפל המסתיר אות אחת, והשלמתי מסברה במוסגר.

69 השווה תנ"ך, נח, כד: "...כך הרשעים, בא הראשון עולה ומתגבר ונופל, ואין השני למד מן

מתוכם. ומה שכתב לו המקרא: "יצא", היה לו לכתוב "הלך אשור", אלא ללמדך שיצא משם ערום, כמו שיצא ממעי אמו, שיצא מכל נכסיו⁷⁰ והניחם שם. אמר: מוטב לי שאלך לי מכל נכסי ולא אספה פתאום עם הרשעים הללו⁷¹.

(דף 9א, עמודות א-ב)

[טו] וְיִלְשֵׁם יֶלֶד גַּם הוּא, אָבִי כָּל בְּנֵי עֵבֶר, אֲחִי יִפֶּת הַגָּדוֹל (י כא).
אחי יפת: ולא אחי חם, שאילו שניהם כבדו את אביהם וזה ביהוה⁷², לכך לא ייחסן הכתוב מאותו רשע חם.

[טז] וַיְהִי כָּל הָאָרֶץ שֹׁפָה אֶחָת וּדְבָרִים אֶחָדִים (יא א).
לישנא אחרינא: ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים: שיכול היות שפה אחת אף על פי כן אין דבריהם אחדים, כמו ארץ צרפת וארץ ספרד וארץ לונברדיאה⁷³, כולם מדברות שפת לעז ואעפ"כ אין אילו מבינים שפת אילו, כי אם בעסק גדול, לפי שאין דבריהם אחדים⁷⁴. אבל דור הפלגה, כולם שפת אחת ודברים אחדים, שלא

הראשון. כך עמדו דורו של אנוש וקראו עבודה זרה... מה עשה הקב"ה, קרא לים ושטפן... עמדו דור המבול והכעיסו להקב"ה... ואבדו מן העולם, ולא למדו מדור אנוש; דור הפלגה לא למדו מדורות הראשונים".

70 בכתב-היד: 'סכיו'. ותיקנתי.

71 איני יודע מקור הדברים האחרונים, ואולי אפשר להבין כן בבראשית רבה, לו ד, עמ' 347 (המוסגר נוסף ממני לתוספת ביאור): "מן הארץ ההיא יצא אשור", מן העיצה ההיא יצא אשור. כיון שראם באים לחלוק על הקב"ה פינה מארצו. אמר לו הקב"ה: אתה יצאת לך מארבע [=ארבע ערים שזנכרו בפסוק י', בבל, ארך, אכד וכלנה], חייך שאני נותן לך ארבע - 'זיבן את נינוה, ואת רחובות עיר, ואת כלח ואת רסן". וניתן להבין את המדרש, שהוא יצא ממקומו נקי מנכסיו, ומשום כן השיב לו הקב"ה את הפסדיו.

72 עד כאן פירוש רש"י.

73 לונברדיאה = Lombardy, איזור בצפון איטליה של היום, שבימי הביניים היה מאוכלס בעמים שונים, דוברי שפות שונות. וזה תואם למקבילה שבדרשות ר' יהושע אבן-שועיב: "וכן עמים אחרים בלונברדיאה" (להלן, הערה 75), ממנה משמע, שבארץ לונברדיאה היו דוברי שפות שונות.

74 לשפות צרפתית, ספרדית ולומברדית (וכך גם שפות מדוברות אחרות של מערב אירופה) יש בסיס משותף, שכולן שפות רומנסיות (צאצאי הלטינית, שפת הרומאים, ולכן נתכנו 'רומנס'), ומשום כך דוברי השפות השונות יכולים להבין אלו את אלו אך 'בעסק גדול', בקושי ובדוחק. ונראה שמחברנו הסביר: 'שפה אחת' - שפת הכתיבה, 'דברים אחדים' - שפת הדיבור. כי בימי הביניים סברו, שהשפות המדוברות אינן שפות אמיתיות, אלא הן שיבושים של השפה הלטינית. לכן עד אמצע המאה השלוש-עשרה לא נכתבה הספרות באותן שפות, והלטינית בלבד נחשבה שפה שיש לה ספרות. משם והלאה התפתחה התפיסה שגם שפות-הבית יש להן מעמד, אבל הן עדיין נתפסו כצאצאים של הלטינית. לכן בזמנו של מחברנו, נהגה במערב אירופה 'שפה אחת' - לטינית, אבל לא נתקיים 'דברים אחדים', כי דיברו בדיאלקטים שונים. תודתי לפרופ' פינחס רוט על עזרתו המרובה בבירור העניין.

היה ביניהם שום שינוי אלא זה מדבר כמו זה ⁷⁵.
 ד'בר א'חר: שפה אחת ודברים [אחדים] ⁷⁶: שלא היה ביניהם שום בילבול ומחלוקת ⁷⁷, שהיו כולם אחדים זה בזה ⁷⁸. זהו שאמרו רבותינו: עיר שיש בה שלום בין איש לחבירו, אפילו אם כולם עובדי ע'בודה זרה, אין שום רעה יכולה לידבק בהם ⁷⁹. מצ' אתי.

75 שכולם דיברו באותה שפה ממש, בלשון הקודש, ראה: ירושלמי, מגילה, א ט, דף עט ע"ב; תרגום יב"ע, ועוד. ולעצם העניין, השווה פירוש אבן עזרא (שיטה אחרת): "שפה אחת" - לשון הקדש... 'ודברים אחדים', בעבור שתמצא מלות בשפה אחת שונות כפי מנהג המדינות". ואילו רלב"ג מפרש, ש"דברים אחדים" הוא סדר המילים במשפט, התחביר, המתחלף בין השפות. ראה: פירוש רלב"ג, עמ' צז-צח.
 כל הקטע הנוכחי מצוי, מילה במילה כמעט, בדרשות ר' יהושע אבן-שועיב, פרשת נח, עמ' יט: "תחילה היה להם שפה אחת ודברים אחדים, כי יש בעמים שיש להם שפה אחת ואין להם דברים אחדים, כמו בספרד וצרפת, שיש להם לעז אחד ואין מדברים לשון אחד, כי אין אלו מבינים את אלו אלא בדוחק. וכן עמים אחרים בלונברדיאה. אבל דור הפלגה, הכל היה שפה אחת ודברים אחדים, והוא לשון הקודש, כי כולם היו מדברים בו". ואינו יודע אם ר' יהושע אבן-שועיב שאב, ישירות או בעקיפין, ממחברנו, או שלשניהם אב משותף קדמון. אמנם חשוב לדעת, שקטע זה אינו מצוי בכתב-היד של דרשות ר' יהושע אבן-שועיב אלא רק במהדורת הדפוס (שנדפסה, כמסתבר, מכתב-יד אחר). ראה: אברמסון, פתיחה לדרשות, עמ' 46. והדבר צ"ע.

76 המוסגר נוסף ממני.

77 בכתב-היד: 'ומחולקת', ותיקנתי.

78 דורש את 'אחדים' מלשון אחדות. ראה בראשית רבה, לח ו, עמ' 354: "'ודברים אחדים', דברים אחדים, מה שביד זה, ביד זה". היינו, שהיו אגודים באחדות, כמפורש בהמשך שם, עמ' 355: "דור המבול, על ידי שהיו שטופין בגזל... לפיכך לא נשארה מהם פליטה, אבל אלו [=דור הפלגה], על ידי שהיו אוהבים זה לזה - 'ויהי כל הארץ שפה אחת' - לפיכך נשאר מהם פליטה".

79 השווה מסכת דרך ארץ, ז לו, עמ' 147-149: "גדול השלום, שאפילו בשעה שישאל עובדין עבודה זרה ויש שלום ביניהם, אומר הקב"ה: אין רצוני ליגע בהן, שנאמר (הושע ד יז): 'חבור עֲצָבִים אֶפְרָיִם - הִנֵּן לוֹ'. אבל בדבר מחלוקת מהו אומר? 'חֵלֶק לָבָם - עֵתָה אֶשְׁמוּ', הא, גדול השלום, ושנאה המחלוקת. כיצד, עיר שיש בה מחלוקת, סופה ליחרב...".

פרשת לך לך

[א] וַיֹּאמֶר יְיָ אֶל אַבְרָם: לֶךְ לְךָ מֵאֶרֶץ עֵלֶיךָ וּמִמּוֹלַדְתְּךָ וּמִבֵּית אָבִיךָ, אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָרָאךָ (יב א).

[ויאמר] יי' אל אברם: מכל אותן עשרה דורות שהיו מנח ועד אברהם לא ייחד הק'ב"ה שכינתו עליהם, לפי שכולם רשעים היו, ולא היו ראויים שתשרה שכינתו על אחד מהם, עד שבא אברהם, והכיר להקב"ה בן שלש שנים¹, ושיבר אלילי תרח אביו², והשרה הקב"ה שכינתו עליו³, וניסה אותו בעשר נסיונות ומצאם כולם לבו שלם⁴.

לך לך: בפרקים של ר' אליעזר, מונה כל אותן עשרה נסיונות שנתנסה אברהם אבינו, ואינו מונה נסיון זה, שאמ'ר לו הק'ב"ה: "לך לך", ראשון לנסייונות, אלא נסיון שלישי⁵. ובשאר מדרשי אגדה, מונה אותו שיני לנסייונות⁶, אבל הכל מודים

1 תנ"כ, לך לך, ד: "בן שלש שנים הכיר אברהם את בוראו, מניין? שנאמר: 'עקב אשר שמע אברהם בקולי' (להלן כו ה), 'עקב' בגימטריא קע"ב, וכל ימיו של אברהם קע"ה, מכאן אתה למד שבן שלש שנים הכיר אברהם את בוראו".

2 עי' בראשית רבה, לח יג, עמ' 361-363.

3 ראה בראשית רבה, לט ד, עמ' 367: "והחכמה תעוז לחכם מעשרה שליטים" (קהלת ז יט), זה אברהם, מעשרה דורות שמנח עד אברהם, מכולם לא דיברתי אלא עמך - ויאמר יי' אל אברם". והשווה משנת אבות, ה ב: "עשרה דורות מנח עד אברהם, להודיע כמה ארך אפים לפניו, שכל הדורות היו מכיעסין ובאין עד שבא אברהם וקבל עליו שכר כולם".

4 משנת אבות, ה ג: "עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו עליו השלום, ועמד בכולם". ולשון מחברנו מאבות דר"ג, נו"א, פרק לג, עמ' 95.

5 פרקי רבי אליעזר, פרק כו, דף יז ע"ב: "עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו ועמד בכולם... נסיון הראשון: כשנולד אברהם אבינו, בקשו כל גדולי המלכות להרגו, ונחבא מתחת לארץ שלש עשרה שנה... נסיון השני: נתנוהו בבית האסורים עשר שנים, שלש בכותה ושבע בקרדי... נסיון השלישי: טלטלו מבית אביו וממשפחתו, והביאו לחרן, ושם מת תרח אביו... ומנין שטלטלו, שנאמר: 'לך לך מארצך וממולדתך'".

6 והנסיון הראשון היה הפלתו לכבשן האש (=אור כשדים). ראה: אבות דר"ג, נו"ב, פרק לו, עמ' 94; מדרש תהלים, יח כה, עמ' 153-154; מדרש אגדה, בראשית יב א, עמ' 26. וראה מדרש תהלים, שם, הערה קעד. ובאבות דר"ג, נו"א, פרק לג, עמ' 94: "עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו... אלו הן: שנים בלך לך". ומסתבר שכוונתו לנסיון ב'אור כשדים' שהיה סמוך לפני יציאת אברהם לארץ כנען, ומשום כך צירפו לנסיון של 'לך לך'.

שאינן זה נסיון הראשון⁷. לכך אני תמה, למה לא פירסם הכתוב⁸. מצ' אתי.

(דף 99, עמודות ב-ג)

ד'בר א'חר: **לך לך**: לך אני פוטר מכיבוד אב ואם ולא לאחרים. אע"פ שאביו מוכר צלמים⁹, לא רצה לצאת מלשמשו עד שאמר לו הקב"ה: "לך לך"¹⁰.

(דף 99, עמודה ג)

[ב] וַיַּעֲבֹר אַבְרָם בְּאַרְצָא עַד מְקוֹם שָׂכָם, עַד אֵלּוֹן מוֹרָה, וַהֲכַנְעִנִי אֹז בְּאַרְצָא (יב ו).
עד מקום שכם: להתפלל על בני יעקב כשיבאו לשכם¹¹, שיצליחו להינקם את דינה מאנשי שכם¹². ד'בר א'חר: נתפלל על השבטים שהיה להם כפרה על מכירתו של יוסף שנמכר בשכם¹³, וזהו שכתב: "ויעבר אברם", שהיה לו לכתוב "וילך" או "ויבא",

7 אין זה מדויק, כי לאחד המדרשים הנסיון הראשון היה 'לך לך'. ראה תנחומא, לך לך, כב: "וילך לך אל ארץ המוריה" (להלן כב ב), מהו 'לך לך'? נסיון אחרון כנסיון הראשון; **נסיון הראשון בלך לך מארצך וממולדתך**, ונסיון אחרון ב'לך לך אל ארץ המוריה'."

8 כלומר: מדוע לא פירסם הכתוב את הנסיון או הנסיונות שקדמו לנסיון הנוכחי? ואיני יודע חבר לתמיהה זו. אכן לדעת רמב"ם, כל הנסיונות נכתבו במפורש בתורה, והנסיון הראשון הוא 'לך לך'! וזה לשונו: "העשרה נסיונות שנתנסה אברהם אבינו, הם כולם מפורשים בתורה. הראשון, הגלות, והוא אמרו יתעלה לאברהם: 'לך לך מארצך וממולדתך'..." (פירוש המשניות לרמב"ם, אבות ה ג, עמ' רצו). וגם לדעת רבנו תם, הנסיון הראשון הוא 'לך לך'. ראה: ספר הישר: חידושים, סי' קמג, עמ' 106.

9 עי' בראשית רבה, לח ג, עמ' 361-363.
 10 דורש את 'לך לך' כך: 'לך', ו'לך' אני פוטר מכיבוד אב ואם. והכל מבראשית רבה, לט ז, עמ' 396: "מה כתיב למעלה מן העניין: 'זימת תרח בחרן' (לעיל יב לב), 'זיאמר יי אל אברהם, לך לך'... לפי שהיה אברהם מפחד ואומר: אצא ויהיו מחללים בי שם שמים, ואומרים: הניח אביו בזקנותו והלך. אמר לו הקב"ה: לך אני פוטר מכיבוד אב ואם, ואיני פוטר אחר מכיבוד אב ואם".

11 עד כאן פירוש רש"י.
 12 השווה פירוש רד"ק לתורה: "וּבְדֹרֶשׁ: כי ראה בנבואה, כי בשכם יענו את דינה, ובני יעקב יעשו נקמה באנשי שכם, והתפלל שם לאל, שיצילם מהערים אשר סביבותיהם. ושמע האל תפלתו, כמו שאמר: 'ויהי חתת אלהים' וגו' (להלן לה ה)".

13 כן גם כותב מהר"ם אלשיך: "כמו שאמרו ז"ל, **שהלך 'עד מקום שכם' להתפלל על מכירת יוסף ויתר צרות**; ונטה אהלו בין בית אל ובין העי, להתפלל על דבר עכן" (תורת משה, א, להלן כד כב, עמ' קצח). וראה דרשות ר' יהושע אבן שועיב, פרשת נח, עמ' כב: "מצינו כי בנה [אברהם] ארבעה מזבחות, ובכל אחד קרא בשם יי והתפלל על העתיד... **בנה מזבח בשכם**, דכתיב: 'ויעבור אברם בארץ' וגו'... והתפלל על יעקב ובניו בענין דינה, **והתפלל על השבטים ענין יוסף** וחלוק מלכיות...". וכנראה ממנו שאב ר' שת הרופא הכותב בפירושו לתורה: "ויבן שם מזבח" (להלן, פסוק ז), ארבעה מזבחות בנה אברהם. אחד בשכם, באלון מורה, ויראה לי, **לכפר על מכירת יוסף בשכם, שעתידין אחיו למכור שם**, ועל עגלי ירבעם בן נבט, שטעו ישראל אחריהם..." (חמאת החמדה: בראשית, להלן פסוק ז, עמ' 85-86). אבל בבראשית רבה, לט טז, עמ' 380: "ויבן שם מזבח ליי", אמר ר' לעזר: **שלשה מזבחות בנה**,

אלא ללמדינו בא הכתוב, שנתפלל על עבירה שעברו השבטים על מה שכתוב בתורה: "וגונב איש ומכרו ונמצא בידו, מות יומת" (שמות כא טו)¹⁴.

(דף 10א, עמודה א)

[ג] ויעתק משם הרהר מקדם לבית אל, ויט אלהה, בית אל מים והעי מקדם, ויבן שם מזבח ליי ויקרא בשם יי (יב ח).

ויבן [שם] מזבח וג'¹⁵: נתנבא שעתידיים בניו להיכשל שם על עון עכן, והתפלל עליהם¹⁶. ומדרש אגדה אחרת דורשו בפנים אחרים, שנתפלל על עכן עצמו, שיהא נוחל עולם הבא¹⁷. ואמרו רבותינו: על שנתוודה עכן בפשעו, יש לו חלק לעולם הבא¹⁸.

[ד] ויהי כבוא אברם מצרימה, ויראו המצרים את האשה כי יפה הוא מאד (יב ד). ויהי כבא אברם מצרימה¹⁹: היה לו לומר: "ויהי כבואם מצרימה", אלא שהטמינה בתיבה, לימדך הכתוב, ובא לו המוכסן ליקח מכס מכל תיבה ותיבה, וכשנתן לו מכס מכל תיבה ותיבה נשארה עדיין תיבה אחת שהיתה שרה טמונה בתוכה. אמר לו המוכסן: פתח לי התיבה הזאת ותן לי מכס ממנה. אמר לו אברהם: איני יכול לפותחה, מכל מה שתאמר שיש בתוכה אני אתן לך מכס ממנה. אמר לו המוכסן: תן לי מפילפל. אמר לו: הן. אמר לו: תן לי מבגדי צבעונין. אמר לו: הן. אמר לו: תן לי מכסף. אמר לו: הן. אמר לו: תן לי מזוהב ואבנים טובות ומרגליות. אמר לו: הן. וכיון שראה שהיה דעתו כל כך עליה, אמר לו: איני רוצה ליקח עד שתפתח לי התיבה ואראה מה שבתוכה. והיה לו לפותחה על כרחו, וכשפתח אותה, ראה את שרה יושבת [ת] בתוכה, הלך והגיד למלך, מיד "ותוקח האשה בית פרעה" (להלן, פסוק טו)²⁰.

אחד לבשורת הארץ, ואחד לקניינה ואחד שלא יפלו בניו בעי". וגם אין שם את העניינים השונים שכנגדם התפלל אברהם במזבחות שבנה.

14 השווה פרקי היכולות רבתי, פרק ה (בתי מדרשות, א, עמ' עד): "שעמדה מדת הדין לפני הקב"ה ואמרה לפניו: רבונו של עולם, כתבת בתורתך: 'וגונב איש ומכרו' וגו', ובני ישראל שגנבו את יוסף אחיהם ומכרוהו, מה בא עליהם?!"

15 המוסגר נוסף על-פי הפסוק.

16 עד כאן פירוש רש"י.

17 איני יודע מקורו. וצ"ע.

18 משנת סנהדרין, ו ב: "...שכל המתודה יש לו חלק לעולם הבא, שכן מצינו בעכן... ומנין שכיפר לו וידידו, שנאמר (יהושע ז כה): 'אימור יהושע: למה עכרתנו, יעכרך יי היום הזה', היום הזה אתה עכור, ואי אתה עכור לעולם הבא".

19 בפירוש רש"י נכתב העניין בקיצור, וכאן בהרחבה רבה. וזה לשון פירוש רש"י: "ויהי כבוא אברם מצרימה", היה לו לומר 'כבואם מצרימה', אלא לימד שהטמין אותה בתיבה, ועל ידי שתבעו את המכס, פתחו וראו אותה".

20 כל העניין מבראשית רבה, מ ה, עמ' 384-385, בתרגום לעברית ובשילוב פרט אחד ממדרש

[ה] וַיֵּרְאוּ אֶת־ה' שְׂרֵי פְרָעָה, וַיַּהֲלִלוּ אֶת־ה' אֶל פְּרָעָה, וַתִּקַּח הָאִשָּׁה בֵּית פְּרָעָה (יב טו). וַיַּהֲלִלוּ אוֹתָהּ אֶל פְּרָעָה: כָּל רוֹאֵיהָ הִילִלוּהָ בִּינֵיהֶם לומר: הַגּוֹנָה זֶה לַמֶּלֶךְ ²¹. וּלְפִי שֶׁהִילִלוּהָ כָּל כֵּךְ, נִלְקַחָהּ מֵאֲבָרָהּ וְהוּבָאָה לְפְרָעָה.

(דף 10א, עמודה ג - דף 10ב, עמודה א)

[ו] וְלֹאֲבָרָם הֵיטִיב בְּעִבּוּרָהּ, וַיְהִי לוֹ צָאן וּבָקָר וְחֲמֹרִים, וְעֶבְדִּים וּשְׁפָחוֹת, וְאֶתְנַת וְגַמְלִים (יב טז).

וְלֹאֲבָרָם הֵטִיב בְּעִבּוּרָהּ: הָרִי זֶה מִקְרָא קָצֵר, וְלֹא הִגִּיד מִי הִמְטִיב, אֲלֵא סָרַס אֶת הַמִּקְרָא וְדִרְשָׁהּ: וְלֹאֲבָרָם הֵטִיב פְּרָעָה בְּעִבּוּרָהּ ²². (דף 10ב, עמודה א)

[ז] וַיַּעַל אֲבָרָם מִמִּצְרַיִם, הוּא וְאִשְׁתּוֹ וְכָל אֲשֶׁר לוֹ, וְלוֹט עִמּוֹ, הִנְגָּבָה (יג א). וַיַּעַל אֲבָרָם מִמִּצְרַיִם, הוּא וְאִשְׁתּוֹ: בֹּא וְרֹאֵה כִּמָּה חֵס הַק' ב"ה עַל כְּבוֹדָן שֶׁל צְדִיקִים, שֶׁהָיָה לוֹ לִכְתּוֹב 'וַיַּעַל אֲבָרָם מִמִּצְרַיִם הוּא וְשִׁרְי', אֲלֵא לִימְדָךְ הַכְּתוּב, שֶׁבִשְׁבִּיל כְּבוֹדוֹ שֶׁל אֲבָרָהּ וְשֶׁרָה נִכְתָּב "הוּא וְאִשְׁתּוֹ", שֶׁלֹּא הִיָּתָה אִשְׁתּוֹ שֶׁל פְּרָעָה, שֶׁלֹּא נִגַּע בָּהּ לְעֵינֵינוּ תִּשְׁמִישׁ ²³, אֲלֵא מָה לִּכְתּוֹחִלָה הִיָּתָה אִשְׁתּוֹ, קוֹדֵם שֶׁלִּקְחָהּ פְּרָעָה, שֶׁלֹּא יָדַע אוֹתָהּ אִישׁ אַחֵר, אֵפֶי כֵן לֵאחֹר שֶׁבָּאָתָהּ מִבֵּית פְּרָעָה הִיָּתָה אִשְׁתּוֹ שֶׁל אֲבָרָהּ, שֶׁלֹּא נִגַּע בָּהּ פְּרָעָה ²⁴. מִצ' אֵתִי.

[ח] וְאֲבָרָם כָּבֵד מְאֹד, בְּמִקְנֶהּ, בְּכֶסֶף וּבְנֶהָב (יג ב). כְּבֵד מְאֹד ²⁵: טַעֲמוֹ מִשְׁאוֹת ²⁶. שֶׁנִּדְבְּקוּ בּוֹ הַבְּרֻכּוֹת שֶׁבִּירְכוּ הַק' ב"ה, כְּמוֹ שֶׁכְּתוּב לְמַעַל ²⁷.

אֲחֵר וּבִתּוֹסַפֵּת נֹפֵף מִהַמְחַבֵּר. בְּבִרְאשִׁית רַבָּה: "וַיְהִי כְּבֹאֵ אֲבָרָם מִצְרַיִם" וְגו', וְשֶׁרָה הִיָּכָן הָיָה? נִתְּנָה בְּתִיבָהּ וְנֻעַל בְּפִנֵּיהָ. כִּיּוֹן דְּמִטְּהָ מִכְסָּה, אִמְרוּ לִיהָ: הֵב מִכְסָּה. אָמַר: אֲנִי יְהִיב. אִמְרוּ לִיהָ: מִנֵּיין אֶת טַעֲמִין? אָמַר: אֲנִי יְהִיב דְּמִנֵּיין. אִמְרוּ לִיהָ: מִטְּכִסִּין אֶת טַעֲמִין. אָמַר: אֲנִי יְהִיב דְּמִטְּכִסִּין. אִמְרוּ לִיהָ: מִרְגְּלוֹן אֶת טַעֲמִין. אָמַר לָהּ: אֲנִי יְהִיב דְּמִרְגְּלוֹן. אִמְרוּ לִיהָ: לִית אִיפְשֵׁר, עַד דְּפִתְחַת וְחִמֵּיין מִהַ בְּגוֹוָה. וְכִיּוֹן שֶׁפִּתְחָהּ, הִבְהִיקָה אֶרֶץ מִצְרַיִם מֵאֻרָּה. לְמִדְרַשׁ זֶה, הַמּוֹכֵסִין תְּבַעוּ מִמֶּנּוּ לְשֵׁלֶם לְפִי: כִּלִּים (=מִנֵּיין), בְּגָדֵי מִשִּׁי ('מִטְּכִסִּין') וּמִרְגְּלוֹת. וּמִחֲבָרָיו הוֹסִיף אֶת תְּבִיעַת הַמִּכָּס: "תֵּן לִי מִפִּילְפֶּל", לְפִי תִנְב"ב, לֶךְ לָךְ, ח [תַּנְחוּמָא, לֶךְ לָךְ, ה]. וְרֹאֵה עוֹד: מִדְרַשׁ הַגְּדוֹל; מִדְרַשׁ אֲגָדָה.

21 עד כאן פירוש רש"י.

22 הרחבה של פירוש רש"י: "וְלֹאֲבָרָם הֵיטִיב פְּרָעָה בְּעִבּוּרָהּ".

23 תְּרֻמוֹת י"ב, ע"ב, לְעִיל יב יט: "וְדִבְרֵי יִתָּה לִי לְאֶתְנוּ, וּמִן יָד אֶתְגִּירָתָא בִּי מִכְתָּשָׁא וְלֹא קְרִיבִית לְנֶתָה". וְכֵן בְּפִירוּשׁ אֲבֵן עֲזָרָא, לְעִיל שֵׁם.

24 לֹא מִצָּאֵתִי חֶבֶר לְפִירוּשׁ נָאָה זֶה, וּבְפִירוּשׁ רַד"ק לְתוֹרָה, בִּיָּאֵר כִּיּוֹצֵא בֹזֵה אֶת לְעִיל יב יט: "וְעֵתָה הִנֵּה אֲשַׁתְּךָ, קָח וְלָךְ", וְזֶה לְשׁוֹנוֹ: "הִנֵּה אִשְׁתְּךָ", הִנֵּה הִיא כְּמוֹ שֶׁהִיָּתָה, שֶׁלֹּא נִגַּעְתִּי בָּהּ".

25 הַדִּיּוּר הַנוֹכַחִי מוֹפִיעַ בְּכַתְּבֵי הַיָּד בְּצִמְדוֹת וְקוֹדֵם לְדִיּוּר הַקּוֹדֵם ('וַיַּעַל אֲבָרָם מִמִּצְרַיִם'), וְכֹאֵן סִידְרֵתִי אֶת הַדִּיּוּרִים כְּתִיקוֹנָם.

26 עד כאן פירוש רש"י.

[ט] וְלֹא נָשָׂא אֹתָם הָאָרֶץ לְשִׁבְתָּ יָחִידוֹ, כִּי הָיָה רְכוּשָׁם רָב, וְלֹא יָכְלוּ לְשִׁבְתָּ יָחִידוֹ (יג).

וְלֹא נָשָׂא עִם הָאָרֶץ לַהֲכַנִּיס אֲבָרִם עִם לוֹט בִּינֵיהֶם בִּיחָד²⁸, מִפְּנֵי כִּי הָיָה רְכוּשָׁם רָב. (דף 10ב, עמודה ב)

[י] וַיֵּשֶׂא לוֹט אֶת עֵינָיו וַיֵּרָא אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן, כִּי כָלָה מִשְׁקָהָ, לִפְנֵי שַׁחַת יְיָ אֶת סְדֹם וְאֶת עֲמֹרָה, כִּגְן יְיָ כְּאָרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶכָּה צֶעַר (יג י).

כִּי כוֹלָה מִשְׁקָהָ: אֶרֶץ נַחֲלֵי מַיִם²⁹, וְלֹלוֹט בַּהֲמוֹת הָרֶבֶה³⁰. (דף 10ב, עמודה ב)

[יא] וְאֲנָשֵׁי סְדֹם רָעִים וְחַטָּאִים לִי מְאֹד (יג יג).

וְאֲנָשֵׁי סְדֹם רָעִים: וְאֵעֶ"פ שֶׁהָיָה לוֹט יוֹדֵעַ שְׂכוֹלָם הָיוּ רָשָׁעִים, מִנְעֵר וְעַד זָקֵן³¹, לֹא נִמְנָע עֲצֻמוֹ מִלְשָׁכֹן עִמָּהֶם³². וּרְבוּתֵינוּ לְמַדּוֹ מִכָּאן, "שֵׁם רָשָׁעִים יִרְקַב" (משלי י י).

רָעִים: בְּגוֹפִם. וְחַטָּאִים: בְּמִמוּנָם³⁴.

רָעִים: בְּגוֹפִם, שֶׁהָיוּ לוֹהֲטִים אַחֵר הַזֹּנוֹת וּמִתְחַלְפִּים מִשְׁכָּב נְשׁוּתֵיהֶם זֶה לַזֶּה³⁵.

27 לעיל יב ב: "וְאֵעֶשֶׂף לְגוֹי גָּדוֹל וְאַבְרָכָךְ, וְאֶגְדֹּלָה שְׁמֶךָ, וְהָיָה בְּרָכָה".

28 פירוש: 'ולא נשא' אינו מדבר על הארץ עצמה אלא בעם שהתגורר עליה, ובכך מיושב 'ולא נשא', בלשון זכר, כי אילו מדובר בארץ עצמה יש לכתוב: 'ולא נשאה', בלשון נקבה, ש'ארץ' היא לשון נקבה. את 'ולא נשא' שבלשון זכר יישבו המפרשים בשתי פנים: יש שהביאו הופעה חריגה נוספת ל'ארץ' בלשון זכר (פירוש אבן עזרא ב'שיטה אחרת'; פירוש רד"ק לתורה ועוד), ואחרים הסבירו שהפסוק מדבר על מרעה הארץ, שהוא לשון זכר. כן בפירוש רש"י: "ולא נשא": לא היתה יכולה להספיק מרעה למקניהם... לשון קצר - 'ולא נשא אותם מרעה הארץ', לפיכך כתב 'ולא נשא' בלשון זכר". ולביאור מחברנו לא מצאתי חסר.

29 עד כאן פירוש רש"י. והלשון על-פי דברים ח ז, י ז.

30 עי' לעיל, פסוקים ח-ו.

31 על-פי להלן יט ד: "סָרְסָם יִשְׁכְּבוּ, וְאֲנָשֵׁי הָעִיר, אֲנָשֵׁי סְדֹם, נִסְבוּ עַל הַבֵּית, מְנַעֵר וְעַד זָקֵן, כָּל הָעָם מִקְצָה".

32 בפירוש רש"י: "'וְאֲנָשֵׁי סְדֹם רָעִים', וְאֵף עַל כֵּן לֹא נִמְנָע לוֹט מִלְשָׁכֹן עִמָּהֶם". וכאן העניין הורחב.

33 המשפט האחרון בפירוש רש"י.

34 דיבור זה בפירוש רש"י (על-פי בבלי, סנהדרין קט ע"א ועוד), ומכאן תוספת לו.

35 'בגופם', הוא גילוי עריות, כמוכח ממקור הדרשה בבבלי, סנהדרין קט ע"א: "אמר רבי יהודה: 'רעים' - בגופם, 'וחטאים' - בממונם. 'רעים', בגופם, דכתיב (להלן טו ט): 'ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת וחתאתי לאלהים'; 'וחטאים', בממונם, דכתיב (דברים טו ט): 'והיה בך חטא'". ואת 'ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת' אמר יוסף לאשת פוטיפר שפיתתה אותו לחטוא עמה בעריות. וללשון 'בגופם' כחטא עריות השווה גם בבלי, ראש השנה יז ע"א: "פושעי אומות העולם בגופם, אמר רב: בעבירה". וסתם 'עבירה' בדברי חז"ל הוא עריות. אך להמשך דברי מחברנו, שהיו 'מתחלפים משכב נשותיהם זה לזה', איני יודע מקור, פרט לספר הישר, פרשת וירא, דף לה ע"ב, שארבע פעמים בשנה נהגו אנשי סדום: "בעת שמחם, ועמדו יחד והחזיקו איש באשת רעהו, ואיש בבת רעהו והתעללו בהן ושכבו אתהן, וראה כל

וחטאים: בממונם, כשהיה בא להם עני אחר, שהיה נכרי, ומבקש מהם מעט לחם, היה כל אחד ואחד מהם נותן לו פרוטה וכותב שמו עליו, והיה אותו עני הולך לקנות לחם ולא היו רוצים למכור לו מעט בשביל כולם³⁶, שכן גזרו השפטים³⁷, כל מי שימכור לאורח שום מיני מזון, יחתכו את ראשו³⁸ וכל נכסיו יהיו לדיינים³⁹. והיה אותו [עני] עיף ויגע ונפשו יוצאה מתוך הרעב, ונופל ומת. מיד בא כל אחד ואחד ונוטל הפרוטה שנתן לו, ששמו כתוב עליו⁴⁰. (דף 10ב, עמודה ג)

[יב] וַיֵּי אִמֶּר אֶל אַבְרָם, אַחֲרֵי הַפֶּדָּה לֹוט מֵעֵמוֹ: שָׂא נָא עֵינֶיךָ, וּרְאֵה מִן הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֵתָה שָׁם, צִפְנָה וְנִגְבָּה, וְקִדְמָה וַיָּמָה (יג יד).
ומדרש אגדה: מפני מה נאמרה לו לאברהם הבטחה זו אצל פרשת ריבם של רועי אברם ורועי לוט, לפי שהיו אומ'רים: הארץ נתונה לאברהם, ואין לו יורש, ולוט יורשו. בא הקב"ה ובישרו, שאין לוט יורשו, שיתן לו זרע שיורש אותו. לכך נאמר לו כאן הבטחה זאת⁴¹. (דף 10ב, עמודה ג - דף 11א, עמודה א)

איש את אשתו ואת בתו ביד רעהו, ואין אומר דבר".

36 כנראה צ"ל: 'בשביל כלום'. כלומר: תמורת כל סכום.

37 =השופטים. ואולי מחברנו כינה אותם כן בלעג, מלשון: 'שופטני' (בבלי, בבא קמא פה ע"א ועוד), שוטים. ועל שופטי סדום, ראה: בבלי, סנהדרין קט ע"ב.

38 איני יודע מקור לכך. בתרגום יב"ע, להלן יח כ: "סדום וְעִמּוֹרָה דְּאַנִּיסִין מִסְכְּנִין, וְגִזְרִין, דְּכָל דְּיָהִיב פִּתָּא לְעֵנְיָא - יִקְדָּה בְּנִיָּא". ובפרקי רבי אליעזר, פרק כה, דף יז ע"א: "הכריוו בסדום ואמרו: כל מי שהוא מחזיק ידו בפת לחם לעני לגר ולאביון - ישרף באש". וכך משמע מבראשית רבה, מט ו, עמ' 504. אבל בבבלי, סנהדרין קט ע"ב, ענשו אנשי סדום את הנערה שנתנה פת לעני, בעונש אחר: "שפיוה דובשא ואוקמוה על איגר שורא, אתא זיבורי ואכלוה".

39 גם לכך איני יודע מקור. והשווה בבלי, סנהדרין מח ע"ב: "הרוגי מלכות נכסיהן למלך".

40 כנראה כל העניין מבבלי, סנהדרין קט ע"א, על מעשיהם הרעים של אנשי סדום: "כי הוה מתרמי להו עניא, יהבו ליה כל חד וחד דינרא, וכתביב שמיה עליה, וריפתא לא הוו ממטי ליה. כי הוה מית, אתי כל חד וחד שקיל ידיה". ומחברנו תרגם את העניין לעברית והוסיף לו נופך, כדרכו, וסגנונו קרוב מעט לספר הישר, פרשת וירא, דף לו ע"א-ע"ב: "והיה כבוא אביון אל ארצם, ונתנו לו כסף וזהב, והעבירו קול בכל העיר לבלתי תת לו פת לחם לאכול. והיה אם ישב האביון בארץ ימים, ומת ברעב, כי לא ימצא פת לאכול. ובמותו יבואו כל אנשי העיר, ולקחו את כספם ואת זהבם אשר נתנו לו. והיה כל איש אשר ידע את כספו ואת זהבו אשר נתן לו, יקח והלך לו...".

41 כך, בקצרה, במדרש אגדה: "שא נא עיניך וראה: לפי שהיו אומרים רועי לוט, שלא יהיה זרע לאברהם, לפיכך בא הקב"ה לנחמו". וראה גם: מדרש הגדול; משנת ר' אליעזר, פרשה ו, עמ' 113. ועל טענת רועי לוט, ראה גם בראשית רבה, מ ה, עמ' 392: "אמרו להם רועי לוט: כך אמר הקב"ה לאברהם: 'לזרעך אתן את הארץ הזאת' (לעיל יב ז), ואברהם פרדה עקרה הוא, אינו מוליד, ולוט יורשו, ומדידהון אכלין".

[יג] ויהי בימי אמרפל מלך שַׁנְעַר, אֲרִיֹן מֶלֶךְ אֶלְסַר, כְּדָרְלֶעֶמֶר מֶלֶךְ עֵילָם, וְתִדְעַל מֶלֶךְ גּוֹיִם (יד א)

ויהי במי אמרפל⁴²: אמ'ר ר' לוי ואיתימא ר' יונתן⁴³: כל מקום שנ'אמר "ויהי" אינו אלא לשון צער. "ויהי בימי אחשוורוש" (אסתר א ב) - היה המן⁴⁴. "ויהי בימי שפט השפטיים" (רות א ב) - היה רעב⁴⁵. "ויהי כי החל האדם" (לעיל ו א) - "ויראו בני האלהים את בנות האדם" (שם, פסוק ז)⁴⁶. "ויהי⁴⁷ בימי אמרפל מלך שַׁנְעַר" - "עשו מלחמה" (להלן, פסוק ז). "ויהי בהיות יהושע ביריחו" (יהושע ה יג) - "וישא עיניו וירא, והנה איש עומד לנגדו וג', ויאמר לו, הלנו אתה אם לצרינו" (שם). "ויהי יי' את יהושע" (שם ו ח) - "וימעלו בני ישראל מעל בחרם" (שם ז א). "ויהי איש אחד מן הרמתיים" (שם"א א ב) - "כי את חנה אהב ויי' סגר רחמה" (שם, פסוק ה). "ויהי כי זקן שמואל" (שם ח א)⁴⁸ - "ולא הלכו בניו בדרכיו" (שם, פסוק ג). "ויהי דוד בכל דרכיו משכיל" (שם יח יד)⁴⁹ - "ויהי שאול עויין את דוד" (שם, פסוק ט). "ויהי כי ישב המלך בביתו" (שם"ב ז א) - "רק אתה לא תבנה הבית" (מל"א ח יט). ומקשינן: וכי אומר אתה שכל מקום שנ'אמר "ויהי" יש אחריו צער, והכת'ב (ויקרא ט ב): "ויהי ביום השמיני קרא משה", ותניא: אותו היום שמחה גדולה היתה⁵⁰, כיום שנבראו בו שמים וארץ, כת'ב הכא: "ויהי ביום השמיני", וכת'ב התם (לעיל א ה): "ויהי ערב ויהי בקר, יום אחד". ומתרץ, שמתו נדב ואביהוא. והכת'ב (מל"א ו א): "ויהי בשמונים שנה וארבע מאות שנה לצאת בני ישראל"; והכת'ב (להלן כט י): "ויהי כאשר ראה יעקב את רחל"; והכת'ב: "ויהי ערב ויהי בקר, יום אחד" (לעיל א ה), וכן שיני, שלישי, רביעי, חמישי, ששי, ועוד יש הרבה "ויהי" שהן לטובה, אלא כל מקום שנאמר "ויהי בימי", ודאי לשון צער⁵¹, וחמשה יש מהם: "ויהי בימי אחשוורוש" (אסתר א ב); "ויהי בימי שפוט

42 כל העניין מבבלי, מגילה י"ב, בתרגום ביטויים ארמיים לעברית, כדרכו של מחברנו.

43 לפנינו במגילה שם, נוסף כאן: "דבר זה מסורת בדינו מאנשי כנסת הגדולה".

44 עי' אסתר ג א ואילך.

45 רות א א, בהמשך הפסוק: "ויהי רַעַב בְּאַרְצָא".

46 במגילה שם הובא הפסוק: "וַיֵּרָא יְיָ כִּי רָבָה רַעַת הָאָדָם" (לעיל ו ה).
במגילה שם נוסף כאן עוד פסוק של "ויהי" שיש בעניינו צער: "ויהי בנסעם מקדם" (לעיל יא ב) - "הבה בנה לנו עיר" (שם פסוק ד).

47 בכתב היד: 'זימי', ותיקנתי לפי הפסוק.

48 גם לפנינו במגילה הובא: "ויהי כי זקן שמואל", אך בפסוק: "ויהי כאשר...". ואע"פ שבהערת 'מסורת הש"ס' על אתר צויין לתקן את 'כי' ל'כאשר', מהמובאה שלפנינו נראה שמדובר בגירסה שכבר נודעה בזמן הראשונים.

49 בפסוק: "לכל דרכיו". וכן גם הובא לפנינו במגילה שם.

50 במגילה שם: "אותו היום היתה שמחה לפני הקב"ה".

51 במגילה שם: "אמר רב אשי: כל 'ויהי' - איכא הכי, ואיכא הכי. 'ויהי בימי', אינו אלא לשון צער". והמודגש חסר כאן.

השפטים" (רות א 6); "ויהי בימי אחז" (ישעיה ז 6); "ויהי בימי יהויקים מלך יהודה" (ירמיה א 2); "ויהי בימי אמרפל" ⁵². כך נדרש במסכת מגילה.
(דף 11א, עמודות א-ב)

[יד] את קדרלעמר מלך עילם, ותדעל מלך גוים, ואמרפל מלך שגער, ואריוך מלך אלסר; ארבעה מלכים את החמשה (יד ט).
ארבעה מלכים את החמשה: ואעפ"כ נצחו המועטין, להודיעך שגיבורים היו, ואעפ"כ [כן] לא נמנעו אברהם מלדרוך אחריהם ⁵³, שידע בנבואה שנוצח אותם ⁵⁴.
(דף 11א, עמודה ב)

[טו] ויבא הפליט ויגד לאברהם העברי, והוא שכן באלני ממרא האמרי, אחי אשכל ואחי ענר, והם בעלי ברית אברהם (יד יג).
ויבא הפליט: מדרש אגדה: זה עוג, שפלט מן המלחמה, ונתכוון שיהרג אברהם וישא הוא את שרה ⁵⁵. ואעפ"כ שכוונתו היתה לרעה, שילם לו הקב"ה פסיעותיו, שנתן לו חיים עד שהרגו משה במדבר ⁵⁶, שלא נתן הקב"ה לכמה צדיקים שהיו מאברהם עד שקם יהושע ⁵⁷ כל כך אריכות ימים כמו שנתן לאותו רשע, עוג ⁵⁸.
(דף 11א, עמודה ג)

52 במגילה שם הובא "ויהי בימי אמרפל" באמצע רשימת פסוקי 'ויהי בימי', וכנראה מחברנו העבירו לסופה, כדי לחתום עמו את העניין.

53 עד כאן פירוש רש"י.

54 איני יודע מקור לכך. וראה בראשית רבה, מב ב, עמ' 416: "וירק את חניכיו" וגו' (להלן יד יד)... הוריק פנים כנגדן, אמר: **אצא ואפול על קידוש שמו של הקב"ה**". משמע להפך, שאברהם לא היה בטוח בנצחונו על המלכים. ושמו יש להבין כדברי מחברנו מבראשית רבה, מב א, עמ' 415: "וישמע אברהם כי נשבה אחיו", 'משמועה רעה לא יירא, נכון לבו בטוח ביי' (תהלים קיב ז); 'ומצא את לבבו נאמן לפניך' וגו' (נחמיה ט ח); 'סמוך לבו לא יירא' (תהלים קיב ח)... 'עד אשר יראה בצריו' (תהלים שם)...". מצרור פסוקים זה נראה, שאברהם היה בטוח בנצחונו לארבעת המלכים. אך עדיין ליתא שם הפרט שהוא ידע זאת בנבואה. והשווה: פירוש רד"ק לתורה, לעיל פסוק ח. וצ"ע.

55 עד כאן הוא עיבוד מקוצר מפירוש רש"י: "'ויבא הפליט'. לפי פשוטו, **זה עוג, שפלט מן המלחמה**... שלא הרגוהו אמרפל וחביריו, כשהכו הרפאים בעשרות קרנים... ומדרש בראשית רבה: זה עוג שפלט מדור המבול... **ומתכוין שיהרג אברהם וישא את שרה**".

56 עי' במדבר כא לה; בבלי, ברכות נד ע"ב.

57 לא הבנתי מה עניין יהושע לכאן, שלא הוא הרגו אלא משה (עי' לעיל, הערה 56).

58 על-פי בראשית רבה, מא ח, עמ' 413-414, בהשמטת סוף העניין: "'ויבא הפליט ויגד' וגו'... הוא עוג... הוא לא נתכוון לשמים, אלא אמר: אברהם זה, קונין הוא, עכשיו אני אומר לו, נשבה לוט, והוא יוצא למלחמה ונהרג, ואני נוטל את שרי. אמר לו הקב"ה: חייך, שכר פסיעותיך אתה נוטל, שאתה מאריך ימים בעולם; ועל שחשבת להרוג את הצדיק, אתה רואה אף אלפים מבניו, ואחריתך ליפול ביד בניו".

[טז] וַיֵּרֶד הָעֵיט עַל הַפְּגָרִים, וַיֵּשֶׁב אֹתָם אֶבֶר (טו יא).

על הפגרים: תרגומו: "פגליא". אלא מתוך שהורגלו לתרגם: "ויתן איש בתרו" (לעיל, פסוק י) - "ויהב פלגיא", נתחלפה להם לבריות "הפגרים", שתרגומו "פגליא", לשון פיגול, ב"פלגיא". וכן כל 'פיגול' שבמקרא לשון פגר, כמו: "פיגול הוא" (ויקרא יט ז), שקורין שרקוייש. כך שמע רבינו, משו"ם מאיר בר' שמואל⁵⁹.
(דף 12א, עמודה א)

[יז] וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי, ואחרי כן יצאו ברכש גדול (טו יד).
ברכש גדול: בממון גדול. "וינצלו את מצרים" (שמות יב לו)⁶⁰: אמרו רבותינו: עשו אותה⁶¹ כמצולה שאין בה דגים⁶². שהרי כל אותו ממון שהיה תחילה במצרים ואותו שהובא לשם בימי הרעב⁶³, הכל לקחו ישראל, וזהו שאמר הק"ב: ה: אני הבטחתי לאברהם שיצאו בניו מארץ מצרים ברכש גדול, וישראל יוצאין ממצרים "כשש מאות אלף הגברים, לבד מטף"⁶⁴, וכי יכולה מצרים לבדה להספיק ממון לבני עד שיאמרו די⁶⁵, אלא אביא הרעב על כל הארץ, ואצבור מזון במצרים כדי שיבואו כל עמי הארץ לקנות במצרים, ויביאו עמם כל כספם וזהבם, ואבנים טובות ומרגליות, וכל מחמדיהם⁶⁶, וכשאוציא את בניי משם - יקחו הכל⁶⁷. ולכן הבטיחו "ברכש

59 רבינו הוא כנראה רש"י, ששמע את הדברים משום ר' מאיר בר' שמואל, חתנו של רש"י ואבי רבנו תם ורשב"ם. ראה עליו: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 41 ואל"ך. הקטע הנוכחי מצוי גם בכת"י וינה"ב, דף 9ב עמודה א, ובכת"י פריס"א, דף 11ב גליון, וגם בהם הוא נחתם במשפט שלפניו, בשינויים קלים (כת"י וינה"ב: "כך שמע רבינו מר' מאיר בר' שמואל", ולא "משום ר' מאיר..."; כת"י פריס: "כך שמעתי מר' מאיר בר' שמואל"), אבל בכת"י מדויקים אחרים, אין בכלל תוספת זו, כמו כת"י לייפציג, דף 10א; כת"י ויימר, א, דף 33ב. ממשפט החתימה של הקטע, ברור שהקטע אינו מפירוש רש"י אלא תוספת לו, זאת למרות שבכמה דפוסים פירוש רש"י הוא מופיע בתוך סוגריים עגולים.

60 עד כאן פירוש רש"י, בשינויים: "ברכש גדול", בממון גדול, כמו שזאמר: "וינצלו את מצרים". וכנראה מחברנו השמיט לתיבות "כמו שזאמר", כדי לעשות את "וינצלו את מצרים" כפתיחה לדרשה חדשה באותו העניין.

61 בכתב-היד: 'אום', ותיקנתי: 'אותה'.

62 בבלי, ברכות ט ע"א, ועוד.

63 ע"י להלן, הערה 66.

64 שמות יב לו.

65 רומז לבבלי, ברכות לב ע"א: "כך אמר משה לפני הקב"ה: רבנו של עולם, בשביל כסף וזהב שהשפעת להם לישראל עד שאמרו די - הוא גרם שעשו את העגל". והוא הממון שלקחו ממצרים.

66 להלן מא נד-נו: "ויתחלפה שבע שני הרעב לבוא... ויהי רעב בכל הארצות, ובכל ארץ מצרים היה לחם. ויתרעב כל ארץ מצרים... ויפתח יוסף את כל אשר בהם, וישב למצרים... וכל הארץ באו מצרימה לשבוע אל יוסף כי חזק הרעב בכל הארץ". ולהלן מז יד: "וילקט יוסף את כל הכסף הנמצא בארץ מצרים ובארץ כנען, בשבוע אשר הם שכרים". וראה שם בהמשך.

גדול", שאין לך כל אחד ואחד מישראל, כשהסיעם משה מים סוף⁶⁸, שהיה לו שני גמלים או שלשה טעונים כסף וזהב ומחמדי אבן יקרה⁶⁹.

(דף 12א, עמודות ב-ג)

[ית] ואתה תבוא אל אבתיך בשלום, תקבר בשיבה טובה (טו טו).

תקבר בשיבה טובה: בישרו שיעשה ישמעאל תשובה בימיו, ולא יצא עשו בימיו לתרבות רעה. לפיכך מת חמש שנים קודם זמנו⁷⁰. והוא שיסד הקלירי בפייט שלו: "זכור איש אשר הגויע אב ללא עתו וכו', גרע חמש שנים ממחייתו"⁷¹. ובאותו היום עבר חמש עבירות⁷², וכולן מפורשין במקומם, בפרשת תולדות יצחק⁷³.

67 כעין זה מובא בשם מדרש, שאין ידוע מקורו, בילקוט ראובני, פרשת לך לך, דף לח ע"ב: "וגם את הגוי אשר יעבודו דן אנכי וגו'. הקב"ה הבטיח את אברהם: 'אחרי כן יצאו ברכוש גדול', הנה כשבא יוסף למצרים, לא היה שם רכוש גדול, לכן הביא הקב"ה רעב למצרים, וכל כסף וזהב שאסף יוסף בעבור התבואה היה לצורך לישראל, כדי שיצאו ברכוש גדול (מדרש)". והשווה ילקוט שמעוני, פרשת לך לך, רמז עז, עמ' 312, בשם מדרש לא נודע: "זה שאמר הכתוב (שמות יד ב): 'וישובו ויחנו לפני פי החירות'. כאן נתקיים 'יצאו ברכוש גדול'. אמר הקב"ה: זו היא ההבטחה שהבטחתי לו, יחזור לאחור, שכל כסף וזהב שכינס יוסף היה נתון בבעל צפון, וכשחזרו ונטלוהו". וראה שם, הערה לשו' 36.

68 שמות טו כב: "ויסע משה את ישראל מים סוף". ומשה הסיעם בעל כרחם, שישאל רצו להמשיך ולאסוף מביזת הים. ראה: תנ"ב, בשלח, טז.

69 ראה מכילתא דרשב"י, שמות יז ח, עמ' 120: "אמר ר' חנניה: דבר זה שאלנו את ר' אליעזר, כשהוא יושב במוותבא רבא: מפני מה פדו ישראל פטרי חמורים, ולא פדו פטרי גמלים ופטרי סוסים? אמר לנו: גזירת מלך מלכי המלכים ברוך הוא. דבר אחר, **לפי שסייעו את ישראל ביציאתן ממצרים**, שאין לך כל אחד ואחד שלא היו לו **שבעים חמורים** לפניו, שהיו טעונים כסף וזהב ואבנים טובות ומרגליות". ובמקבילות מדובר ב"תשעים חמורים", ראה: מכילתא דר' ישמעאל, פרשת בשלח, מסכתא דעמלק, פרשה א, עמ' 177; בבלי, בכורות ה ע"ב ("תשעים חמורים לובים"); תנחומא, בשלח, כה; דברים רבה (ליברמן), דברים ט, ועוד. מכל זאת מפורש, שבצאת ישראל ממצרים הם לא נסתייעו בגמלים או בבעל חיים אחר אלא בחמורים, ואין מדובר בשניים או שלושה אלא, לכל הפחות, בשבעים או תשעים חמורים, ואיני יודע אפוא על מה נסתמך מחברנו המדבר על "**שני גמלים או שלשה טעונים כסף וזהב**". ואין לחלק בין ביזת מצרים (בה המדרשים הנוכחים עוסקים) לביזת הים (בה מחברנו מדבר), שכן אדרבא, "ביזת הים גדולה מביזת מצרים" (מכילתא דר' ישמעאל, פרשת בא, מסכתא דפסחא, פרשה יג, עמ' 47). וצ"ע מקור דברי מחברנו.

70 עד כאן מפירוש רש"י, ולפנינו נוסף בסופו: "ובו ביום מרד עשו".

71 פיוט ה מהקרבנה 'אזכיר סלה זכרון מעשים' לר' אלעזר בירבי קליר: "זכור איש אשר הגויע אב ללא עתו / ברצונו וגנובו ונאוף בעתו / גרע חמש שנים ממחייתו" (סדר עבודת ישראל: אשכנז, עמ' 665).

72 בבלי, בבא בתרא טז ע"ב. מחברנו הוסיף את "ובאותו היום עבר חמש עבירות", כנראה משום

[יט] וַיֹּאמֶר אַבְרָם אֶל שָׂרִי: הִנֵּה שִׁפְחָתְךָ בְּיָדִי, עָשִׂי לָהּ הַטּוֹב בְּעֵינֶיךָ. וְתַעֲנֶנָּה שָׂרִי, וְתִבְרַח מִפְּנֵיהָ (טז ו).

ותעניה שרי: בפשוטו, שהיתה משעבדת בה בקושי⁷⁴. ומדרשו: שמנע⁷⁵ ממנה תשמיש המיטה⁷⁶.

[כ] וַאֲבָרָם בֶּן שָׁמְנִים שָׁנָה וְשֵׁשׁ שָׁנִים, בָּלְדָת הָגֵר אֶת יִשְׁמָעֵאל לְאַבְרָם (טז טז).
ואברהם בן שמנים שנה וג': לשבחו של ישמעאל נכתב, להודיע שהוא בן שלש עשרה כשהוא נימול ולא עייב⁷⁷. וזהו שהיה ישמעאל מוכיח ליצחק: אני גדול ממך, שמלתי את עצמי בן שלש עשרה שנה, ויכולת בידי לעכב ולא עיכבתי וכו'⁷⁸.
כמפורש להלן בפרשת העקידה: "והאלהים נסה את אברהם" (להלן כג ו)⁷⁹.
(דף 12ב, עמודה ג - דף 13א, עמודה א)

[כא] וַיְהִי אַבְרָם בֶּן תִּשְׁעִים שָׁנָה וְתִשְׁעֵי שָׁנִים, וַיָּרָא יי אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר אֵלָיו: אֲנִי אֶל שְׂדֵי, הִתְחַלֵּף לִפְנֵי וְהָיָה תָמִים (יז א).
ומדרשו: הִתְחַלֵּף במצות מילה, ובדבר זה תהיה תמים, שכל זמן שהערוה בך, בעל מום אתה לפניי. ד'בר א'חר: שיוסיף לך אות על שמך, ויהיו מיינין אותיותיו מאתים וארבעים ושמונה, כמיינין איברים שיש באדם⁸⁰. ללמדך, שבכל רמ"ח איברים שהיו באברהם אבינו מתיירא בהן יראת הקב"ה⁸¹.
(דף 13א, עמודה א)

דברי הפייטן דלעיל (עליהם הוא דילג בסמנו 'וכו'): "בְּרָצוֹחַ וְגִנוּב וְנֶאֱוָף בְּעֵתוֹ". הן אותן עברות שעשו עבר באותו היום.

73 כוונתו לתוספתו בפרשת תולדות, אות ז. ראה שם.

74 עד כאן פירוש רש"י.

75 כנראה צ"ל: 'שמנעה', ששרי מנעה ממנה. ואולי כוונתו, שאברהם מנע ממנה תשמיש לבקשת שרי.

76 כך בבראשית רבה, מה ו, עמ' 454.

77 עד כאן פירוש רש"י.

78 ראה: בראשית רבה, נה ד, עמ' 587-588; בבלי, סנהדרין פט ע"ב.

79 שם בפירוש רש"י: "ויש אומרים: אחר דבריו של ישמעאל, שהיה מתפאר על יצחק, שמל בן שלש עשרה שנה ולא מיחה. אמר לו יצחק: באבר אחד אתה מיראני?! אילו אמר לי הקב"ה זבח עצמך לפני, לא הייתי מעכב".

80 עד כאן פירוש רש"י, ולפנינו ה'דבר אחר' סגנונו שונה: "דבר אחר: 'זהה תמים', עכשיו אתה חסר חמשה אברים - שתי עיניים, שתי אזנים וראש הגויה, שאוסיף לך אות על שמך, ויהיו מנין אותיותך רמ"ח, כמנין אברך".

81 השווה בבלי, נדרים לב ע"ב: "כתיב 'אברים' וכתיב 'אברהם', בתחלה המליכו הקב"ה על מאתים וארבעים ושלשה אברים, ולבסוף המליכו על מאתים וארבעים ושמונה אברים...". ועי' פירוש הר"ן שם.

[כב] וְלֹא יִקְרָא עוֹד אֶת שְׁמֶךָ אֲבָרָם, וְהָיָה שְׁמֶךָ אֲבָרָהֶם, כִּי אֵב הָמוֹן גּוֹיִם נִתְּתִיךָ (יז ה).

כי אב המון גוים: לשון נוטריקון, ורי"ש שהיתה בתחילתה, שלא כן היה אב אלא לארם, שהוא במקומו, ועכשיו לא זוה ממקומה. שאף יו"ד של שרה נתרעמה על השכינה עד שהוסיפה ליהושע, שנ'אמר (נמדנר יג טז): "ויקרא משה להושע בן נון יהושע"⁸². ואם תשיבני, והלא לא מצינו שהוסיפה הקב"ה אלא משה, הרי לך תשובה, כל מה שעשה משה, מפי הגבורה עשאו⁸³. (דף 13א, עמודה ב)

[כג] וְנִמְלַתֶּם אֶת בָּשָׂר עֲרִלְתְּכֶם, וְהָיָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם (יז יא).
ונמלתם: מדרש אגדה דורש: "ונמלתם", הנו"ן אינה צריכה בתיבה זו⁸⁴, רמז לדורות הבאים, שאם יבא לך גוי שיהא בן חמשים שנה⁸⁵, ויאמר לך להמול אותו,

82 עד כאן פירוש רש"י.

83 איני יודע מקור ברור לדברי מחברנו. מרהיטת לשונו נראה, שכל מעשיו של משה רבינו היו על-פי הגבורה, אפילו אם לא נזכר בתורה שהקב"ה ציוה אותו עליהם, וממילא גם הוספת היו"ד לשמו של הושע בן נון עשה משה מפי הגבורה. אמנם לכאורה תמוה, שכן ברור שהיו דברים שעשה משה שלא מפי הגבורה. ראה בבלי, שבת פז רע"א: "תניא: שלשה דברים עשה משה מדעתו והסכים הקב"ה עמו: הוסיף יום אחד מדעתו, ופירש מן האשה, ושבר את הלוחות". ובאבות דר"נ, נו"א, פרק ב, עמ' 9, מוסיף עליהם דבר רביעי: "פירש מאהל מועד, והסכימה דעתו לדעת המקום". ועל אלו יש להוסיף את אותם דברים שעשה משה מדעתו ולא הסכים עמו הקב"ה, כמו: שליחת המרגלים לארץ ישראל (עי' בבלי, סוטה לד רע"ב). ושמא אפוא, אין כוונת מחברנו שכל מעשי משה היו על-פי הגבורה, אלא שהמעשה הנוכחי – הוספת יו"ד לשמו של הושע בן נון – נעשה בציווי הקב"ה, וזאת על-פי מדרש לא נודע. וצ"ע.

אמנם בדומה לדברי מחברנו, ש"כל מה שעשה משה, מפי הגבורה עשאו", כותב רש"י בפירושו במדבר יז יג, כשההרן הכהן יצא לעצור את המלאך המשחית בעם: "אחז את המלאך והעמידו על כרחו. אמר לו המלאך: הנח לי לעשות שליחותי. אמר לו: משה צוני לעכב על ידך. אמר לו: אני שלוחו של מקום ואתה שלוחו של משה. אמר לו: **אין משה אומר כלום מלבד אלא מפי הגבורה**, אם אין אתה מאמין הרי הקב"ה ומשה אל פתח אהל מועד, בא עמי ושאל". את לשון "אין משה אומר כלום מלבד אלא מפי הגבורה" אפשר להבין, שכל דברי משה הם מפי הגבורה ולא רק במקרה המדובר. אבל במקור העניין ליתא הדגשה זו, אלא רק: "אמר לו אהרן: משה שלחני והקב"ה שלחך, והרי הקב"ה ומשה באהל מועד, נלך אצלם" (תנחומא, תצוה, טו; ומשם למדרש הגדול, במדבר יז יב, עמ' רפה), ורק באחד מהמדרשים המאוחרים יותר, מדרש אגדה, במדבר יז יג, מדבר על אמירת משה, אבל גם שם ההקשר מוכיח כי מדובר באמירת משה על עצירת המגיפה ולא על כלל אמירותיו: "אמר לו המלאך: אני אומר לך הקב"ה שלחני, ואתה אומר לי משה!! אמר לו אהרן: כל מה שאמר לי משה, מפי הקב"ה וברצונו של הקב"ה". וצ"ע אפוא מקורו של רש"י, אך סביר להניח שמחברנו כאן שאב את דבריו מפירוש רש"י דלהלן.

84 כי יכול היה לכתוב: "ונמלתם את בשר ערלתכם", כמו בדברים י טז: "ונמלתם את ערלת לבבכם..." (והשווה: פירושי רש"י ואבן עזרא, ופירוש אבן עזרא לויקרא יב ג).

85 הנו"ן של 'ונמלתם' רומז לגיל חמשים, הנחשב לגיל זקנה. ראה בבלי, חגיגה יג ע"א: "אמר

אל תמנע ממנו, שלא תאמר, כבר הזקין זה, מתיירא אני שמא ימות⁸⁶. ועוד רמז לנו המקרא: "ונמלתם", שאם יבא לך גוי אחד, ויאמר לך: גייריני על מנת שאמאס בע'בודה זרה, ואוכל חזיר ואל אשמור שאר מצות שאתם שומרים - אל תמול אותו⁸⁷, כי אם לאותו שיהא תם בכל מעשה הקב"ה, וזהו: "ונמלתם"⁸⁸.

(דף 13א, עמודה ב)

[כד] וברכתי אתה וגם נתתי ממנה לך בן, וברכתיה, והיתה לגוים, מלכי עמים ממנה יהיו (יז טז).

וברכתיה: בהנחת שדים, שיאמרו הכל: לא ילדה שרה כלום אלא הביא אחד מן השוק. ומה אני עושה, אני עוצר כל דדיהם, שלא יהו יונקים כלל⁸⁹, ויבואו כולם עם בניהם אצל שרה, והיא מספקת חלב לכולם. וזה הוא שאמ'ר הקב"ה: "וברכתיה". הוא שנאמר (להלן כז ז): "הניקה בנים שרה", בניהם של אותן שהיו מורגנים אחריה

ליה רבי יוחנן לרבי אלעזר: תא אגמריך במעשה המרכבה. אמר ליה: **לא קשאי**". היינו, "לא זקנתי" (פירוש רש"י), כלומר: "איני בן חמשים שנה" (פירש רבינו חננאל). וראה עוד: גנזי חג הסוכות, עמ' קלב-קלג.

⁸⁶ איני יודע מקורו של מדרש אגדה זה, וגם לא מצאתי במקורות אם אכן יש לחשוש למילת גר מבוגר, משום שמא ימות במילתו, אלא רק בקרב פוסקי ורבני דורנו והדור הקודם, שדנו בקבלת גר שאינו יכול למול מחמת סכנה. ראה: הרב י"י וויינברג, שאלות ותשובות שרידי אש, ח"ב (יורה דעה), סימנים סז-סח, ירושלים תשעב, עמ' תקלב-תקמו. וראה גם: הרב ש"ת רובינשטיין, 'משוללי מילה מחמת סכנה' - מה דינם לגיור, תורה שבעל פה, כט (תשמח), עמ' כב-לב. אך נראה שמקורות אלו דנו במקרה של סכנה ודאית למתגייר, בעוד שמחברנו מדבר על רמת סכנה פחותה יותר. וצ"ע.

⁸⁷ ראה בבלי, בכורות ל"ע"ב: "עובד כוכבים שבא לקבל דברי תורה חוץ מדבר אחד - אין מקבלין אותו. ר' יוסי בר' יהודה אומר: אפילו דקדוק אחד מדברי סופרים".

⁸⁸ דורש את '**ונמלתם**' לשתי מילים: **ונמל תם**. ולא מצאתי דרשה זו בדברי חז"ל, הגם שדרשו בדרך זו כמה מילים אחרות, כמו: "ולקחתם" (ויקרא כג ז) - לקיחה תמה (בבלי, סוכה לד ע"ב); "ועבדתם" (במדבר יח ז) - עבודה תמה (בבלי, יומא כד ע"א); "וכתבתם" (דברים ו ט) - כתיבה תמה (בבלי, מנחות לד ע"א). וגם הראשונים שהביאו לדרשת "ונמלתם" - ונמל תם, הסיעוהו לעניין **המילה עצמה**, שכל הנימול הוא תם ושלם ואינו בעל מום, ולא כמחברנו המסב את ה'תם' לשלמות במצוות, שיש לימול רק את המתגייר המקבל עליו את שמירת כל התורה. ראה פירוש רבינו אפרים, א, פרשת לך לך, עמ' נד: "**ונמלתם** - ונמל תם, מי שהוא נימול נקרא תם, ומי שאינו נימול נקרא בעל מום, שנאמר (ירמיה ט כד): 'אפקדתי על כל מול בערלה'". וראה גם: תוספות השלם, אות ד, עמ' פט.

⁸⁹ פרט זה אינו בפירוש רש"י, עליו מבוסס כל הקטע הנוכחי (עי' להלן, הערה 90), והוא מפסיקתא דר"כ, כב א, עמ' 326: "כיון שילדה אימנו שרה את יצחק, היו אומות העולם אומרים, חס ושלום, לא ילדה שרה את יצחק, אלא הגר שפחת שרה היא ילדה אותו. מה עשה הקב"ה, **ייבש ידי נשותיהם של אומות העולם**, והיו מטרונות שלהם באות ומנשקות עפר רגליה של שרה ואומרות לה: עשי מצוה והניקי בנינו".

שהביאה אסופי מן השוק⁹⁰. שלא לפרש בעיניין אחר: "הניקה בנים שרה", שהרי לא היה לה בן אחר כי אם יצחק לבדה⁹¹. (דף 13א, עמודה ג)

[כה] ויפל אברהם על פניו ויצחק, ויאמר בלבו: הלכתי מאה שנה יולד, ואם שרה, הבת תשעים שנה תלד (יז).

ויפול אברהם על פניו⁹²: מרוב שמחה יתירה שהיתה בלבו על הבשורה, נודעזע כל גופו ונפל לפני השכינה, להשתחוות על פניו⁹³. ויצחק⁹⁴: למדת שאברהם האמין ושמח, שרה לא האמינה וליגלגה⁹⁵, וזהו שהקפיד הקב"ה על שרה ולא הקפיד על אברהם. ויצחק⁹⁶, זה תרגם אונקלוס: וחדי, לשון חדוד ושמחה; וצחק של שרה, שכתוב בה: "ותצחק שרה" (להלן יא יז), תירגם: וחיכת, שהוא לשון ליגלוג, והרבה מצינו בתלמוד⁹⁷. (דף 13א, עמודה ג - דף 13ב, עמודה א)

90 כל העניין עד כאן בפירוש רש"י, אך כאן הניסוח שונה מאוד (עם תוספת משמעותית; ע"לעיל, הערה 89), והוא כנראה מעריכתו של מחברנו. זה לשון פירוש רש"י: "**וברכתיה**: בהנקת שדים, כשנצרכה לכך ביום משתה של יצחק, שהיו מרגיזים עליהם שהביאו אסופי מן השוק ואומרים בננו הוא, והביאה כל אחת בנה עמה ומניקתה לא הביאה, והיא היניקה את כולם, הוא שנאמר: 'היניקה בנים שרה'. בראשית רבה רמזו במקצת".

91 צ"ל: 'לבדו'. כנראה היה מי שפירש, ששרה הולידה עוד בן בנוסף ליצחק, ועליהם (על יצחק ואחיו) נאמר: "היניקה בנים שרה"; ואת הפירוש הזה שולל מחברנו. והנה, לא מצאתי במקורות כפירוש מחודש זה. אך יש לעיין אם אותו פרשן שמחברנו שולל את דבריו, נתכוון אכן לפרש את 'בנים' על יצחק ו**בנה** הנוסף של שרה, והוא פירוש מחודש ביותר, או שכוונתו ליצחק ו**אחותו** 'בכל', ששרה ילדה אחרי יצחק, שכן 'בנים' (בלשון רבים) יכול לכלול גם את הבת, והוא כפירוש שמחברנו **הסכים לו** להלן, פרשת חיי שרה, אות ו, יעויין שם (ושם, בהערות נידונו הפרטים הנוגעים לפירוש זה). ומעתה עלינו להניח, שמחברנו שילב בתוספתיו קטעים סותרים (הנובעים ממקורות שונים).

92 הקטע הנוכחי ממשיך ישירות את הקטע הקודם.

93 כך בפירוש ר"י בכור שור: "ויפול אברהם על פניו ויצחק". **נפילתו והשתחויתו** מוכחים שהאמין, כי **דרך הודאה הוא**, שמח וצחק והודה והשתחוה, ואמר: כמה נס גדול...". וכך בפירוש רד"ק לתורה.

94 מכאן ואילך מצוי בפירוש רש"י, אלא שכאן הוא בניסוח שונה ורחב יותר, שהוא כנראה מעריכת מחברנו, ומסייע לכך הופעת הקטע הנוכחי בצמידות לקטע קודם שיש לו את אותם מאפייני עריכה מחודשת. וזה לשון פירוש רש"י: "**ויפל אברהם על פניו ויצחק**: זה תרגם אונקלוס לשון שמחה: 'וחדי'; ושל שרה לשון מחוך. למדת, שאברהם האמין ושמח, ושרה לא האמינה ולגלגה. וזהו שהקפיד הקב"ה על שרה ולא הקפיד על אברהם".

95 בכתביהיד: 'וליגלה'. ותיקנתי.

96 הניקוד החלקי בכתביהיד.

97 הרבה מצינו בתלמוד לשון 'חייך' בארמית שהוראתו: לגלוג. ראה, למשל: בבלי, עירובין מה רע"א; תענית כא ע"א; מועד קטן יז ע"א.

[כז] וַיֹּאמֶר אֲבֹרָהֶם אֶל הָאֱלֹהִים: לוֹ יִשְׁמְעָאֵל יְחִיָּה לְפָנָיִךְ (יז יח).
לפניך: לרבות אף לעולם הבא⁹⁸. (דף 213, עמודה א)

[כז] וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים: אֲבֹל שָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ יִלְדֶּת לָךְ בֶּן, וְקִרְיָתָא אֶת שְׁמוֹ יִצְחָק, וְהִקְמַתִּי אֶת בְּרִיתִי אִתּוֹ לְבְרִית עוֹלָם לְזֶרְעוֹ אַחֲרָיו (יז יט).
וקראת [את] שמו יצחק: אמרו רבותינו: חמשה שקדמו שמם לפני תולדותיהם, אילו הן: ישמעאל, יצחק, יאשיהו, חזקיהו, שלמה⁹⁹, וכולן¹⁰⁰ נוחלי שני עולמות, העולם הזה והעולם הבא¹⁰¹. ויש אומ'רים: אף שמו של משיח, שנ'אמר (פסלים עב ז): "לפני שמש ינון שמו"¹⁰². מצ' אתי. (דף 213, עמודה א)

98 השווה תרגום יב"ע: "ואמר אברהם קדם יי: הלאי ישמעאל יתקיים, ויפלה קומתו". ואם ישמעאל יעבוד לפני הקב"ה, הוא כמובן יזכה לעולם הבא. ובפירושו רש"י: "יחיה לפניך", יחיה ביראתך". ראה גם מדרש הגדול, בראשית יז יח, עמ' רעה: "ויאמר אברהם, לו ישמעאל, מגיד הכתוב, שאע"פ שבישרו המקום ביצחק, היה לבו מתפוגג עליו אם יהיה או לא יהיה, ואמר: 'לו ישמעאל יחיה', ביקש עליו להחזירו בתשובה ולהחיותו לעולם הבא".

99 התיבה מודגשת ומעוטרת בכתב היד.
100 כולל ישמעאל, והוא כמאן דאמר שישמעאל עשה תשובה. ראה: בבלי, בבא בתרא טז ע"ב.
101 בכל מקורות העניין שהובאו להלן, הערה 102, ליתא פרט מחודש זה, וגם לא מצאתיו במקור אחר. ואולי כן הבין מחברנו את סיום דברי הירושלמי, המובא להלן שם: "עד כדון בצדיקים, אבל ברשעים - 'זורו רשעים מרחם' (תהלים נח ד)". כלומר: רק צדיקים זכו להיקרא בשמם קודם לידתם, בעוד שהרשעים נקראו בשמם רק אחרי לידתם, אחרי צאתם מן הרחם; והצדיקים נוחלים בשכרם את העולם הבא. אך עדיין לא פירסנו את "יכולן נוחלי שני עולמות, העולם הזה והעולם הבא", שאין כל הכרח שהצדיקים זוכים לחיים טובים בעולם הזה. וצ"ע.

102 ראה ירושלמי, ברכות, א ו, דף ד ע"א: "ארבעה נקראו עד שלא נולדו, ואלו הן: יצחק וישמעאל, יאשיהו ושלמה. עד כדון בצדיקים, אבל ברשעים - 'זורו רשעים מרחם' (תהלים נח ד)". ובמכילתא דר' ישמעאל, פרשת בא, מסכתא דפסחא, פרשה טז, עמ' 59-60: "שלשה הם שנקראו מפי הקב"ה: יצחק ושלמה ויאשיה... ויש אומרים, אף ישמעאל בגוים". וכך בבראשית רבה, מה ח, עמ' 455-456. ואילו בפרקי רבי אליעזר, פרק לב, דף כב ע"א, מוסיף את משה ואת המשיח: "ששה נקראו בשמותן עד שלא נולדו, ואלו הן: יצחק, וישמעאל, משה רבינו, ושלמה, ויאשיהו, ושמו של משיח שיביא הקב"ה במהרה בימינו". הקדמת שם המשיח ללידתו נזכרת גם במדרש חסרות ויתירות, ס' יד (בתי מדרשות, ב, עמ' רכט): "זה אחד מחמשה בני אדם שנקראו להן שמות עד שלא נולדו: ישמעאל, ויצחק, ושלמה, ויאשיהו, והמלך המשיח". אבל רק בפרקי רבי אליעזר, שם (דף כב ע"ב) הוסמך הפסוק "לפני שמש ינון שמו" כראיה להקדמת שמו של משיח, וכנראה עליו התבסס מחברנו. אבל כנוסח המחודש של מחברנו, המוסיף גם את חזקיהו לאלו ששמם קדם ללידתם, לא מצאתי. ואפשר שקביעה זו מבוססת על ישעיה ט ה: "כי ילד ילד לנו, בן נתן לנו... ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד, שר שלום". כלומר: הילד שנולד לנו, הוא חזקיהו, הקב"ה, שהוא "פלא יועץ אל גבור אבי עד", קרא את שמו "שר

[כת] וַיִּקַּח אֲבָרָהָם אֶת יִשְׁמָעֵאל בְּנוֹ, וְאֶת כָּל יְלָדֵי בֵיתוֹ, וְאֶת כָּל מִקְנֵת כֶּסֶף, כָּל זָכָר בְּאֲנָשֵׁי בֵית אֲבָרָהָם, וַיְמַל אֶת בְּשָׂר עַרְלָתָם בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה, כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר אֱתוֹ אֱלֹהִים (יז כג).

בעצם היום הזה: בו ביום שנצטוו, וביום ולא בלילה; ולא בוש מן הליצנים, ושלא יהיו אוהביו וכל דורו אומרים: אילו ראינוהו לא הנחנוהו, שהיינו דואגים עליו שמה ימות¹⁰³. (דף 113ב, עמודה ב)

[כט] בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה נָמַל אֲבָרָהָם וַיִּשְׁמָעֵאל בְּנוֹ (יז כו).
ועוד דרשו: למה נכתב באברהם "נימול", שהיה לו לכתוב "מל אברהם", אלא משמע על ידי אחר, שכן אמרו רבותינו: אברהם איחז בערלה ונודעזע לחתוך, ואחז לו הק"ב"ה בידו של אברהם וחתך. וזהו שכתוב (נממיה ט ט): "וכרות עמו הברית"¹⁰⁴. (דף 113ב, עמודה ב)

[ל] וְכָל אֲנָשֵׁי בֵיתוֹ, יְלִיד בֵּית וּמִקְנֵת כֶּסֶף מֵאֵת בֶּן נֶכֶד, נָמְלוּ אֹתוֹ (יז כז).
נמולו אותו: אמרו רבותינו במדרש שיר השירים, שעשאן כמין גבעה גדולה

שְׁלֹם" (עי' פירוש רש"י, שם). וכנראה היה מי שהוסיף לדרוש, שקריאת שמו של חזקיהו היתה עוד קודם לידתו, כלומר: "ויקרא שמו", הקב"ה קרא את שמו של חזקיהו עוד קודם שנולד. אך כמובן, לא מצאתי מקור לדרשה זו. וצ"ע.

עד "ולא בוש מן הליצנים" (ועד בכלל) מצוי בפירוש רש"י, ומשם ואילך הנוסח הפוך מפירוש רש"י שלפנינו: **"בעצם היום:** בו ביום שנצטוו; ביום ולא בלילה. לא נתיירא לא מן הגוים ולא מן הליצנים, ושלא יהיו אויביו ובני דורו אומרים: אילו ראינוהו, לא הנחנוהו למול ולקיים מצותו של מקום". אמנם בפירוש רש"י רומא ר"ל, הנוסח: "שלא יהיו **אוהביו** ובני דורו אומרים: אילו ראינוהו, לא הנחנוהו לימול", בלא ההמשך: "ולקיים מצותו של מקום". וכנראה נוסח הזה היה לפני מחברנו, שהוסיף שסיבת מניעת אוהביו למילתו היא מדאגתם שמה ימות.

ועל כך שאוהבי אברהם ניסו להניעו מלמול את עצמו, השווה תנחומא, וירא, ג: "שלשה אוהבים היו לו לאברהם, ענר, אשכול וממרא. וכיון שאמר לו הקב"ה שימול, הלך לקחת מהם עצה. הלך אצל ענר, אמר: כך וכך אמר לי הקב"ה. אמר לו ענר: בעל מום רוצה אתה לעשותך?! שיהיו קרוביהן של המלכים שהרגת באין והורגין אותך ואין אתה יכול לברוח מפניהם?! הניחו והלך אצל אשכול. אמר ליה: כך וכך אמר לי הקב"ה, אמר לו אשכול: אתה זקן, אם אתה תמול, יצא ממך דם הרבה ולא תוכל לסבול ותמות. הניחו והלך אצל ממרא, אמר לו: כך וכך אמר לי הקב"ה, מה תיעצני? אמר לו ממרא: בדבר הזה אתה מבקש עצה?! הלא הוא שהצילך מכבשן האש, ועשה לך כל הנסים, והצילך מן המלכים, ואלולי כחו וגבורתו היו הורגין אותך, והציל רמ"ח אברים שבך, ומקצת אבר אחד אתה מבקש עצה?! עשה כמצות! אמר הקב"ה: אתה שנתת עצה שימול, איני נגלה אליו אלא בתחומך, הדא הוא דכתיב (להלן יח א): 'וירא אליו יי באלוני ממרא'."

הכל מתנ"ב, לך לך, כד, בשילוב בראשית רבה, מז ט, עמ' 476: "אמר ר' לוי: **מל** אברהם" אין כותב אלא **נמול**, בדק עצמו, ומצא עצמו מהול". ומחברנו הבין, ש"מצא עצמו מהול" היה עלידי שהקב"ה כביכול מל אותו. ראה: תורה שלמה, אות קסב, בביאור.

של עורלות, והיו מסריחים. אמר להם הקב"ה למלאכי השרת: ריח זה חביב לפניי מכל ניחחי קטרת¹⁰⁵, נרד אני ואתם ונבקר את החולה, ונראה מה עושה הצדיק הזה, וזהו שכתוב בסמוך (להלן יט ב): "וירא אליו יי"¹⁰⁶.

אתו: הסכימו אתו לקיים מצוותו של הקב"ה¹⁰⁷. אמרו: מאחר שאתה זקן ומקבל עליך דבר זה, אנו על אחת כמה וכמה¹⁰⁸. (דף 113, עמודות ב-ג)

105 ראה שיר השירים רבה, ד יד [1], עמ' קיב: "בשעה שמל אברהם אבינו את עצמו ובנו ובני ביתו, עשה ערלותיהן גבעה, וזרחה עליהן החמה והתליעו; ועלה ריחן לפני הקב"ה כריח קטרת הסמים וכריח קומץ הלבונה שעל גבי האשים, ואמר הקב"ה: לכשיבואו בניו של זה לידי עבירות ומעשים רעים, אני נזכר להם זה הריח ואתמלא רחמים עליהם, והופך להם מדת הדין למדת רחמים". ומחברנו קיצר את לשון המדרש, והוסיף מאידך שני פרטים: (א) "שעשאו כמין גבעה גדולה של עורלות"; (ב) אמירת הקב"ה למלאכי השרת, שהריח חביב לפניו יותר מהקטורת. ושני פרטים אלו אינם גם במקבילות המדרש, ראה: בראשית רבה, מז ז, עמ' 475; תנ"ב, וירא, ד (הובא בהערה הבאה). ורק בבראשית רבתי, פרשת וירא, עמ' 78, כשמלאכי השרת תמחו על רצונו של הקב"ה לבקר את אברהם אחרי מילתו, "מה אדם ותדעוהו" (תהלים קמד ג), אתה הולך למקום הטנופת של דם", השיב להם הקב"ה: "חייכם, ערב עלי אותו ריח של דם ובשר של ערלות מריח לבונה שנתנה בקטרת ובמנחות".

106 המשפט האחרון, מ"נרד אני ואתם" ואילך, הוא מתנ"ב, וירא, ד: "נטל אברהם את כל הערלות שמל, ועשה אותם גבעה בתוך ביתו, והיה נהר של דם יוצא מתוך ביתו, וקרא הקב"ה את המלאכים ואמר להם: **באו ונבקר את החולה**..."

107 כך בפירוש חזקוני: "נמולו אתו: 'מלו אתו' אין כתיב כאן, אלא 'נמולו', ברצונם, שלא הכריחם". וכך בפירוש אבן עזרא, לעיל פסוק כו.

108 כעין זה בדעת זקנים, להלן יח א: "הלך [אברהם] אצל ענר ואשכול, לשאול, מה יעשה על אנשי ביתו שאינן רוצין להמול... הלך אצל ממרא ונתן לו עצה, **שימול עצמו וישמעאל בנו תחילה, וכשיראו כן, אז יקבלו להמול**. וכן עשה - 'בעצם היום הזה נמול אברהם וישמעאל בנו', והדר כתיב: 'וכל אנשי ביתו נמולו אתו'". אמנם שמא אין דברי מחברנו זהים לחלוטין לנאמר במקור האחרון, של'דעת זקנים' - אברהם נימול בפועל קודם אנשי ביתו, ואילו מחברנו כותב: "מאחר שאתה זקן ומקבל עליך דבר זה", היינו, שאנשי בית אברהם נוכחו שהוא **קיבל** על עצמו לקיים את המילה אך עדיין לא מל בפועל, וזה כדעת כמה ראשונים, שבתחילה אברהם מל את ישמעאל ואנשי ביתו ורק לאחר מכן מל את עצמו. ראה: דרשות ר' יהושע אבן שועיב, פרשת וירא, עמ' כט.

פרשת וירא

[א] וַיֵּרָא אֱלֹהֵי יְיָ בְּאַלְנֵי מִמְרָא, וְהוּא יֹשֵׁב פֶּתַח הָאֵהָל כַּחַם הַיּוֹם (יח א).
וירא אליו יי': רבותינו דרשו: במידת יי', שהיא מידת רחמים¹; שנשבע הק"ב"ה לרחם בכל שעה על ישראל בשביל זכות המילה², שאם לא זכות המילה - לא נתקיימו שמים וארץ, שנא'מר (יחמיה לג כה): "אם לא ברייתי יומם ולילה, חקות שמים וארץ לא שמתו"³. ומניין שיי' בכל מקום שהוא במידת רחמים, שנא'מר (שמות לד ו): "יי' יי', אל רחום וחנון"⁴. מצ' אתי. (דף 113ב, עמודה ג)

[ב] וַיֵּשָׂא עֵינָיו וַיֵּרָא, וְהִנֵּה שְׁלֹשָׁה אַנְשִׁים נֹצְצִים עָלָיו. וַיֵּרָץ, וַיִּקְרָא אֹתָם מִפֶּתַח הָאֵהָל, וַיִּשְׁתַּחוּ אַרְצָה (יח ב).
והנה שלשה אנשים: מיכאל וגבריאל ורפאל. רפאל לרפות⁵ את אברהם; מיכאל לבשר את שרה; גבריאל להפוך את סדום⁶. (דף 113ב, עמודה ג)
ורבותינו דרשו: וישא עיניו וירא: כשראה שלא באו עליו עוברים ושבים, נשא

1 ראה מדרש שכל טוב: "[וירא אליו] יי': במדת הרחמים ומרפא". ויותר בהרחבה במדרש בראשית רבתי, פרשת וירא, עמ' 79: "דבר אחר: 'וירא אליו יי', עד שמל אברהם, היה נגלה עליו הקב"ה כאלהים, ונגלה לו המצוה באלהים, ללמודך שכל מי שאינו שומר מצות מילה, הקב"ה נפרע ממנו; אבל אחר שמל, הקב"ה נגלה עליו ביי', ללמודך שכל המקיים מצות מילה, הקב"ה מרחם עליו".

2 השווה שיר השירים רבה, ד יד [ו], עמ' קיב: "בשעה שמל אברהם אבינו את עצמו ובנו ובני ביתו, עשה ערלותיהן גבעה, וזרחה עליהן החמה והתליעו; ועלה ריחן לפני הקב"ה כריח קטרת הסמים וכריח קומץ הלבונה שעל גבי האשנים, ואמר הקב"ה: לכשיבואו בניו של זה לידי עבירות ומעשים רעים, אני נזכר להם זה הריח ואתמלא רחמים עליהם, והופך להם מדת הדין למדת רחמים". ועי' במובא לעיל, פרשת לך לך, הערה 105. וענין השבועה לא מצאתי אלא בנוגע להצלת ישראל מגיהנם בזכות המילה. ראה תנחומא, לך לך, כ: "חביבה המילה, שנשבע הקב"ה לאברהם, שכל מי שהוא מהול, אינו יורד לגיהנם".

3 משנת נדרים, ג יא: "גדולה מילה, שאלמלא היא לא ברא הקב"ה את עולמו, שנאמר: 'כה אמר יי', אם לא בריתי יומם ולילה, חוקות שמים וארץ לא שמתו'". ובתוספתא נדרים, ב ז: "גדולה מילה, שאילמלי היא לא נתקיימו שמים וארץ..."

4 מכילתא דר' ישמעאל, פרשת בשלח, מסכתא דשירה, פרשה א, עמ' 120: "'אשירה ליי', שהוא רחמן, שנאמר: 'יי' אל רחום וחנון' וגו'".

5 =לרפאות.

6 הרחבה של פירוש רש"י: "והנה שלשה אנשים: אחד לבשר את שרה, ואחד להפוך את סדום, ואחד לרפאת את אברהם". ודברי מחברנו על פי בבלי, בבא מציעא פו סע"ב.

עיניו למרום בתפילה וראה כבוד השכינה, ובעוד שעניו נושאות ⁷ לשמים להתפלל על עוברים ושבים, והנה שלשה אנשים נצבים עליו ⁸. זהו מדרש רבותינו, אבל אין לך מקרא שיוצא מידי פשוטו: וישא עיניו: להסתכל בכל צד, שאם יבואו אורחים שיכניסם לביתו ⁹, ומתוך שהיה יושב ומסתכל, והנה שלשה אנשים נצבים עליו: היו עומדים לפניו והיו עושים כנכריים, שאינן יודעים אצל מי לדור. אמר אברהם: כמדומה אני שאילו מתביישין, אלך אליהם ואכניסם לביתי ¹⁰. מצ' אתי. (דף 14א, עמודה א)

[ג] וְאֵל הַבָּקָר רִץ אַבְרָהָם, וַיִּקַּח בֶּן בָּקָר רֶךְ וְטוֹב, וַיֵּתֶן אֶל הַנֶּעֶר, וַיִּמְהַר לַעֲשׂוֹת אֹתוֹ (יח ז).

ואל הבקר רץ אברהם: אמרו רבותינו: למה רץ, וכי היה לו כך כך רחוק שהיה לו לרוץ אחריו, אלא כשלקח לו בן בקר אחד, המובחר שבהם ¹¹, רץ לפניו עד שהגיע במערת המכפלה, וראה אברהם אדם הראשון וחיה אשתו, שהיו שוכבים שם, מיד חמד בלבו ליקבר בתוכה ¹². (דף 14א, עמודה ב)

7 אולי צ"ל: 'נושאות'.

8 איני יודע מקור או מקבילה למדרש מעניין זה. והשווה בראשית רבה, מח ט, עמ' 485: "אמר לו [=לאברהם] הקב"ה: עד עתה היו בני אדם ערלים באים אצלך, עכשיו, אני ופמליא שלי נגלים עליך, הדא הוא דכתיב: 'וישא עיניו וירא', 'וירא' בשכינה, 'וירא' במלאכים". ועל-פיו במדרש לקח טוב: "'וישא עיניו וירא', מה ראה? ראה השכינה. 'וירץ לקראתם', אל המלאכים". אך במקורות אלו נדרש 'וירא' על השכינה, שאברהם ראה את השכינה, ולא נדרש ש'וישא עיניו', התפלל, לשכינה, וגם אין רמז לתפילתו של אברהם 'על עוברים ושבים', שהוא עיקר החידוש במדרש שהביא מחברנו. אמנם כנראה, דרשת 'וישא עיניו' שהתפלל לשכינה, מבוססת על כך שהתפילה היא בנשיאת עיניים. ראה בבלי, יבמות קה רע"ב: "פתח חד מינייהו, ואמר: המתפלל צריך שיתן עיניו למטה... וחד אמר: עיניו למעלה". ראה עוד: זימר, עולם כמנהגו נוהג, עמ' 72-78.

9 השווה פירוש רש"י, לעיל פסוק א, שאברהם ישב פתח האוהל, כדי "לראות אם יש עובר ושב, ויכניסם בביתו".

10 לא מצאתי חבר לדברים האחרונים.

11 בכמה מקומות דרשו חז"ל 'אחד' מלשון מיוחד, כמו: "לכבש האחד" (במדבר כח ז) - מיוחד שבעדרו (בבלי, יומא לד ע"ב); "ויען אחד מהנערים" (שם"א טז יח) - מיוחד שבנערים (בבלי, סנהדרין צג ע"ב); "כימי מלך אחד" (ישעיה כג טו) - מלך מיוחד (שם צט ע"א). אך כאן לא נכתב 'אחד' בנוגע לבן הבקר שלקח אברהם, ואיני יודע מניין למחברנו לדרוש כן. וצ"ע.

12 פרקי רבי אליעזר, פרק לו, דף כו ע"ב: "כשנגלו המלאכים עליו, היה סבור שהן אורחים עם הארץ, ורץ לקראתם, ורצה לעשות להם סעודה גדולה... ורץ להביא בן בקר, וברח לפניו בן הבקר ונכנס למערת המכפלה, ונכנס אחריו שם, ומצא שם אדם וחיה שוכבים על המטות וישנים, ונרות דלוקין עליהם וריח טוב עליהם כריח ניחוח, לפיכך חמד את מערת המכפלה לאחוזת קבר".

[ד] וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו: אֵיךְ שָׁרָה אֲשֶׁתְּךָ. וַיֹּאמֶר: הִנֵּה בְּאֶהְלָ (יח ט).

וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו: נָקוּד עַל א' ו', זו אחת מחמש עשרה נקודות שנקד עזרא הסופר בתורה. ותניא, אמר ר' שמעון בן אלעזר: כל מקום שהכתב רבה על הנקודה אתה דורש את הכתב, כגון - נקודה רבה על הכתב, אתה דורש את הנקודה, שאף לשרה שאלו, איה אברהם¹³.

[ה] וַיֹּאמֶר: שׁוּב אֲשׁוּב אֵלֶיךָ כֶּעֶת חַיָּה, וְהִנֵּה בֵּן לְשָׁרָה אֲשֶׁתְּךָ. וְשָׁרָה שֹׁמֶעֶת פֶּתַח הָאֶהְלָ, וְהוּא אַחֲרָיו (יח י).

[ויאמר] ¹⁴ שׁוּב אֲשׁוּב אֵלֶיךָ: מכאן שאין מלאך עושה שתי שליחיות, שהוא לבדו לא נשתלח כי אם לבשר את שרה, שלא נכתב: "ויאמרו שוב שוב"¹⁵.

[ו] וַאֲבָרְהָם וְשָׁרָה זָקֵנִים, בָּאִים בְּיָמֵים, חָדָל לְהָיוֹת לְשָׁרָה אֶרֶץ כְּנָשִׁים (יח יא).
חָדָל לְהָיוֹת לְשָׁרָה אֶרֶץ כְּנָשִׁים: פסק ממנה דרך נידות¹⁶, שהיא דרך נשים להיות נידות¹⁷.

אין מוקדם ומאוחר בתורה¹⁸, שהרי כשאמר אברהם¹⁹ לשרה: "לושי ועשי עוגות"

¹³ הכל פירוש רש"י, חוץ מהמשפט: "זו אחת מחמש עשרה נקודות שנקד עזרא הסופר בתורה", שהוסיף מחברנו על פי אבות דר"נ, נו"א, פרק לד, עמ' 100: "עשר נקודות בתורה", ובנוסף להן יש גם חמש נקודות בספרי הנביאים והכתובים (ראה: מדרש חמש עשרה נקודות שבמקרא, בתי מדרשות, ב, עמ' תצד), סך הכל: חמש עשרה נקודות בתנ"ך. ונקודות אלו עשה עזרא הסופר, כפי שמשמע מאבות דר"נ, שם, עמ' 101.

¹⁴ כן נראה להוסיף, כי המשך העניין מבוסס גם על "ויאמר" שבלשון יחיד.

¹⁵ ראה תנ"ב, וירא, כ: "אין מלאך עושה שתי שליחות... מיכאל הלך לבשר את שרה, 'שוב נשוב אליך' אין כתיב כאן, אלא 'אשוב' - עשה שליחותו והלך לו". אך מחברנו מוכיח זאת גם מהכתוב 'ויאמר' שבלשון יחיד, ולא 'ויאמרו' בלשון רבים. ואפשר שהוא מתבסס על פירוש רש"י, לעיל פסוק ב, המוכיח מהפסוק שלנו ומפסוקים אחרים בפרשתנו, שאין מלאך אחד עושה שתי שליחות: "...שאין מלאך אחד עושה שתי שליחות. תדע לך, שכן כל הפרשה הוא מזכיר בלשון רבים: 'ויאכלו' (פסוק ח); 'ויאמרו אלי' (פסוק ט) - ובבשורה נאמר: 'ויאמר, שוב אשוב', ובהפיכת סדום הוא אומר: 'כי לא אוכל לעשות דבר'; 'לבלתי הפכתי'. וכאן, לפום ריהטא, ההוכחה היא גם מ'ויאמר' שבלשון יחיד.

¹⁶ עד כאן פירוש רש"י.

¹⁷ השווה פירוש רד"ק לתורה: "'אורח כנשים', המנהג שהוא לשאר הנשים עד שיבואו לימי הזקנה, והוא הנדוּת". והוא מסתייע מדברי רחל לאביה, להלן לא לה: "כי לוא אוכל לקום מפניך, כי דרך נשים לך". ונראה שמחברנו בא להוציא מפירושם של בעלי התוספות, ש"פסק ממנה אורח נדות" שכתב רש"י, ביאורו: "דרך נשים נדות, כשהם זקנות פוסקות מלראות דם, וזאת ראתה אף לעת זקנתה" (פירוש הריב"א, וכעין זה גם בהדר זקנים. ועי' פירוש רש"י השלם, הערה 50).

¹⁸ בבלי, פסחים ו ע"ב.

¹⁹ בכתבי היד נכפל: 'אברהם אברהם'. והשמטתי את הכפל.

(לעיל, פסוק ו), הלכה ולקחה כדבריו, ובעוד שהיתה לשה בעיסה, פירסה נידה ונטמאת העיסה, ולא הביאו אברהם לפנייהם, והכתוב מוכיח כן: "ויקח אברהם בן הבקר אשר עשה ויתן לפנייהם" וג' (לעיל, פסוק ח) ²⁰, ולא הביא העוגות שאמ'ר לשרה לעשותם ²¹. לכך אל תתמה שנכתב לאחר הסעודה שפירסה נידה, שהיה לו לכתוב קודם הסעודה, אלא שהרבה פרשיות ומקראות יש בתורה שאין כתובים במקומם ²².
(דף 14א, עמודה ג - דף 14ב, עמודה א)

[ז] ויאמר יי אל אברהם: למה זה צחקתה שרה לאמר, האף אמנם אלד ואני זקנתי (יח ג).

ואני זקנתי: שינה הכתוב בשביל השלום ²³. למדנו מכאן, שמותר לו לאדם לשנות את דבריו בשביל השלום ²⁴. מכאן למד אהרן הכהן שהיה משנה את דבריו בשביל השלום ²⁵. כשכועס אדם עם אשתו ²⁶ והיה מכה אותה, והיא הולכת ממנו לבית אביה או לקרוביה, היה אהרן הולך אצל האשה ואומר לה: בעלייך שלחני אלייך, שתמחלו לו ²⁷ מה שעשה לך ככעסו, והוא נדר לי על מנת שתחזורי לביתך, לא יוסיף עוד להכותך. והיא אומרת: אם כדברייך, אשוב ברצון אליי. והוא אומר לה: המתני עד שאלך אחריו ויוליך לך בביתו. והיה הולך לאיש ואומר לו: למה הכיתה את אשתך, הלא היא אומרת, ממך כל טובות, ולא היתה למודה ממך להכות אותה כי אם בפעם הזאת. מיד ניחם אותו האיש על שהיכה את אשתו, והיה אומר לאהרן: אנא אדוני, תסייע לי להחזירה לי, אני אשבע לה שלא אוסיף עוד להכותה. והיה אהרן אומר לו: בא עמי וקח את אשתך ²⁸. וכששמע משה כך, היה אומר לאהרן:

20 בפסוק: "ויקח חמאה וחלב, וכן הבקר אשר עשה..."

21 כך בפירוש רש"י, לעיל פסוק ח: "ויקח חמאה" וגו', ולחם לא הביאו, לפי שפירסה שרה נדה, שחזר לה אורח כנשים אותו היום, ונטמאת העיסה". והוא מבבלי, בבא מציעא פז ע"א, ועוד.

22 תירוצו זה מצוי גם בפירוש הריב"א; נימוקי הרי"ד, לעיל פסוק ח. ובפירוש רש"י, דפוס אלקבץ (ואדי אלחג'ארה רלו), לעיל שם, גרס כן בפירוש רש"י עצמו: "ואע"פ שכתוב לקמן 'חדל להיות לשרה', אין מוקדם ומאוחר בתורה" (פירוש רש"י השלם, לעיל שם, הערה 38). ואינו בשאר נוסחאות הפירוש.

23 עד כאן פירוש רש"י, ושם משפט נוסף: "ואני זקנתי: שינה הכתוב מפני השלום, שהרי היא אמרה 'ואדוני זקן'".

24 לא מצאתי לכך מקור מפורש, אך כן ניתן להבין מבבלי, יבמות סה ע"ב (ומקבילותיו): "דבי רבי ישמעאל תנא: גדול השלום, שאף הקב"ה שינה בו, דמעיכרא כתיב: 'ואדוני זקן', ולבסוף כתיב: 'ואני זקנתי'".

25 איני יודע מקור לכך; עי' להלן, הערה 29.

26 אולי צ"ל: 'על אשתו'.

27 כנראה צ"ל: 'שתמחלי לו'.

28 דרכו של אהרן בהטלת שלום בין אדם לחבירו ובין איש לאשתו תוארה בכמה מדרשים, אך התיאור המורחב שלפנינו הוא, כפי הנראה, ממחברנו. ראה מסכת כלה רבתי, ג א, עמ' 217-216: "שכך היתה אומנותו של אהרן הצדיק: שמע על שנים שהיו מריבין, הולך אצל האחד,

מאין לך שאתה משנה את דבריך, והיה אהרן משיב למשה: הכתוב שינה את דבריו בשביל השלום, שכתוב: "האף אמנם אלה ואני זקנתי", והיה לו לכתוב: "האף אמנם אלה ואדוני זקן", אלא ששינה הכתוב בשביל השלום, ואני אין לי לשנות את דבריי בשביל השלום, שיהיו כל ישראל בשלום עם נשותיהם?! ומיד היה משה מודה לו ²⁹. מצ'אטי. (דף 14ב, עמודות א-ב)

[ח] וַיִּקְמוּ מִשֵּׁם הָאֲנָשִׁים וַיִּשְׁקְפוּ עַל פְּנֵי סָדָם, וַאֲבָרָהָם הֵלךְ עִמָּם לְשַׁלְחָם (יח טז). וילכו משם ³⁰: בקשו לילך בשליחותם. (דף 14ב, עמודה ב)

[ט] וַיֹּאמֶר יי: זַעֲקֵת סָדָם וְעַמָּהָ כִּי רָבָה, וְחַטָּאתָם כִּי כְבֹּדָהּ מְאֹד (יח כ). ויאמר יי: אל אברהם ³¹. זַעֲקֵת סָדָם וְעַמָּהָ: זַעֲקֵת אֲוֹרָחִים וּשְׂבִיִּים שְׂבָאִים מִשֵּׁם וְצוּעִקִים עַל מֶה שֶׁעוֹשִׂים לָהֶם. ומה היו עושים להם. התקינו להם שתי מצעות, אחד ארוך ואחד קצר, כשהיה בא לשם אכסנאי אחד שהיה ארוך, משכיבים אותו על מצע קצר, והיו חותכין רגליו, מה שהיו ארוכים מן המצע. ואם היה בא לשם אכסנאי שהוא קצר, משכיבים אותו על מצע ארוך והיו שנים מושכים אותו, אחד בראש ואחד

ואומר לו: שלום עליך רבי. והוא אומר לו: שלום עליך רבי ומרי, מאן יבקש מורי כאן. והוא אומר: פלוני חבירך שגרני אליך, לפייסך, מפני שאמר: אוי שסרחתי על חבירי. מיד אותו האיש היה מהרהר בדעתו: וכי כזה הצדיק בא אלי לפייסני. והיה אומר לו: רבי, אני הוא שסרחתי עלייך. הולך אצל האחר ואומר לו כן. פגשו שניהם בדרך, זה אומר לזה: מחול לי מורי, שאני סרחתי; וזה אומר כן לזה. שמע על בעל ואשתו שעשו מריבה, הולך אצל הבעל ואומר לו: בשביל שאני שומע שנתנצית עם אשתך, אם אתה מגרש אותה, ספק תמצא כמותה ספק לא תמצא, ועוד אם אתה מוצא, ומתנצית עמך, תחלת דבר היא אומרת לך: כך עשית לאותה ראשונה. ועל זאת היו כל ישראל, אנשים ונשים, אוהבין אותו. ובסגנון מקוצר, ראה: מדרש אגדה, במדבר כ כט, עמ' 126. וראה גם: אבות דר' נ, נו"א, פרק יב, עמ' 49; שם, הוספה ב פרק ח, עמ' 163; תוספתא דרך ארץ ('פרק שלום'), הלכה יח, מהדורות מ' היגר (בתוך: מסכתות דרך ארץ), ניריורק תרצה, עמ' 260-261, אך המקורות האחרונים השמיטו את דרכו בהטלת שלום בין איש לאשתו, שהוא הפרט החשוב לנו. מנהגו של אהרן בהטלת שלום בין איש לאשתו תוארה באבות דר' נ, נו"ב, פרק כד, עמ' 50, בסגנון שונה: "איש שהיה צהוב עם אשתו ומשלחה מביתו, והיה אהרן הולך אצלו ואומר לו: בני למה צהבת עם אשתך? אומר לו: על שסרחתי עלייך. אומר לו: הרי אני עורבה, שאינה סורחת עוד עליך מעתה. הולך לו אצל אשתו ואומר לה: בתי למה צהבת את בעליך. אמרה לו: שהכני וקללני. אמר לה: הריני עורבו שאינו מכך ולא מקללך עוד מעתה". ובכמה פרטים קרוב תיאור מחברנו למופיע במקור האחרון.

29 איני יודע מקור לדושי' זה שבין משה ואהרן, ולהוכחתו של אהרן שמותר לשנות מפני השלום.

30 צ"ל: וַיִּקְמוּ מִשֵּׁם, וכך הוגה בכתב היד בין השיטין בקולמוס מאוחר. והתיקון מוכח ממקומה של התוספת הנוכחית, ומכך שאין 'וילכו משם' בכל העניין.

31 עד כאן פירוש רש"י.

ברגלים, עד ששופו כל עצמותיו³² ונעשה בשוה למצע³³.
כי רבה: על עסקי ריבה³⁴. מעשה בשתי חברות שהיו אוהבות זו לזו, יום אחד פגעו זאת לזאת, אמרה לה: מפני מה פנייך חוליינות. אמרה לה: לפי שכלו לי מזונותיי. מיד הושיטה לה³⁵ כד אחד מלא קמח. הרגישו אביה ואמה, אמרו לה: מה נתת לפלוניא חברתך. אמרה להם: הושטתי לה מעט מים בכד שלה³⁶. אמרו לה: וכי מעלים את ממנו, וכי נותנת את כל מזונינו לעניים. הוציאוה וסקלוה³⁷. ועוד מעשה בנערה קטנה, שנתנה לעני אחד מעט מלח, הרגישו אביה ואמה והלכו ומלחו כל גופה במלח עד שמתה³⁸. אמר הקב"ה: אם הייתי רוצה לישתוק, אותה ריבה³⁹

32 יוצאים כל עצמותיו. כמו בבלי, חולין מב ע"ב: "בוקא דאטמא דשף מדוכתיה".

33 כל העניין, בקצרה, בבבלי, סנהדרין קט ע"ב: "הויא להו פורייתא דהוו מגני עלה אורחין, כי מאריך - גייוז ליה, כי גוץ - מתחין ליה". ויותר בהרחבה ובתרגום לעברית, במדרש אנדה; ספר הישר, פרשת וירא, דף לו ע"א.

34 בבלי, סנהדרין קח ע"ב: הובא להלן, הערה 38. על הבי"ת של 'ריבה' נרשם בכתב-יד קו אנכי קצר, לסמן שאין בה דגש. אך להלן, ליד הערה 39, ניקוד 'ריבה' שונה מכאן.

35 בכתב-יד: 'לך', ותיקנתי. וכבר בכתב-יד נעשה נסיון לתקן את הכ"ף הסופית (בקולמוס מאוחר, כפי הנראה), אלא שאין התיקון מובן.

36 בכתב-יד, תוקנה (בקולמוס מאוחר, כנראה) הה"א ליו"ד, היינו: 'בכד שלי'. נערה זו אמרה: "הושטתי לה מעט מים בכד", בשונה מהמסופר קודם לכן: "מיד הושיטה לה כד אחד מלא קמח". וכנראה חששה הנערה לומר את האמת, וסברה שעל נתינת מעט מים ימחלו לה.

37 המעשה האחרון מבראשית רבה, מט ו, עמ' 504, בשינויים משמעותיים: "מעשה בשתי נערות שירדו למלאות מים מן העין, אמרה אחת לחברתה למה פניך חולניות, אמרה לה כלו מזונותינו וכבר אנו למות, מה עשת, מילאת את הכד קמח והחליפתו, נטלה זו מה שביד זו וזו מה שביד זו, כיון שהרגישו בה נטלוה ושרפוה. אמר הקב"ה: דינה שלנערה אינו מניח אותי לשתוק".

38 למעשה זה אינו יודע מקור, והקריב הוא המסופר בבבלי, סנהדרין קט ע"ב: "הויא ההיא רביתא, דהות קא מפקא ריפתא לעניא בחצבא, איגלאי מלתא - שפיה דובשא ואוקמוה על איגר שורא, אתא זיבורי ואכלוה. והיינו דכתיב: 'ויאמר יי זעקת סדם ועמרה כי רבה'. ואמר רב יהודה אמר רב: על עיסקי ריבה". וראה: מדרש הגדול, עמ' שיב. וראה גם פרקי רבי אליעזר, פרק כה, דף יז ע"א, על פלוטית בתו של לוט, ומשם לספר הישר, פרשת וירא, דף (לט) [לח] ע"א. וכנראה מחברנו עיבד את המעשה על-פי סנהדרין שם, באופן המגדיל את עוולת אנשי סדם. אך אינו יודע היכן מצא סוג מיתה משונה כזו, למלוח את כל הגוף במלח, וצ"ע. והשווה בבלי, מועד קטן ט סע"ב (המוסגר מפירוש רש"י): "רב ביבי הוה ליה ברתא, טפלה אבר אבר, שקל בה ארבע מאה זווי [שנתיפת, ונטל מבעלה כן]. הוה ההוא נכרי בשבבויה דהוה ליה ברתא, טפלה בחד זמנא [דסבר למיעבד כרב ביבי] - ומתה". ה'טפלה' היא נתינת סיד על העור בשביל להשיר את השיער (עי' בבלי, מועד קטן ט ע"ב: "עניות טופלות אותן בסיד"), ובתו של הנכרי, שכנו של רב ביבי, מתה מפני שטפלו בסיד את כל גופה בבת אחת (הערת הרב עדיאל ברויאר).

39 כאן הניקוד שונה מלעיל, ליד הערה 34, אך גם כאן נרשם על הבי"ת קו אנכי קצר.

אינה מנחת אותי לישותק⁴⁰. 'ריבה' פתורנו: נערה קטנה⁴¹.

(דף 114ב, עמודה ג - דף 115א, עמודה א)

[י] אַרְדָּה נָא וְאַרְאָה, הַכְצַעְקָתָהּ הַבָּאָה אֵלַי עֲשׂוּ כָלָה, וְאִם לֹא - אֲדַעָה (יח כא).
ד'בר א'חר: ארדה נא: לסוף מעשיהם. הכצעקתה של מדינה הבאה אלי עשו, וכך
עומדים במדרם, כלה אני עושה מהם [...] ⁴². ורבותינו דרשוהו על מעשה ריבה,
כמו שפירשתי למעלה, בעמוד השיני ⁴³. (דף 115א, עמודות א-ב)

[יא] וַיְבֹאוּ שְׁנֵי הַמְּלָאכִים סְדֻמָּה בְּעָרָב, וְלוֹט יָשֵׁב בְּשַׁעַר סְדֻם. וַיֵּרָא לוֹט וַיִּקָּם
לְקִרְיָתָם, וַיִּשְׁתַּחֲוּ אַפָּיִם אַרְצָה (יט א).

בערב: וכי כל כך - שהם מלאכים ⁴⁴ - מאחרים לסדום, אלא מלאכי רחמים היו,
וממתינים שמא יוכל אברהם לומר סניגוריא עליהם ⁴⁵. (דף 115א, עמודה ג)

[יב] וַיֹּאמְרוּ: גֵּשׁ הָלָאָה. וַיֹּאמְרוּ: הָאֶחָד בָּא לְגֹרֹר וַיִּשְׁפֹּט שְׁפוֹט; עֵתָה נִרְעֵ לָךְ מִהֶם.
וַיִּפְצְרוּ בְּאִישׁ, בְּלוֹט, מֶאֱדָם, וַיִּגְשׁוּ לְשֹׁבֵר הַדָּלֶת (יט ט).
ויאמרו, גש הלאה: כשאמר להם על הבנות, אמרו לו: "גש הלאה", לשון נחת. ועל
שאתה מליץ על האורחים, איך מלאך לבך ⁴⁶.

40 במקורות הובאו דברי הקב"ה אלו בנוגע לסיפור האמצעי, "בשתי חברות שהיו אוהבות זו לזו"; עי' לעיל, הערה 37.

41 ראה פירוש רש"י, שבת קכז ע"ב: "ריבה", נערה. ובפירושו למל"ב ה ב: "נערה קטנה, ריבה קטנה מעיר נערון". שוב משמע, שסתם 'ריבה' היא נערה, ולא נערה קטנה, כפירוש מחברנו.

42 עד כאן בפירוש רש"י. ודילגתי כאן על קטע נוסף שישנו בפירוש רש"י.

43 כוונתו לאחד משני הסיפורים על ה'ריבה' שהובאו בפסיקה קודמת (אמנם בכתב־היד הסיפורים הועתקו בדף 115א עמודה א, ואין זה "בעמוד השני" כדברי הכותב, שפירושו: בעמוד קודם בכתב־היד, היינו: דף 114ב!). המשפט האחרון הוא הוספת מחברנו, אך גם בפירוש רש"י כאן נכתב: "ורבותינו דרשו: 'הכצעקתה', צעקת ריבה אחת שהרגו מיתה משונה על שנתנה מזון לעני".

44 המעופפים את כל העולם בכמה עפירות. השווה בבלי, חגיגה טז רע"א: "טסין מסוף העולם ועד סופו כמלאכי השרת"; ברכות ד סע"ב: "תנא: מיכאל באחת, גבריאל בשתיים, אליהו בארבע...".

45 בפירוש רש"י: "בערב", וכי כל כך שהם המלאכים מתברון לסדום? אלא מלאכי רחמים היו, וממתינים שמא יוכל אברהם ללמד עליהם סניגוריא. והניסוח שלפנינו מעצים את השאלה: וכי כל כך הוצרכו לאחר לסדום, הרי הם מלאכים, המעופפים את כל העולם במהירות! (והשווה: פירוש ספורנו). אך איני יודע אם הניסוח שלפנינו הוא עיבוד מכוון מאת מחברנו או שזה העתקה משובשת: שהו < שהם; מחברון > מאחרים. וצ"ע.

46 לכתב־היד שלנו ולכתב־יד מקבילים (הנרשמים בהמשך ההערה), מופיע כאן בפירוש רש"י עצמו (כלומר, כשלא נתייחס להוספתו של ר' יוסף קרא שתידון מיד בהמשך) הדיבור הבא: "האחד בא לגור: אדם נכרי, יחידי, אתה בינינו, שבאת לגור. וישפט שפוט: נעשית מוכיח אותנו". ויש אפוא לקרוא את הדיבור הנוכחי בפירושו במשך אחד עם הדיבור הבא, ובלשון

ורבי יוסף קרא ז"ל מפרש בעיניין אחר ⁴⁷: **גש הלאה**: אין "גש הלאה" אלא לשון דחיפה ודחייה, כמו: "קרב אליך, אל תגע בי" (ישעיה סה ה) ⁴⁸; וכמו: "ואת האש וזה הלאה" (נמדר ז ז); וכמו: "והגלית אתכם מהלאה לדמשק" (עמוס ה כז). שאף כאן לוט היה מתחבט ⁴⁹ לפניו על האכסניים, והם אומרים לו: קרב אליך ⁵⁰, אל תפגע בנו. שאם אתה אומר קרב אלינו ושמע דברינו, מה צורך לדבר הזה, והלא לוט קרוב אליהם עומד, כמו שמצינו: "ויצא עליהם לוט הפתחה" (לעיל, פסוק ו) ⁵¹. אלא

תמיהה: "על שאתה מליץ על האורחים, איך מלאך לבך, האחד בא לגור... וישפוט שפוט". לכתב־היד שלנו, פירוש רש"י מסתיים בתיבות "איך מלאך לבך", ומשם ואילך הם דברי ר' יוסף קרא שהוסיף הגהות ותוספות לפירוש רש"י. וכך גם בכמה עדי נוסח נוספים: כת"י וינה"ב, דפים 111 עמודה ג - 112 עמודה א; פירוש רש"י רומא ר"ל. וכיוצא בזה בכתב־יד אחרים, אלא שבהם הובאה - **קודם** פירושו של רש"י - תוספתו של ר' יוסף קרא בשיבוש ובכפילות דברים עד שקשה להבינה: כת"י ברלין ב, דף 99 עמודה ב; כת"י לידן, דף 101 עמודה א; כת"י אוקספורד ב, דף 112. ואילו בדפוס רש"י שלפנינו נתערבבו דברי רש"י והגהת ר' יוסף קרא. נוסחו המקורי של הפירוש, בלא הוספת ר' יוסף קרא, נשתמר בכמה מעדי הנוסח הקדומים. ראה כת"י פריס א, דף 116: **"ויאמרו גש הלאה**: כשאמר להם על הבנות, אמרו לו: 'גש הלאה', לשון נחת. ועל שאתה מליץ על האורחים - איך מלאך לבך". וכאן הפירוש עובר לדיבור אחר. וכך גם בכת"י פרמה, דף 115 עמודה ג; כת"י ברלין א, דף 117 (אבל בגליון נוסף, בכתביה מאוחרת, תוספתו של ר' יוסף בסגנון מקוצר); כת"י לייפציג, דף 113, אלא שבכתב־היד האחרון נוסף באמצעו משפט חדש ("ואל תתמה..."), וזה לשונו: **"ויאמרו גש הלאה**: כמו התרחק מכאן וסור מעלינו. כל 'הלאה' שבמקרא לשון הפרדה להלן, כמו: 'זרה הלאה'. ואל תתמה על לשון 'ג'ישה' האמור כאן, שכן דרך מקראות לדבר, כמו: 'האומרים קרב אליך' (ישעיה סה ה). ועל שאתה מליץ על האורחים, איך מלאך לבך". וכך, בשינוי קל, בכת"י פריס ב, דף 115. ואפשר שגם המשפט הנוסף הוא מר' יוסף קרא, הרגיל להשתמש במטבע הלשון 'ואל תתמה', ראה: ברין, מחקרים בפירוש ר"ק, עמ' 86 ואילך (בהערה זו לא התייחסתי לכתב־יד שלא הביאו את תוספת רש"י המקורי - עד כמה שניתן להכריע בעניינו מהו הפירוש המקורי - או שלא הביאו את תוספת ר' יוסף קרא). את כל העניין שלפנינו, פירושו של רש"י ותוספת ר' יוסף קרא, הביא א' ברלינר על־פי חלק מהמקורות הנזכרים למעלה, ראה: זכור לאברהם, הערה ה; פליטת סופרים, עמ' 13 (והוסיף, שכן הוא גם בגליון כ"ס = כת"י סארוואל, הוא כיום כת"י ברסלאו, בית המדרש לרבנים 102; מתכ"י: F46887). ולהלן בהערות אציין את השינויים המשמעותיים שבין מקורות אלו לנוסח שלפנינו.

47 המשפט הודגש בכתב־היד באותיות גדולות. בכת"י וינה"ב: "ור' יוסף הוא אומר". בפירוש רש"י רומא ר"ל: "ור' יוסף ב"ר שמעון אומר".

48 בפסוק: "הֲאֹמְרִים קָרֵב אֵלַי, אֵל תֵּגֶשׁ בִּי". אך מצאנו לעוד כמה ראשונים שציטטו כן את הפסוק, כמו רשב"ם; עי' להלן, הערה 52. בכת"י וינה"ב נוסף כאן: "כמו: 'צר לי המקום, גשה לי' (ישעיה מט כ)".

49 בכת"י וינה"ב: "מתחנן". וכנראה זהו תיקון סופרים.

50 כלומר: תתרחק מאתנו.

51 בפסוק: "וַיֵּצֵא אֱלֹהִים לוֹט הַפֶּתַח".

על כרחך, לשון הרחקה הוא ⁵². והודה המורה לדבריו ⁵³.

(דף 215, עמודות א-ב)

[יג] הנה נא העיר הזאת קרבה לנוס שמה, והוא מצער, אמלטה נא שמה; הלא מצער הוא ותחי נפשי (יט כ).

והיא מצער: עוונותיה מועט'ם. ד'בר א'חר: והיא מצער: קטנה היא, דיורה מועטין ⁵⁴, ואיני מבקש דבר גדול ממך להציל עיר קטנה בשבילי ⁵⁵.

(דף 215, עמודה ג)

[יד] ויהפך את הערים האל, ואת כל הכפר, ואת כל יושבי הערים וצמח האדמה (יט כה).

את הערים: ארבעתן יושבות בסלע אחד, הפכו מלמעלה למטה, שנ'אמר (איז כח ט): "בחלמיש שלח ידו" ⁵⁶. לא בא הכתוב אלא להודיענו כחו של גבריאל המלאך ⁵⁷, שהפך בידו אחת כל אילו ⁵⁸.

[טו] ותבט אשתו מאחרי ויתהי נציב מלח (יט כו).
ותבט אשתו מאחרי: של לוט ⁵⁹. ומדרשו: מאחרי של המלאך ⁶⁰.

52 בכת"י וינה'ב נוסף: "כמו: לך מעמנו". וכך גם בפירוש רש"י רומא ר"ל: "כלומר: לך מעמנו". בפירוש ר' יוסף קרא, כן גם בפירוש רשב"ם: "'גש הלאה', כדכתיב: 'קרב אליך, אל תגע בי כי קדשתך', התקרב לצד הלאה, כלומר: ברח לך מאצלנו".

53 'המורה' הוא רש"י. ועל כך שלפעמים חזר בו רש"י מפירושו בעקבות השגות חבריו ותלמידיו, ראה: גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 210-212.

54 כפי הנראה, עד כאן פירוש רש"י, ומכאן היא תוספת מחברנו, ושמה אין זו תוספת אלא משינויי נוסחאות בפירוש רש"י. וצ"ע. אמנם לפנינו בפירוש רש"י נתפרש כן על "הלא מצער היא" שבהמשך הפסוק ולא על "והיא מצער", כלפינו. וזה לשונו: "הלא מצער היא: עוונותיה מועטין, ויכול אתה להניחה. ותחי נפשי: בה. זהו מדרשו, ופשוטו של מקרא: הלא עיר קטנה היא, ואנשים בה מעט, אין לך להקפיד אם תניחנה ותחי נפשי בה". ובכת"י שלנו נתפרש הנכתב בהמשך הפסוק: "הלא מצער היא: הלא עוונותיה מועטין, ויכול אתה להניחה, ותחי נפשי בה" (דף 216, עמודה א). והוא בדיוק כ'מדרשו' שבפירוש רש"י לפנינו!

55 כנראה צ"ל: "להציל עיר גדולה בשבילי".

56 עד כאן פירוש רש"י.

57 שהוא הפך את סדום וחברותיה. ראה: בראשית רבה, נ ב, עמ' 516; נא ב, עמ' 533; בבלי, בבא מציעא פו סע"ב.

58 על הרצון להדגיש את כוחו של המלאך שהתבטא בהפיכתו לסדום וחברותיה, ראה גם תנ"ב, וירא, טו: "ואחד מהם הפך את סדום. ושמה תאמר, באחד מידיי הפכה? לא, אלא באצבע אחד, שהוא אחד מחמשה ביד, שנאמר 'בחלמיש שלח ידו'".

59 עד כאן פירוש רש"י.

60 כך בתרגום יב"ע: "ואסתלקת אינתתיה מבת מלאכא למנדוע מה הני בסוף ביתיה דאיכה". ובמדרש שכל טוב: "'ותבט אשתו מאחרי', מאחרי המלאך, לראות מה יהא בבית אביה,

ותהי נציב מלח: במלח חטאה⁶¹. אמר לה: תן מעט מלח לאורחים הללו. אמרה לו: אף המנהג הזה הרע אתה בא להנהיג במקום הזה⁶², ליתן מלח לאורחים?! לא דיי להם להכניסם לבית אלא אף ליתן להם מלח?! סוף שיאכלו וישתו עמנו על כרחינו; כלה דברך, לא אתן להם כלום⁶³. ואם לא תאמר להם מיד שילכו לדרכם, אני קורא⁶⁴ לכל בני העיר, שיאספו עליך ויהרגוך⁶⁵. נשתטח לוט לפני רגליה ונתפייסה, ואמרה לו: על מנת שתחלוק עמי הבית ותקבלם אתה בחלק שלך, אנכי מניחם בכאן עד הבקר. מיד חילק לוט עמה הבית וקיבלם בחלקו⁶⁶. מצ' אתי.
(דף 16א, עמודות ב-ג)

[טז] ויאמר אבימלך: הנה ארצי לפניך, בטוב בעיניך שב (כ טו).
הנה ארצי לפניך: פרעה אמר לו: "קח ולך" (לעיל יז יט), שנתיירא שהמצריים שטופי

ועברה על דבר המלאך, שאמר: 'אל תבט אחריו'". וראה גם מדרש בראשית רבתי.

61 בפירוש רש"י: "במלח חטאה ובמלח לקתה".

62 עד כאן פירוש רש"י, ומכאן ואילך הם דברי מחברנו עלי פי כמה מדרשים בתוספת הרבה נופך משלו.

63 השווה בראשית רבה, נא ה, עמ' 536 (בצירוף נוסח א משינויי נוסחאות): "'ותבט אשתו מאחוריו, ותהי נציב מלח'. ר' יצחק אמר: על שחטאת במלח. שאותה הלילה שבאו המלאכים אל לוט, מה היא עושה, הולכת אל כל שכינותיה ואומרת להן: תנו לי מעט מלח, שיש לנו אורחים. והיא מתכוונת שיכירו בהם אנשי העיר, על כן 'ותהי נציב מלח'". כאן לא נתפרש שהיא לא נתנה להם מלח, שאדברא, ניתן להבין שהיא כן הביאה להם מלח אך חטאה בכך שהודיעה לכל שכנותיה על האורחים שהביא לוט. אמנם כדברי מחברנו, שאשת לוט לא רצתה להגיש לאורחים מלח ולא הגישה, משמע מבראשית רבה, נ ד, עמ' 521: "'מצות אפה ויאכלו' (לעיל, פסוק ג). אמר ר' יצחק: מצות גדולה עמדה על המלח. דהוה אמר לה: הב לאליך אכסניי קלי מלח. והוות אמרה ליה: אוף הדה סוניתה בישתא את בעי מלפה הכא?!". ועל פיו במדרש לקח טוב, לעיל פסוק ג: "אשתו של לוט אפילו מלח לא הביאה לפניהם, ולפיכך נהייתה נציב מלח". וכדברי מחברנו, שאשת לוט חששה: "סוף שיאכלו וישתו עמנו על כרחינו", לא מצאתי, וכנראה זו פרשנותו למדרשים הנזכרים.

64 =קוראת.

65 איני יודע מקור לכך שאשת לוט איימה עליו כן. אך כן היא עשתה בפועל, ברמזיה. ראה בראשית רבה, נא ה, עמ' 536 (כמצוטט לעיל, הערה 63), שאשת לוט פנתה לשכנותיה, בבקשה: "תנו לי מעט מלח, שיש לנו אורחים. והיא מתכוונת שיכירו בהם אנשי העיר".

66 הדברים האחרונים עלי פי מדרש אגדה, לעיל פסוק ח, בתוספת מעט נופך: "'כי על כן באו בצל קורת' (לעיל, פסוק ח). מלמד, שאמרה לו אשתו: אנשי העיר נמנעו מלקבל אורחים, ואתה מכניסם לבית?! רצונך שיהרגוך ויהרגוני?! ואם אתה רוצה לקבלן - חלוק עמי הבית, ויהיו האורחים בחלקך. על כן נאמר 'בצל קורת'". וכך בתנ"ב, וירא, כב. וראה גם פירוש הרוקח על התורה, א, פרשת וירא, עמ' קסב: "'בצל קורת', חלקתי הבית עם אשתי. 'בצל קרת' ולא בצל קורתה... כי אמרה אשתי: איני רוצה ליטפל באורחים, פן יגרשוני בני העיר. וזהו: 'זיסורו אלי', ולא אליה..."

זימה⁶⁷, שמא יקחו בעל כרחו ויענש הוא, שעליו הדבר למחות⁶⁸.

(דף 16ב, עמודה ג)

[יז] וַיִּגְדֵּל הַיֵּלֶד וַיִּגְמַל, וַיַּעַשׂ אֲבָרָהָם מִשְׁתֶּה גָדוֹל, בַּיּוֹם הַגָּמֵל אֶת יִצְחָק (כא ח).
וַיִּגְמַל: לְסוּף עֶשְׂרִים וָאַרְבָּעָה חֹדֶשׁ⁶⁹. ורבותינו דרשו: **ביום הגמל**: ביום ה'ג',
והוא שמונה ימי המילה⁷⁰.

[יח] וַתֵּרָא שָׂרָה אֶת בֶּן הַגֵּר הַמִּצְרִית אֲשֶׁר יָלְדָה לְאַבְרָהָם מִצְחָק (כא ט).
מצחק: [...] ⁷¹ מריב עם יצחק על הירושה, ואומר: אני בכור ונטול פי שנים. ויוצאין
לשדה, נוטל קשתו, ויורה בו חצים, כמה דאת אמר (משלי כו יט): "כמתלהלה היורה
זיקים". ואמר: הלא מצחק אני בך⁷², "איש רימה" (סס, פסוק יט) אני בך⁷³. והיה
המלאך הופך החצים לצד אחר⁷⁴.

ותרא שרה: בנבואה ראתה⁷⁵. שהרי היו שניהם בשדה ולא יכלה לראות⁷⁶. לכך יש
לפרש, שבנבואה ראתה.

(דף 17א, עמודות א-ב)

67 עד כאן פירוש רש"י.

68 לא מצאתי מקור מפורש להסבר. והשווה בבלי, שבת נד ע"ב: "כל מי שאפשר למחות לאנשי
ביתו ולא מיחה - נתפס על אנשי ביתו; באנשי עירו - נתפס על אנשי עירו; בכל העולם כולו
- נתפס על כל העולם כולו".

69 עד כאן פירוש רש"י.

70 תיבת "**הגמל**" נוטריקון: **הג מל**. ו**הג** בגימטריא 8, ו'**מל**' רומז ל'**מילה**'. היינו: יום השמיני של
המילה. ראה פרקי רבי אליעזר, פרק כט, דף כ ע"א: "וכשנולד יצחק, בן שמונה ימים הגישו
למילה... **ועשה שמחה ומשתה**... שנאמר: 'ויעש אברהם משתה גדול ביום הגמל את יצחק'".
וכך במדרש תהלים, קיב ב, עמ' 468, ובכמה מעדי הנוסח של המדרש נוסף שם: "**ה'ג' מל**
זהו שמונת ימים". ראה שם, הערה ח. ורמז זה הובא בהרבה ראשונים, ראה: תורה שלמה,
אות נו, בביאור, ויש להוסיף על ציוניו כהנה וכהנה.

71 דילגתי כאן על הקטע "מצחק לשון עבודה זרה...", הנמצא בפירוש רש"י ללא שינוי.

72 עד כאן פירוש רש"י.

73 במשלי כו יח-יט: "כמתלהלה היורה זיקים חצים וקלות, כן איש רמה את רעהו, ואמר הלא
משחק אני". ואיש רימה' נדרש לעניינו במקורותיו של רש"י. ראה, למשל, בראשית רבה,
נג יא, עמ' 568: "אמרו: בואו נראה חלקנו בשדה. והיה ישמעאל נוטל קשת וחיצים, ומורה
כלפי יצחק, ועושה עצמו מצחק, הדא הוא דכתיב: 'כמתלהלה היורה זיקים חצים ומות, כן
איש רימה את רעהו, ואמר: הלא מצחק אני'". וראה גם: תוספתא, סוטה, ו 1.

74 איני יודע מקורו.

75 לא מצאתי לכך מקור בדברי חז"ל (המובא בתורה שלמה, אות נו ובביאור, אינו עניין לכאן).
וכנראה מחברנו חידשו מדעתו, כפי שהוא ממשיך להסביר מה הביאו לכך.

76 במיוחד שאין דרך אשה להימצא בשדה. ראה: בבלי, ברכות ג רע"ב: "אשה בדברא לא
שכיחא".

[יט] ותאמר לאברהם: גֵרֶשׁ הָאִמָּה הַזֹּאת וְאֶת בְּנָהּ, כִּי לֹא יִירָשׁ בֶּן הָאִמָּה הַזֹּאת עִם בְּנֵי, עִם יִצְחָק (כא י').

גרש את בן האמה הזאת 77: משמע 78, שהיתה הגר עומדת לפניו, ושרה מדברת עם אברהם בלשון הקודש 79, כדי שלא תהא מבינה הגר מה שהיא מדברת 80. שאין נאה לומר בפני בת מלך, כמו שהיתה הגר, לקרותה 'אמה'; שהרי היא היתה בת פרעה מלך מצרים, כמו שמפורש למעלה 81. ואותה תיבה של "הזאת" הביאני לידי פתרון

77 בפסוק: "גֵרֶשׁ הָאִמָּה הַזֹּאת וְאֶת בְּנָהּ", ולא: "גרש את בן האמה הזאת", וכנראה זו גרירה מהמשך הפסוק. אך מעניין שטעות זו עולה גם מסוף הפיסקה! עי' להלן, ליד הערה 83.

78 דיוקו הוא מתיבת 'הזאת' (המופיעה פעמיים בפסוקנו!), המתאימה להיאמר רק על דבר הנוכח כנגד המדבר. ראה, למשל, רש"י סנהדרין עא סע"א: "בננו זה" (דברים כ, כ), משמע שרואים אותו". דרשות נוספות המבוססות על הכלל הזה, אסף ר' יעקב שור בשם אביו. ראה ספרו: בעי חיי, פרשת ויחי (בתוך ספרו: משנת יעקב), ירושלים תשנ, עמ' כג-כד.

79 לשון הקודש היתה שפתו של אברהם אבינו, וכנראה גם של שרה. ראה בראשית רבה, מא ח, עמ' 414: "ויגד לאברהם העברי" (לעיל יד יג)... רבנין אמרין: שהוא מעבר הנהר, **שמשח בלשון עברי**". וכהבנת רשב"א וריטב"א בחידושיהם לבלבלי, מגילה ח ע"א, ראה שם. וראה גם פרקי רבי אליעזר, ראש פרק כו, דף יז ע"ב: "כשנולד אברהם אבינו... נחבא מתחת לארץ שלש עשרה שנה... לאחר י"ג שנה, יצא מתחת לארץ, **מדבר בלשון הקודש**...". ובאגדה בבבלי יעקב (בתי מדרשות, א, עמ' רב-רג): "כשנתפלגו הדורות בימי פלג, כשירד הקב"ה ועמו שבעים מלאכים ומיכאל בראשם, וצויה להם שילמדו משפחות שבעים לשונות, ועשו ציווי של הקב"ה, **ונשאר לשון הקודש לשם ולעבר ולאברהם שהיה מבני בניהם**". וכעין זה במדרש צוואת נפתלי (בתי מדרשות, א, עמ' קצו). וראה עוד: א' פרנק, 'באיוז שפה שוחח אברהם אבינו?', המעיין, נדב, (208), טבת תשעד, עמ' 43-55.

80 לדעת מחברנו, הגר לא ידעה לשון הקודש, מאחר שהיתה מצרית במקורה (ראה להלן בסמוך). ואין זו כשיטת רמב"ן (בפירושו לבראשית מב יב), שבזמן האבות היתה העברית (=לשון הקודש) שפתם של כל עמי כנען, וגם 'רבים במצרים יודעים אותו', מפאת קרבתה לארץ כנען. כי לשיטה זו, מסתבר מאוד שהגר הכירה לשון הקודש, אם עוד מהיותה במצרים ואם ממקום מגוריה החדש, שלמדה את השפה מתושבי כנען.

מכל זאת נראה, שאין מחברנו מסכים לדעת רמב"ן הנזכרת אלא הוא סובר, שלשון הקודש היתה שפה ייחודית למשפחת אברהם (כדעת כמה מדרשים וראשונים; עי' לעיל, הערה 79 ובמאמרו של פרנק הנרשם שם). אך עם כל זאת, תמוהה הנחתו שהגר לא הכירה בלשון הקודש בזמן ששרה תבעה את גירושיה, שכן באותו זמן כבר שהתה הגר עם אברהם אבינו שנים רבות (כעשרים ושמונה או כשמונה עשר שנה, עם זמן עיבורו של ישמעאל, ראה: תורה שלמה, להלן פסוק יד, אות פא ובביאור), וסביר שבמשך אותם שנים היא למדה מאברהם את לשון הקודש. ואף אם נחדש, שאברהם נמנע מללמדה את לשון הקודש, מפאת קדושתה, עדיין מפשרו של מקרא נראה שהגר כן הבינה לשון הקודש, ועוד בראשית ימיה אצל אברהם. כי בשעה שברחה הגר מלפני שרי קודם לידתה לישמעאל, אמר לה המלאך: "הֲנָהּ הָרָה וְיִלְדֶת בֶּן, וְקָרָאת שְמוֹ **יִשְׁמָעֵאל**, כִּי שְׁמַע יְיָ אֶל עֲקֶבְךָ" (לעיל טז יא), ואילו לא הכירה בלשון הקודש אין כל טעם להסביר לה שהשם 'ישמעאל' נגזר מ'שמע' יי'! סוף דבר, איני יודע על סמך מה הגיח מחברנו שהגר לא הכירה בלשון הקודש. וצ"ע.

זה, כי איפא⁸² היה יכול לכתוב בו "האמה הזאת" אם לא שהיתה עומדת לפניו או יושבת אצלה, שאם לא כן היה לו לכתוב "גרש את בן האמה ואת בנה"⁸³. מצ' אתי⁸⁴. (דף 17א, עמודה ב)

[כ] ותלך ותשב לה מנגד, הרחק כמטחוי קשת, כי אמרה: אל ארצה במות הילד. ותשב מנגד, ותשא את קלה ותבך (כא טז).

ותשב מנגד: כיון שקירב למות, הוסיפה להתרחק⁸⁵. ומדרש אגדה: **ותשב מנגד:** ראתה מלאך אחד והשיבה דברים כנגדו, ואמרה לו: אתה הוא שבישרתני על ילד זה: "הנך הרה ויולדת בן" וג' (לעיל טז ב), "הרבה ארבה את זרעך" וג' (שם, פסוק י), היכן היא אותה הבטחה, הרי הוא נוטה למות⁸⁶. וכששמע ישמעאל כך, אמר: כל מה שהקב"ה מבטיח הוא עושה⁸⁷, אלא אינו מבקש לקחת את נפשי אלא שאתפלל אליו, מיד התחיל להתפלל⁸⁸. (דף 17א, עמודות ב-ג)

[כא] ויהי בעת ההוא, ויאמר אבימלך שר צבאו אל אברהם, לאמר: אלהים עמך בכל אשר אתה עשה. ועתה השבעה לי באלהים הנה, אם תשקר לי ולניני ולנכדי; כחסד אשר עשיתי עמך - תעשה עמדי ועם הארץ אשר גרתי בה. ויאמר

81 כוונתו לדברי רש"י לפסוק: "וישירי אשת אברהם לא ילדה לו, וְלֹא שִׁפְחָהּ מִצְרִית וּשְׁמָהּ הָגָר" (לעיל, טז א), וזה לשונו: "**שפחה מצרית:** בת פרעה היתה. כשראה ניסים שנעשו לשרה, אמר: מוטב שתהא בתי שפחה בבית זה ולא גבירה בבית אחר" (=כתב־היד שלנו, דף 12א, עמודה א).

82 כנראה צ"ל: 'איפה' = כיצד.

83 צ"ל: "גרש האמה ואת בנה", ולהשמיט את תיבות "את בן". השווה לעיל, הערה 77.

84 לא מצאתי מקורו.

85 עד כאן פירוש רש"י.

86 דורש את **ותשב מנגד** שלא כפשוטו בהוראת ישיבה, אלא במשמע של תשובה ועניית דברים. וכנראה מיישב בכך את כפל הלשון "ותשב לה מנגד... ותשב מנגד", שהראשון הוא לשון ישיבה והשני הוא במשמע עניית דברים. ולא מצאתי דרשה כזו בחז"ל, אלא שבדומה לכך דרשו מ'כמטחוי קשת". ראה בראשית רבה, נג יג, עמ' 572: "כמטחוי קשת"... אמר ר' ברכיה: כמטחתי דברים כלפי מעלה. אמרה: אתמול אמרת לי: 'הרבה ארבה את זרעך', עכשיו הוא מת בצמא". ובשמו"ר, ג ב, מסתיים המאמר: "מיד: 'ויקרא מלאך אלהים אל הגר' (להלן, פסוק יז). והסיים גם בתנחומא, ויצא, ה. ואילו במדרש אגדה, לעיל פסוק טו, דורש כן מ'ותמשלך את הילד תחת אחד השמים" (לעיל שם), מלשון שיחה: "'אחד השיחים', שהיתה מטחת דברים אחר יחידו של עולם". וכנראה כדרשה זו גם בתנחומא, ויצא, ה; עי' תורה שלמה, לעיל פסוק טו, אות פו בביאור.

87 השווה בבלי, שבת נה ע"א: "מעולם לא יצתה מדה טובה מפי הקב"ה וחזר בה לרעה..."; תנחומא, וירא, יג: "הקב"ה אומר לעשות טובה, ואע"פ שחוטאין אינו חוזר בו".

88 כדברי הפסוק הבא (יז): "וישמע אלהים את קול הנער...", שהוא עצמו התפלל להצלתו. ועי' פירוש רש"י שם. אך לשאר דברי מחברנו האחרונים איני יודע מקור.

אברהם: אנכי אשבע. והוכח אברהם את אבימלך, על אדות באר המים אשר גזלו עבדי אבימלך (כא כב-כה).

ויהי אחרי הדברים האלה ויאמר אבימלך⁸⁹: לאחר שראה אבימלך שנתקיימה הבטחתו של הק"ב"ה, שנאמר (לעיל, י כב): "ואת בריתי אקים את יצחק, אשר תלד לך שרה למועד הזה, בשנה האחרת". ומהו הברית, זה ברית הארץ, דכת"ב (לעיל, טו יט): "ביום ההוא כרת יי' את אברם ברית לאמר, לזרעך נתתי וגו'⁹⁰. אלהים עמך בכל אשר אתה עושה: שבן מאה שנה יוולד, ושרה בת תשעים שנה וילדה⁹¹. ועתה השבעה לי [וגו']", כחסד אשר עשיתי: בהיותי יושב בארץ, ואתה גר בארץ, שאמרת לי: "הנה ארצי לפניך" (לעיל, כ טו)⁹², תעשה גם אתה עמדי, כשתהיה יורש הארץ ואני גר, שמובטח אני, כשם שנתקיימה אבטחתו⁹³ שאמ'ר (לעיל, יט יד): "למועד אשוב אליך", כמו כן יתקיימו דבריו שאמ'ר (לעיל, יז ו): "לזרעך אתן את הארץ הזאת". ויאמר אברהם: אנכי אשבע. והוכח אברהם את אבימלך⁹⁴: אמ'ר לו אברהם: אנכי אשבע, אבל מה שאמרת: כחסד אשר עשיתי עמך תעשה עמדי, אין כאן, שהרי כשהייתי גר אצלך בארץ, גזלו עבדיך את באר המים אשר חפרתי⁹⁵.

89 כן: "ויהי אחרי הדברים האלה ויאמר אבימלך", גם בכת"י ברלין ג, וינה"ב ופירוש רש"י רומא ר"ל (עי' להלן, הערה 96). מסגנון זה ומהמשך הדברים: "לאחר שראה אבימלך שנתקיימה הבטחתו של הקב"ה" (כך גם בשלושה עדי הנוסח הנוכחים וגם בכת"י ברלין ב, דף 11א עמודה ב), נראה שכאילו נכתב בפסוקנו: "אחר הדברים האלה ויאמר אבימלך..." (וכך גם להלן, פרשת חיי שרה, אות י, ליד הערה 58), והוא נדרש בדומה לדרשת המקרא הפותח את פרשת העקדה: "וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְהָאֱלֹהִים נִסָּה אֶת אַבְרָהָם..." (להלן כב א), הנדרש: "אחר דבריו של שטן שהיה מקטרג ואומר..." או: "אחר דבריו של ישמעאל שהיה מתפאר על יצחק..." (פירוש רש"י שם). ואולם בפסוקנו נכתב: "וַיְהִי בַּעַת הַהוּא, וַיֹּאמֶר אֲבִימֶלֶךְ..." וצ"ע.

90 לכך ש"ואת בריתי אקים את יצחק" היא ברית הארץ, כן גם בפירוש חזקוני, לעיל יז כ: "אבל 'בריתי אקים את יצחק', שכרתי ברית בין הבתרים לתת לזרעו את ארץ כנען".

91 השווה בראשית רבה, נד ב, עמ' 577: "'אלהים עמך בכל אשר אתה עושה'. לפי שהיו אומות העולם אומרות: אילו היה צדיק, לא היה מוליד? וכיון שהוליד, אמור לו: 'אלהים עמך בכל אשר אתה עושה'..."

92 כך בבראשית רבה, נד ב, עמ' 578: "'כחסד אשר עשיתי עמך' וגו', מה חסד עשה עמו? אלא שאמר לו: 'הנה ארצי לפניך'". וכך בפירוש רש"י (פסוק כג).

93 =הבטחתו.

94 בפירוש רש"י רומא ר"ל (עי' להלן, הערה 96) נוסף כאן: "כל אהבה שאין בה תוכחה, אינה אהבה; וכל שלום שאין עמו תוכחה, אינו שלום". והוא על-פי בראשית רבה, נד ג, עמ' 578: "'והוכיח אברהם את אבימלך'. אמר ר' יוסי בר' חנינה: התוכחת מביאה לידי אהבה... [ש] כל אהבה שאין עמה תוכחת, אינה אהבה. אמר ריש לקיש: תוכחת מביאה לידי שלום... [ש] כל שלום שאין עמו תוכחת, אינו שלום".

95 הכל בפירוש חזקוני (פסוקים כב-כד), וכנראה שאב מכאן: "ויהי בעת ההיא: כשילדה שרה ואמרו מלכי הארץ: בודאי יקיים הקב"ה את שבועתו שאמר לאברהם: 'לזרעך נתתי את הארץ

ור' יוסף קרא פירש בעיניין אחר: **אלהים עמך**: לפי שראו שיצא משכונת סדום לשלום, ועם המלכים נלחם ונפלו בידו, ונפקדה שרה לזקוניו. **ולניני ולנכדי**: עד כאן רחמי האב על הבן. **כחסד אשר עשיתי עמך**: שאמרתי לך: "הנה ארצי לפניך". **והוכח אברהם**: נתווכח עמו על כך. (דף 17 עמודה ג - 17 עמודה א)

[כב] ויטע אשל בבאר שבע, ויקרא שם בשם יי אל עולם (כא לג).
ויטע אשל: נוטריקון אכילה שתייה לווייה, ראשי אותיות **אשל** 97.

(דף 17, עמודה ב)

הזאת מנהר מצרים' וגו'. ולכן ביקש אבימלך ממנו: 'אם תשקור לי ולניני ולנכדי'... **כחסד אשר עשיתי עמך**: עכשיו, כשאתה גר ואני בעל הבית, **תעשה** גם אתה **עמדי**, כשאהיה גר ואתה בעל הבית; ועם יושבי הארץ אשר גרתה בה. **אנכי אשבע**: אחרי אשר בקשת את פני. אבל אתה לא עשית עמי חסד מעולם, שהרי עבדיך גזלו ממני את הבארות אשר חפרתי. והיינו: **והוכיח אברהם** וגו'. והשווה עוד: פירוש רשב"ם (פסוק כב); פירוש ר"י בכור שור (פסוק כג).

96 מכאן ואילך מופיע בפירוש רש"י שלפנינו (וכמוכן, שלא בשם ר' יוסף קרא). וכך בהרבה עדי נוסח קדומים של פירוש רש"י: אוקספורד א, דף 15b; אוקספורד ב, דף 14a; ברלין א, דף 19g; וטיקן, דף 10b עמודות ב-ג; ויימר, דף 48a-ב; וינה א, דף 9a עמודה א; לידן, דף 11a עמודה ג; לייפציג, דף 16a; פריס א, דף 18d; פריס ב, דף 17b; פרמה, דף 17 עמודה ב. בכל עדי נוסח אלו אין את הפירוש הראשון, הארוך יותר, אלא רק את הפירוש הקצר דלהלן. וככתב היד שלנו, המביא שני פירושים, כן גם (בשינויים קלים) ב: ברלין ג, דף 20a-ב; וינה ב, דף 13a עמודות א-ב. בשניהם נכתב קודם הפירוש השני: "פירוש רבי יוסף ב"ר שמעון", וניתן להבין שהייחוס נסוב על הפירוש השני, כמו בכתב היד שלנו. במיוחד לכת"י וינה ב, שקודם משפט הייחוס עבר הסופר לשורה חדשה בהשאירו מעט רווח בשורה קודמת (אבל רק מעט רווח, כי כתב היד נכתב בעמודות צרות), משמע שמשפט הייחוס מקדים פירוש חדש. מאידך בכת"י ברלין ב, דף 11a עמודה ב, הובא שני הפירושים בסתם, היינו ששניהם נחשבו לפירוש רש"י (נוסח כת"י ברלין ב הובא בהערות משלימות, הערה א). וכעין זה בפירוש רש"י רומא ר"ל, המשלב את הפירוש הקצר בתוך הפירוש הארוך, והכל בסתם. אך לפי שבעדי הנוסח הקדומים שציינתי בתחילת ההערה מופיע רק הפירוש השני וכפירושו של רש"י, מסתבר ש"פירוש רבי יוסף ב"ר שמעון" הוא חתימת הפירוש **שלפניו** (הארוך), ויש לתקן כאן: "כך פירש ר' יוסף קרא", או בסגנון דומה. סיוע לכך בכת"י וינה א, דף 9a, בגליון (צוטט בהערות משלימות, שם), המביא נוסח מקוצר של הפירוש הראשון, כשהוא מפוצל לשני קטעים, וכל קטע חתום "ר' יוסף", ואין כל פירוש אחריו. כן גם מצדדים א' ברלינר (זכור לאברהם, הערה טו; שם גם הדפיס את הפירוש הראשון, ושוב בספרו: פליטת סופרים, עמ' 13-14) וה' נובצקי (פירוש ר"ק על התורה), שהפירוש הראשון הוא של ר' יוסף קרא. בין כך ובין כך, לפי שהפירוש השני, הקצר, המיוחס כאן לר' יוסף קרא נדפס לפנינו כפירוש רש"י, ונרשמו מקורותיו (ב'פירוש רש"י השלם', ועוד), לא ראיתי צורך לשוב ולצייןם.

97 כך במדרש אגדה: "ויטע אשל בבאר שבע", **אשל** ראשי תיבות: אכילה שתיה לוייה. וכך במדרש לקח טוב, וכנראה כן היתה גירסתו במדרש בראשית רבה, נד ו, עמ' 583; ע' תורה שלמה, אות קלג בביאור.

ויקרא שם וגו': על ידי אותו אשל היקרה שם את שמו של הקב"ה אלוהו על כל העולם. לאחר שאוכלים ושותים, אמר להם: ברכו למי שאכלתם משלו. אמרו לו: המקום יברכך. אמר להם: אל תאמרו כן, וכי סבורים אתם שאכלתם משלי?! משל מי שאמר והיה העולם אכלתם⁹⁸. והם אומרים לו: לך אנחנו מברכים ולא לאחר. והוא אומר להם: אם כן, תפרעו לי כל מה שאכלתם⁹⁹. ואין בידם לפרוע, ומיד הם עונים כולם: ברוך הוא אלהינו שאכלנו משלו¹⁰⁰. והוא עונה אחריהם 'אמן'¹⁰¹. (דף 17ב, עמודה ב)

[כג] וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה, וַהֲאֱלֹהִים נָסָה אֶת אַבְרָהָם, וַיֹּאמֶר אֵלָיו: אַבְרָהָם. וַיֹּאמֶר: הֲנִי (כב א).

אחר הדברים האלה: [...] ויש מרבתי'נו אומרים: אחר דבריו של ישמעאל, שהיה מתפאר על יצחק שמל בן שלש עשרה ולא מיחה. אמר לו יצחק: ובאבר אחד אתה מייראיני, אילו אומר לי הקב"ה קרב עצמך לפניי, אני זובח עצמי לפניו¹⁰³. מיד: **והאלהים נסה את אברהם:** להראות לישמעאל שיצחק גדול ממנו¹⁰⁴.

98 עד כאן פירוש רש"י, בנוסח מקוצר יותר.

99 המשפט האחרון נוסף על-פי מדרש אגדה: "עשה פונדק וכל עוברים ושבבים היו נכנסים לשם, והיה אברהם אבינו נותן להם לחם ובשר ויין לאכול ולשתות. לאחר שאכלו ושתו, היה אברהם אומר להם: ברכו לאלהי עולם שאכלתם משלו. היו אומרים: אין אנו מברכים אלא אותך. **היה אומר אברהם: אם כן, תנו לי הדמים ממה שאכלתם.** כיון שהיה כל אחד רואה צרתו, היה מברך להקב"ה, למי שהוא אל עולם".

100 נקט כנוסח הזימון בעשרה סועדים, בתוספת 'הוא'. ראה משנת ברכות, ז ג. אבל במדרשים שבעניינינו נאמרו נוסחים אחרים. ראה בראשית רבה, נד ו, עמ' 584: "אברהם היה מקבל את העוברים ואת השבים, ומשהיו אוכלין ושותין אמר להון: בריכו. והוון אמרין ליה: מה נאמר? **אמר לון: ברוך אל עולם שאכלנו משלו.** הדא הוא דכתיב: 'ויקרא שם בשם יי אל עולם'. ובתנחומא, לך לך, יב, הנוסח: "כיון שהיו שומעין כך היו שואלין: כיצד נברך אותו ומחזיקין לו לטובה? היה אומר להם: **אמרו: 'ברוך יי המבורך לעולם ועד, ברוך נותן לחם ומזון לכל בשר'.** והיה מלמד ברכות וצדקות".

101 לפי שמחברנו דימה את הודאתם של אורחי אברהם לברכת הזימון (כמבואר בהערה קודמת), הוא מוסיף, שגם עניית אברהם להודאת האורחים היתה כדוגמת השומע ברכת הזימון. ראה רמב"ם, הלכות ברכות, ה יז: "הנכנס אצל אחרים ומצאן מברכין בברכת הזימון; אם מצא המברך אומר 'ברך', הוא עונה: 'ברוך הוא ומבורך'. **ואם מצא האוכלים עונים 'ברוך שאכלנו משלו', הוא עונה אחריהם: 'אמן'.**" והוא מבבלי, ברכות מה סע"ב.

102 דילגתי כאן על הקטע "יש מרבתינו אומרים, אחר שקיטרגה מידת הדין..." הנמצא בפירוש רש"י ללא שינוי.

103 עד כאן פירוש רש"י, ושם סגנון הסיום מעט שונה: "אילו אמר לי הקב"ה זבח עצמך לפניי, לא הייתי מעבך".

104 איני יודע מקור הדברים. וראה תנחומא, וירא, יח, שאחרי שיצחק השיב לישמעאל: "אילו היה אומר הקב"ה לאבי שחוט את יצחק בנך, לא הייתי מעבך", מיד הקב"ה "קפץ עליו הדבר" וניסה את אברהם כדי להוכיח **למלאכים** את גדולתו של אברהם. ואין זה כדברי

ויאמר לו הנני ¹⁰⁵: כך היא עניינתן של חסידים, לשון ענוה הוא, ולשון זימון ¹⁰⁶. וכן יעקב הוא אומ'ר: "ויאמר: יעקב יעקב. ויאמר: הנני" (להלן מו ג). וכן ביוסף ¹⁰⁷, וכן במשה ¹⁰⁸.

[כנד] ויאמר: אל תשלח ידך אל הנער ואל תעש לו מאומה, כי עתה ידעתי, כי ירא אֱלֹהִים אֶתָּה, וְלֹא חֲשַׁכְתָּ אֶת בְּנֶךְ אֶת יַחֲידֶךָ מִמֶּנִּי (כב יב).

אל תשלח ידך: לשחוט: אמ'ר לו: אלא לחינם באתי בכאן, אעשה לו חבלה ואוציא מעט דם. אמ'ר לו: **אל תעש מאומה** ¹⁰⁹. ורבותינו דרשו, ששחטו אברהם ליצחק, ולאחר ששחטו באו מלאכים ולקחו אותו ונשאוהו בגן עדן, והוריד עליו הק' ב"ט טל של תחיית המתים וְנִחַי ¹¹⁰, פתח יצחק עיניו ואמ'ר: ברוך אתה יי', מחיית המתים ¹¹¹. ואחר כך באו אותם מלאכים והביאו למקומו, אצל אברהם ¹¹², ביקש

מחברנו.

105 בפסוק ליתא 'לו'.

106 מתחילת הדיבור ועד כאן הוא פירוש רש"י.

107 להלן לו יג: "ויאמר יש'אל אל יוסף: הלא אחיך רעים בש'כם, לכה וא'שלחך אליהם. ויאמר לו: הנני".

108 שמות ג ד: "וַיֹּרָא יי' כִּי סָר לְרְאוֹת, וַיִּקְרָא אֵלָיו אֱלֹהִים מִתּוֹךְ הַסֵּנֶה, וַיֹּאמֶר: מֹשֶׁה מֹשֶׁה. וַיֹּאמֶר: הֲנִנִי".

109 בפסוק: "אל תעש לו מאומה". עד כאן פירוש רש"י, ולפינו נוסף בסופו: "על תעש לו מאומה: **אל תעש בו מום**".

110 השווה ירושלמי, ברכות, ה ב, דף ט ע"ב: "שאינ המתים חיים אלא בטללים".

111 אגדה זו, שאברהם שחט את יצחק והוא קם לתחייה בגן עדן וברך 'מחיה המתים', הובאה רבות - בחסרון מעט פרטים - בכתבי הראשונים באשכנז וצרפת, אך אינה לפנינו במדרשות. ראה פירוש הריב"א, להלן כה כז: "דיב"א מצא מדרש, שנטמן יצחק בגן עדן שתי שנים כדי להתרפאות מהתחילת אביו לשחטו"; פירוש הרוקח על התורה, פרשת וירא, עמ' קעו: "כי יצחק נשחט קצת, וראה השכינה ומת, וריפאו המלאך"; שם, עמ' קעה: "וישב אברהם אל נערי' (להלן פסוק יט), ויצחק הוליכוהו מלאכים לגן עדן שנתרפא. במדרש: 'ויצחק בא מבא' (להלן כד סב), שבא מגן עדן"; שם, פרשת חיי שרה, עמ' קפט: "בא מבא באר', בגימטריא והיה בא מגן עדן. כך במדרש; פירוש חזקוני, להלן פסוק יט: "וישב אברהם אל נערי', ויצחק היכן הלך? אלא נטמן בגן עדן שלש שנים". וראה גם: הדר זקנים, פירוש הריב"א ופירוש חזקוני, להלן כד סג; מושב זקנים, להלן כד סה; פענח רוא, להלן כג ב, כד סה; פירוש רבינו אפרים, פרשת חיי שרה, עמ' עט; תוספות השלם, להלן כג ב, אות טו, עמ' רלא; מצרף לכסף, להלן פסוק יט; פירוש אבן עזרא, להלן שם [השווה גם תוספות השלם, להלן פסוק יט, אות ד, עמ' רכ: "וישב אברהם, ולא כתיב 'וישוב'. מכאן **שנטרפה דעתו של יצחק**, והוליכוהו המלאכים לגן עדן..."].

כאמור, מדרש זה אינו לפנינו. הקרוב ביותר הוא מדרש קצר בשם 'מדרש י"ח ברכות', שהביאו ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, בנוסח חסר מעט (שבלי הלקט, עניין תפילה, סי' יח, עמ' 17-18), ונוסחו השלם נדפס לאחרונה על-פי כתב-יד: "בשעה שעקב אברהם את יצחק בנו על גבי המזבח, ושחטו ושרפו, ונעשה אפר, והיה אפרו מושלך בהר המוריה,

לשוחטו פעם שנייה, מיד אמר לו המלאך: **אל תשלח ידך וג'**, שאי אפשר שתי שחיטות בקרבן¹¹³.

הוריד הקב"ה טללי חיים והחיהו. לכך אמר דוד: 'כטל חרמון שיויר', זה הטל שבו החיה הקב"ה את יצחק אבינו. פתחו מלאכי השרת ואמרו: 'ברוך אתה יי, מחיה המתים' (ש' שפיגל, 'פירור מאגדות העקדה: מדרש שמונה עשרה ברכות על הסדר', ספר יובל לכבוד הרב ד"ר אברהם ווייס, בעריכת ש' בלקין ואחרים, ניו־יורק תשכ"ב, עמ' תקנט). בנוסח שהובא בשבלי הלקט, שם, נאמר רק: "כשנעקד יצחק אבינו על גבי המזבח ונעשה דשן, והיה אפרו מושלך על הר המוריה", וחסר הפרט המשמעותי, שהוא **נשחט**!). בנוסח זה לא נזכר שיצחק הובא לגן עדן וגם אומרי הברכה הם מלאכי השרת ולא יצחק. ובנוגע לפרט האחרון, השווה פרקי רבי אליעזר, פרק לא, דף כב ע"א: "כיון שהגיע החרב על צוארו, פרחו ויצאה נשמתו של יצחק. כיון שהשמיע קולו מבין שני הכרובים, ואמר: 'אל תשלח ידך אל הנער', חזרה הנפש לגופו, והתירו, ועמד על רגליו, וידע יצחק תחיית מתים מן התורה, שכל המתים עתידין להחיות. **באותה השעה פתח ואמר:** 'ברוך אתה יי, מחיה המתים'". כאן יצחק עצמו ברך 'מחיה המתים', אך מאידך, הוא לא נשחט, אלא פרחו נשמתו בלא שחיטה, כנראה מרוב פחדו (השווה: מדרש לקח טוב, להלן לא מב). ואילו כניסת יצחק לגן עדן לאחר העקדה נזכרה במדרש הגדול, להלן פסוק יט, אך לא נזכר טעם הדבר: "וישב אברהם", ויצחק היכן הוא? אלא שהכניסו הקב"ה לגן עדן, וישב בה שלוש שנים". שחיטת יצחק עד שיצאה ממנו רביעית דם נזכרת במדרשים נוספים, אך ללא שאר הפרטים המרכיבים את מדרשנו. ראה מכילתא דרשב"י, שמות ו ב, עמ' 4 [=מדרש הגדול, שמות ו ב, עמ' צא]: "אמר לו הקב"ה למשה: נאמן אני לשלם שכר יצחק בן אברהם **שיצא ממנו רביעית דם על גבי המזבח**..."; אותיות דר"ע, נו"א, אות ה-ו, עמ' שסו: "מפני מה לא גלה דרכיו... ליצחק שנעקד כשה תמים על גבי המזבח **ומסר רביעית דם שלו** לפני המקום?...". וראה גם תנחומא, וירא כג: "ונטל את הסכין כדי לשחוט עד שיצא ממנו רביעית דם..." (אך מהמשך העניין נראה שהוא לא נשחט, ולכן נראה שהכוונה כאן היא: נטל את הסכין כדי לשחוט את יצחק בשביל להוציא ממנו רביעית דם, אלא שבסופו של דבר זה לא נעשה, כהמשך המדרש שם). וראה עוד, באריכות רבה, מאמר של ש' שפיגל, 'מאגדות העקדה: פיוט על שחיטת יצחק ותחייתו לר' אפרים מבונא', ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, חלק עברי, ניו־יורק תשי, עמ' תעא-תקמו.

משמע, שהמלאכים השיבו את יצחק (אחרי שעמד לתחייה) בעוד שאברהם עומד ליד המזבח בהר המוריה (ובמיוחד להסברי להלן, הערה 113, שכל תוספת זו באה ליישב כיצד אברהם קיים את הציווי "אל תשלח ידך אל הנער", **שנאמר לו בעקידה**). ואיני יודע מקור לפרט מחודש זה, שלמקורות שהובאו לעיל, הערה 111, שהה יצחק בגן עדן שנתיים או שלוש שנים כדי להתרפאות מהחתך שעשה לו אביו.

לעניין האחרון איני יודע מקור או מקבילה. וכנראה תוספת זו נוצרה כדי שהמדרש על שחיטת אברהם ליצחק לא יסתור מקרא מפורש - פסוקנו, בו נצטווה אברהם: "אל תשלח ידך אל הנער ואל תעש לו מאומה!" כלומר: בתחילה שחט אברהם את יצחק, שבאותה שעה לא נאסר עליו הדבר, אך אחרי שיצחק נתרפא ועמד לפניו שוב - הוזרה אברהם: "אל תשלח ידך אל הנער", והוא שמר את הציווי.

ובנוגע לסוף העניין: "שאי אפשר שתי שחיטות בקרבן", אפשר שאין הכוונה דווקא לקרבן אלא לכל שחיטה, ואפילו בחולין. השווה הלכות שחיטה ממנהר"ר יעקב ווייל (בתוך:

112

113

[כה] וַיֵּשָׂא אַבְרָהָם אֶת עֵינָיו, וַיֵּרָא וְהִנֵּה אֵיל אֲחֵר, נֹאֲחֵז בְּסִבְכָּךְ בְּקִרְבְּנִי. וַיֵּלֶךְ אַבְרָהָם וַיִּקַּח אֶת הָאֵיל, וַיַּעֲלֵהוּ לְעֵלָה תַּחַת בְּנוֹ (כב יג).

אחר: רבי יוסף קרא פירשו: **אחר נאחז בסבך, וישא אברהם את עיניו וירא והנה איל:** ולא נאמר אחר שנאחז בסבך, שנקל לקחתו, ראהו. שאם נאמר: "וירא והנה איל", ולא נאמר "אחר נאחז בסבך", הייתי אומר, ומה טיבו אם ראהו והוא לא [יכול] להשיגו. לכך נאמ'ר: "וירא והנה איל אחר נאחז בסבך". שכן נהגו כל הכתובים כולן, על כל מילה שעתידין הבריות לחלוק, והוא מיותר בלשון ומיישר לפניהם דרך. (דף 18א, עמודה ג)

שאלות ותשובות והלכות שחיטה ובדיקה וחידושי דינין [...] מהר"ר יעקב ווייל), ירושלים תשיט, עמ' קמב: "ולמה שהייה אסורה? מפני שנראה כשתי שחיטות, וקרא כתיב: 'ושחט' (ויקרא א ה), משמע, שחיטה אחת ולא שתי שחיטות". וכעין זה בספר תשבץ, סי' שכד, מהדורת הרב ש' אנגל, ירושלים תשעא, עמ' קפד.

פרשת חיי שרה

[א] וַתָּמָת שָׂרָה בְּקָרִית אֲרֻבָּע, הוּא חֲבֵרוֹן, בְּאֶרֶץ כְּנָעַן. וַיָּבֹא אַבְרָהָם לִסְפֹּד לְשָׂרָה וּלְבִכְתָּהּ (כג ב).

ויבא אברהם: מבאר שבע. **לספוד לשרה ולבכותה:** ונסמכה מיתת שרה לעקידת יצחק, לפי שעל ידי בשורת העקידה פרחתה נשמתה ומתה¹. שכן דרשו רבותינו: בשעה ששחט אברהם אבינו את יצחק בנו², בא השטן אצל שרה ואמ'ר לה: בעליך היכן הוא. אמרה לו: היום שלשה ימים³ שהלך הוא ויצחק בני, כדי לחנכם במצוות⁴. אמ'ר לה: לא כדברייך הוא, כמו שאת אומר⁵, אלא הוליכו לשוחטו ולשרוף אותו ולהעלהו עולה. מיד נודעזה למאד, ואחזו בה השטן והגביה אותה כל כך למעלה, עד שראתה אותו שהיה נשחט. מיד פרחתה רוחה ומתה⁶. (דף 18ב, עמודה ב)

1 עד כאן בפירוש רש"י, בניסוח מעט שונה: "**לספוד לשרה ולבכותה:** ונסמכה מיתת שרה לעקידת יצחק, לפי שעל ידי בשורת העקידה, שנודמן בנה לשחיטה וכמעט שלא נשחט, פרחתה נשמתה ומתה".

2 מחברנו מדבר על שחיטה ממש, שכן לדבריו לעיל, פרשת וירא אות כד, אברהם שחט את יצחק.

3 כלומר: היום מזה שלושה ימים. ראה לעיל, כב ד: "ביום השלישי, וישא אברהם את עיניו, ויֵּרָא אֶת הַמָּקוֹם מִרְחָק".

4 צ"ל: "כדי **לחנכו** במצוות". ובכפי הנראה, על 'ם' של 'לחנכם' ברשם בכתב-היד שני קווים קטנים, כסימן למחיקה. ולגוף העניין, השווה תנחומא, וירא, כב, שלפני שהלך אברהם לעקידה אמר לשרה: "את יודעת, כשאני בן שלש שנים הכרתי את בוראי, והנער הזה גדול ולא נחנך, ויש מקום אחד, רחוק ממנו מעט, ששם מחנכין את הנערים; אקחנו ואחנכנו שם. אמרה לו: לך לשלום".

5 = כמו שאת אומרת.

6 השווה פרקי רבי אליעזר, פרק לב, דף כב ע"ב: "כשבא אברהם מהר המוריה, חרה אפו של סמאל, שראה שלא עלתה בידו תאוות לבו לבטל קרבנו של אברהם. מה עשה, הלך ואמר לשרה: אי שרה, לא שמעת מה שנעשה בעולם? אמרה לו: לאו. אמר לה: לקח אישך הזקן לנער יצחק והקריבו לעולה, והנער בוכה מייליל, שלא יכול להנצל. מיד התחילה בוכה ומייללת... ופרחתה נשמתה ומתה. בא אברהם אבינו, ומצאה שמתה, שנאמר: 'ויבא אברהם לספוד לשרה ולבכותה', מהיכן בא? מהר המוריה". וראה עוד: תנחומא, וירא, כב; מדרש אגדה, לעיל כב י; מדרש ויושע (בית המדרש, א, עמ' 36). ולמדרשים אחרים, יצחק סיפר לשרה אמו את מה שארע, ש"אילולא שאמר לו המלאך אל תשלח ידך, כבר הייתי שחוט", ויצאה נשמתה. ראה: תנ"ב, אחרי מות, ג; ויקרא רבה, כ ב, עמ' תמח-תמט; קהלת רבה, ט ז [א]. וכסגנון שהביא מחברנו לא מצאתי, אך כן מאויר בחומש רגנסבורג, שהופק בעיר

[ב] וַיָּקָם אַבְרָהָם מֵעַל פְּנֵי מֶתוֹ, וַיְדַבֵּר אֶל בְּנֵי חַת לְאִמּוֹ (כג ג).

ויקם אברהם מעל פני מתו: מכאן, שחייב אדם להניח כל צרכיו ולהתעסק בעיסקי המת.⁷

וידבר אל בני חת: למיוחסין שבהם.⁸ (דף 18ב, עמודה ב)

[ג] וַיִּתֵּן לִי אֶת מַעֲרַת הַמַּכְפֶּלֶה אֲשֶׁר לוֹ, אֲשֶׁר בְּקִצְצָה שְׂדֵהוּ; בְּכֶסֶף מָלֵא יִתְּנָנָה לִי בְּתוֹכְכֶם, לְאַחֲזוֹת קֶבֶר (כג ט).

מערת המכפלה: בית ועלייה על גביו. ד'בר א'חר: שכפולה בזוגות.⁹ ועוד מדרש אגדה, שלכך נקראת מערת המכפלה, שיש מן המערות שנים, זו לפנינו מזו¹⁰, ואדם הראשון חפר אותה, וכפל מערה שנייה בתוכה¹¹, והיא ארוכה מאוד, יותר מן הראשונה¹², ובהן נקברו האבות¹³. אמרו רבותינו¹⁴: ומה ראה אדם הראשון

רגסבורג סביבות שנת ה'ס (1300), היינו, כיובל שנים לאחר שכתב מחברנו את תוספותיו. ראה: ע' חן, פרשנות טיפולוגית לתיאורי נשים בכתב־יד עבריים מאוירים מימי הביניים, ע"ד, א, רמת־גן תשסד, עמ' 156. ובנוגע לדברי מחברנו, ש"אחז בה השטן והגביה אותה כל כך למעלה, עד שראתה אותו שהיה נשחט", השווה שפתי כהן, ראש פרשת חיי שרה, דף כב ע"ב: "ויבא אברהם מבאר שבע". ואם תאמר: מי הוליכה לשרה לחברון? שמעתי, כשבא השטן ואמר לה: היכן יצחק. אמר [ה]: לו: הלך עם אביו ללמדו מעשה הקרבן. אמר לה: הוא הקרבן. לא האמינה לו. הלכה אצל אחימן ששי ותלמי, אמרה להם: אתם ארוכים ורואים מרחוק, הביטו וראו אם תראו זקן אחד הולך עם שלושה נערים. אמרו לה: אנו רואים זקן אחד עוקד בחור אחד והסכין בידו. מיד מתה".

7 כלומר, אברהם קם מעל פני מתו ומיד התעסק בצרכי המת, ו"מכאן, שחייב אדם להניח כל צרכיו ולהתעסק בעיסקי המת". וראה בראשית רבה, נח ו, עמ' 624: "ויקם אברהם מעל פני מתו... אמר ר' יוחנן: מאן אנו תנינן: מי שמתו מוטל לפניו, פטור מקרית שמע? מן הכא: 'ויקם', 'וידבר'". היינו, שלא היה עוסק בשום דבר, אלא תכף כאשר קם מעל פני מתו דיבר עם בני חת ונתעסק בקבורתה. וראה גם: בבלי, ברכות יח ע"א.

8 איני יודע מקורו. והשווה פירוש הרוקח על התורה, חיי שרה, עמ' קעט: "וידבר אל בני חת, השרים. 'לאמר', לאדוניהם"; אמרי שפר, להלן פסוק יג: "לבני חת, שהם גדולים ונכבדים".

9 עד כאן פירוש רש"י.

10 ראה בבלי, עירובין נג ע"א: "מערת המכפלה... שני בתים, זה לפניו מזה".

11 מרהיטת הלשון, כאן ולהלן ליד הערה 19, נראה, שאדם הראשון חפר את שני המערות, כולל את החיצונית. וכך משמע מפרקי רבי אליעזר, המצוטט בשלמותו להלן, הערה 14: "אמר אדם: עד שאני בעולם אבנה לי בית מלון לרבצי, חוץ להר המוריה. וחצב ובנה לו בית מלון לרבצו... אעמיק אני ארוני למטה מן המערה ולפנים מן המערה".

12 איני יודע מקורו. בבבלי, בבא בתרא נח רע"א, מפורש, ששני חלקי המערה שווים: "כמדת החיצונה כך מדת הפנימית". ושמו מחברנו חידש כן מדעתו, לפי שאדם הראשון היה גבוה מאה אמה (ע"י בבלי, סנהדרין ק ע"א; בראשית רבה, יב ו, עמ' 104-105) והוא נקבר במערה הפנימית (ע"י להלן, הערה 13), בהכרח שהמערה הפנימית ארוכה מאוד, ויותר מהחיצונית, שלא נראה שגם המערה החיצונית ארוכה כמותה, כי מערות ארוכות אינן כן מצויות (השווה בבלי, סנהדרין לט ע"ב: "שאינ מערה מחזקת יותר מחמש" איש. אך ע"י בפירוש רש"י

שחפר את המערה, לפי שהיה יפה כל כך, שכן שנינו: עקיבו של אדם הראשון מכהה גלגל חמה¹⁵. אמר: אם לא אעשה לי מקום שאקבר שם, הם יקברו אותי בשדה, ומובטח אני שאין רימה שולטת בי¹⁶, ויבואו דורות אחרונים ואינם מכירים בי, ויבנו בתיים באותה השדה שאני קבור בתוכה, ויראוני כל כך יפה, שאין דמות פני נשתנה, ויטעו כולם אחרי, שהטעה נוח לטעות¹⁷, ויעשו ממני אלוה¹⁸. לכך חפר את

(שם). אמנם כבר חז"ל הסבירו כיצד מערת המכפלה החזיקה את גובהו של אדם הראשון: "כפף הקב"ה קומתו שלאדם הראשון וקברו בתוכה" (בראשית רבה, נח ח, עמ' 628). ומאידך בפירוש המיוחס לרבינו גרשום לבבא בתרא שם: "אמרה לו בת קול: לא צריכת, שכמדת החיצונה, שאברהם מונח בה, כך מידת הפנימית, של אדם הראשון. לפי שאברהם נאמר בו: 'האדם הגדול' (יהושע יד טו), האדם הגדול, וכאדם הראשון" (פירוש רבינו גרשום השלם על מסכת בבא בתרא, מהדורת הרב צ"י לייטנר, ירושלים תשנח, עמ' קלג). היינו, שגובהו של אברהם **זוה** לגובהו של אדם הראשון, ומשום כך מידת המערה החיצונית זוהה לפנימית. וכנראה התבסס הפרשן על דרשה לא ידועה: "הָאָדָם הַגָּדוֹל בְּעֵנֶקֶים הוּא" (יהושע שם) - אברהם אבינו ("האדם הגדול") ("בענקים הוא", מידת גובהו היא כאדם הראשון. דרשה כזו לא מוכרת לי (השווה: פסיקתא רבתי, פסקא ז, דף כו ע"ב; במדבר רבה, יג ג), ובמסכת סופרים, הוספה א, ראש פרק א, עמ' 365-366, דרשו מהפסוק הנזכר שגובהו של אברהם אבינו היה "כנגד שבעים וארבעה אנשים". רצ"ע.

13 משמע, שהאבות נקברו בשתי המערות, חלקן בזו וחלקן בזו, ואין זה כמפורש בבבלי, בבא בתרא נח רע"א, שהאבות והאמהות נקברו במערה החיצונה ואדם הראשון וחווה במערה הפנימית. ושמא צ"ל: "**ובנה** נקברו האבות", וכוונתו למערה הראשונה, החיצונית, בלבד.

14 עיקרו של העניין בפרקי רבי אליעזר, סוף פרק כ, דף יג ע"ב, אלא שמחברנו הוסיף בו הרבה נופך ושילב פרטים ממדרשים אחרים וממקורות שלא נודעו לי. וזה לשון פרקי רבי אליעזר, שם: "ישב אדם ודרש בלבו, ואמר: 'כי אמרתי מות תשיבני, ובית מועד לכל חי'". (על-פי איוב ל כג). אמר אדם: עד שאני בעולם אבנה לי בית מלון לרבצי, חוץ להר המוריה. וחצב ובנה לו בית מלון לרביצו. אמר אדם: מה הלוחות, שהן עתידין להכתב באצבעו של הקב"ה ועתידין מימי הירדן לברוח מפניהם, גופי שגבל בשתי ידיו ורוח נשמת פיו נפח באפי, ולאחר מותי יקחו אותי ואת עצמותי ויעשו להם עבודה זרה. אלא אעמיק אני ארוני למטה מן המערה ולפנים מן המערה. לפיכך נקראת מערת המכפלה, שהיא כפולה. ושם הוא נתון, אדם וחווה, אברהם ושרה, יצחק ורביקה, יעקב ולאח, ולפיכך נקראת 'קריית ארבע', שנקברו בה ארבע זוגות".

15 ויקרא רבה, כ כ, עמ' תמו: "תפוח עקיבו שלאדם הראשון היה מכהה גלגל חמה, קלסטר פניו - על אחת כמה וכמה". והשווה: בבלי, בבא מציעא פד ע"א.

16 איני יודע מקורו. אדם הראשון אינו בכלל "שבעה אבות... לא שלטה בהם רמה ותולעה" (מסכת כלה רבתי, ג כב, עמ' 245-246; בבלי, בבא בתרא יז ע"א), ואדרבא, אחת מהקללות שנגזרו עליו היא: "ששולטת בו רמה ותולעה" (אבות דר"נ, נו"ב, פרק מב, עמ' 116-117), ואע"פ ששם הכוונה בעיקר לזרעו, אין כל הכרח להוציא מכך את אדם הראשון עצמו. ושמא סמך מחברנו על מדרש תהלים, קיט ה, עמ' 492: "אמר דוד: יודע אני שאין הרמה שולטת בבשרי, וכך הם הצדיקים נוחים בלא רמה". היינו, כל הצדיקים נחים בקברם בלא רימה, וכמובן, אין אדם הראשון יצא מכללם.

17 השווה בראשית רבה, ח ח, עמ' 61: "בשעה שהיה משה כותב התורה, היה כותב מעשה כל

המערה, כפולה, מערה בתוך מערה¹⁹, והפתח שנכנסין בה במערה החיצונה בצד מערה הפנימית, שאין אדם יכול להרגיז²⁰ הנכנס במערה הפנימית²¹, אם יש עוד מערה אחרת ואם לאו²². ולמעלה כתבתי, בפרשת 'וירא אליו', בפסוק "ואל הבקר רץ אברהם" (לעיל, יט)²³, היאך נודע לאברהם שידע שהיה אדם הראשון וחיה אשתו קבורים בתוכה. מצא'תי. (דף 18, עמודה ג)
בכסף מלא: שלם, בכל שוויה²⁴. שיהו הכל אומרים, שנתתי בעבורה יותר משהיא שווה²⁵. (דף 19, עמודה א)

[ד] וישמע אברהם אל עפרון, וישקל אברהם לעפרון את הכסף אשר דבר באזני בני חת, ארבע מאות שקל כסף עבר לסחר (כג טז).
וישמע אברהם אל עפרון: זהו שאמרו רבותינו: חכם, מבין דבר מתוך דבר²⁶.

יום ויום, כיון שהגיע לפסוק: "ויאמר אלהים נעשה אדם" וגו' (לעיל א כו), אמר: רבונו שלעולם, מה אתה נותן פתחון פה למינים?! אמר לו: כתוב, **הרצוה לטעות - טענה**.
 18 השווה גם בראשית רבה, ח' ע"ג 63-64, שכבר בבריתא טעו בו שהוא אלוה: "בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון, טעו בו מלאכי השרת, ובקשו לומר לפניו 'קדוש'... מה עשה הקב"ה, הפיל עליו שינה, וידעו הכל כי הוא אדם". ובפרקי רבי אליעזר, פרק יא, דף ח ע"א: "עמד [=אדם הראשון] על רגליו, והיה מתואר כדמות אלהים. ראו אותו הבריות ונתייראו, כסבורין, שהוא בוראן, ובאו כולם להשתחוות לו. אמר להם: באתם להשתחוות לי, בואו אני ואתם... ונמליך עלינו מי שבראנו".

19 ע' לעיל, הערה 11.
 20 כנראה צ"ל: 'להרגיש'. היינו, להבחין.
 21 הסגנון מסורבל, ואולי צ"ל: "שאין אדם הנכנס יכול להרגיש במערה הפנימית".
 22 היינו, הפתח למערה הפנימית הוא בזווית כזו שהעומד במערה החיצונית אינו יכול להבחין בפתח המערה הפנימית. ואינו יודע מקור מחברנו, ושמה הבין כן מפרקי רבי אליעזר, המובא לעיל, הערה 14. השווה: פירוש רד"ל לפרקי ר"א, פרק כ, הערה מח (דף מח ע"א).

23 לעיל, פרשת וירא, אות ג.
 24 עד כאן פירוש רש"י.

25 איני יודע מקורו. אמנם אכן, אברהם שילם על השדה והמערה הרבה יותר משוויים. ראה תנחומא, וירא, ד: "מצינו בעפרון, שאמר לאברהם... ולסוף אמר: 'ארץ ארבע מאות שקל כסף, ביני ובינך מה היא' (להלן פסוק טו), **מה דלא היה שוין**".

26 כן אמרו על 'נבון' ולא על 'חכם'. ראה בבלי, חגיגה יד ע"א: "**נבון** - זה המבין דבר מתוך דבר". וכך בבבלי, סנהדרין צג ע"ב; רות רבה, ד ג; במדב"ר, יג י, ועוד. ראה גם פירוש רש"י למשלי, א ה: "'חכם', זה בעל שמועה. 'נבון', מוסף על חכם, שיועד דבר מתוך דבר ומוסיף על שמועתו". אמנם בוזהר, ח"ג, דף קא סע"ב (רעיא מהימנא): "דאוקמוה: איזהו **חכם**, המבין דבר מתוך דבר". וכך בוזהר חדש ומדרש הנעלם, חלק 'תיקונים', ויניציאה תיח, ספירת דפים שנייה, ד ו ע"א: "ובגין דא אוקמוה מ"מ [=מארי מתניתין]: איזהו חכם, המבין דבר מתוך דבר"; שם, דף יד ע"ב: "וכה אוקמוה רבנן: איזהו חכם, המבין דבר מתוך דבר" (אבל במהדורות מאוחרות יותר, תיקנו, בשני המקומות: "איזהו נבון"! ראה, בהתאמה: תיקונים, בתוך: זוהר חדש, מונקאטש תרעא, ספירת דפים שנייה, דף סג ע"ב, עג רע"א).

מתוך שאמ'ר עפרון לאברהם: "ארבע מאות שקל כסף, ביני ובינך מה היא" (לעיל, פסוק טו), אדם חשוב כמו אני ואתה, מה יש לו לחוש על ארבע מאות שקל כסף?²⁷ אמ'ר אברהם בלבד: אין הרשע הזה אמ'ר כך אלא עלי, מה אני יכול לדבר כנגדו, אלא שאתן לו ארבע מאות שקל כסף, שלא אומר לו: קח ב' מאות או ג' מאות; מוטב שאתן לו כמו שרמז לי מתוך דבריו, ואל אעזז פניי כנגדו לומר לו: קח ב' מאות או ג' מאות, שמא לא יתן לי בפחות, נמצאתי מעיז פניי²⁸. וזהו שכתב: **וישמע אברהם אל עפרון**, שמע מתוך דבריו מה היה בלבד²⁹. **את הכסף**: "את" ריבוי הוא³⁰, שהיה יכול לכתוב: "הכסף אשר דבר באזני בני חת", אלא למדנו מן ריבוי ד"את", שהיה צריך ליתן שחד לכולם, שיהיו עדים בדבר³¹;

27 בפירוש רש"י, לעיל פסוק טו: "ביני ובינך, בין שני אהבים כמנון, מה היא חשובה לכולם..." וכך במדרש אגדה, שם: "אמר: הארץ היא שווה ארבע מאות קנטרין של כסף, ואותם בעיני אינם חשובים לכולם באהבתך, וקבור מתך..." וכעין פירוש מחברנו כן באמרי שפר, לעיל פסוק יג: "עפרון השיב בתחבולה, ואמר: 'אדוני שמעני', למה אתה עושה קפידה שאקח דמיה, והלא למרבה אינה שוה יותר מארבע מאות שקל כסף, 'ביני ובינך מה היא', כלומר: 'זיני', שאני עשיר אם לא אקח ממנה כלום, 'מה היא'; או 'בינך', שאתה עשיר, אף אם תתן בעדה זה הסך, 'מה היא'". ומקור חלקי לעניין בתנחומא, ראה, י: "שהכנים [עפרון] עין צרה בממונו של אברהם... הדא הוא דכתיב: 'ארץ ארבע מאות שקל כסף, ביני ובינך מה היא', אמר: מה הוא לי, אי בעית למיתן לי ארבע מאות קנטרין דכסף מן סחורה דביתך - את יכיל יהיב לי...". כלומר: עפרון טען לאברהם, שמרוב עושרו, אפילו מהסחורה הקלה שיש בביתו ביכולתו לשלם את ארבע מאות שקל כסף.

28 איני יודע מדוע העומד על המקור נחשב כ'מעזי פנים' במוכר. השווה ירושלמי, סנהדרין ח ב, דף כו ע"ב: "הא לך תלתא, והב לי חמשה - בר נש הוא". כלומר: האומר למוכר: הא לך שלושה דינרים ותן לי עבורם מה ששוה חמשה דינרים, אין הקונה אלא בגדר "בר נש", שכן דרכם של בני אדם להוזיל את המחיר ככל האפשר, ואין זו עזות פנים. במיוחד כאן, שעפרון דרש סכום גבוה מהשווי האמתי של השדה והמערה; עי' לעיל, הערה 25.

29 כעין זה, בקיצור נמרץ, בפירוש חזקוני: "וישמע אברהם אל עפרון". מה שמע? שמע השומא שאמר עפרון: 'ארץ ארבע מאות שקל כסף' וגו'". ובאמרי שפר: "וישמע אברהם לעפרון, וכי עד עכשיו לא שמעו? אלא 'וישמע' זה לשון הבנה, הבין כוונת עפרון, שנתן קצבה לדמי המערה...". וזו כוונת רשב"ם: "וישמע אברהם, לחכימא ברמיזא". כלומר: אברהם שהיה חכם הבין את רמיזת עפרון באומרו: "ארץ ארבע מאות שקל כסף", שזהו המחיר שיתרצה למכור לו את השדה.

30 תנ"כ, בראשית, ח: "שהיה ר' עקיבא דורש: אכין ורקין - מיעוטין, אתין וגמין - ריבויין".
31 לנתינת הממון ('שוחד') לכל בני חת, ראה ספר הישר, פרשת חיי שרה, דף מז ע"ב: "ויאמר אברהם: כי בכסף מלא אקנה אותה מידך ומיד באי שער עיךך ומיד זרעך עד עולם. וישמע עפרון וכל אחיו לדבר הזה, וישקול אברהם לעפרון ארבע מאות שקל כסף, ביד עפרון וביד כל אחיו... כי המערה והשדה קנה אברהם מאת עפרון החתי וזרעו, ויוצאי עירו וזרעם, עד עולם". וראה גם פירוש הרא"ש, לעיל פסוק ד: "לכך כתיב 'למקנה' - ולאחווה הוקנאה - מאת בני חת, פירוש: מעם הארץ, ועוד מהמלך. וכן משמע הפסוק, שלקח מכולם, שלא יצא ערעור בדבר". והוא על-פי פירוש רשב"ם, לעיל פסוק ד. ובמושג זקנים, לעיל שם: "שאותו

שיהא רגיל בפיהם לומר לבניהם, שיזכרו המקח והמכר, שלא יבואו בניו של עפרון אחרינו ויאמרו: שלנו הוא ³².

[ה] וַיִּקֶם הַשְּׂדֵה וְהַמַּעֲרָה אֲשֶׁר בּוֹ לְאַבְרָהָם, לְאַחֲזֹת קֶבֶר, מֵאֵת בְּנֵי חֵת (כג כ).
וַיִּקֶם הַשְּׂדֵה וְהַמַּעֲרָה: רבותינו אמרו: בתחילה היו השדה והמערה וכל העץ נמוכים ³³, שאם היו העצים גבוהים בקומה וגדולים, והשדה יפה, והמערה גבוהה, לא היה נותן לו כי אם בדמים מרובים. ומיד כשקנה אותם אברהם, מיד הקימה המערה את עצמה, וגם העצים התחילו לגדל ³⁴, ואף השדה התחילה לצמוח כל מיני עשבים ³⁵.

[ו] וְאַבְרָהָם יָקָן בְּאֵי פִימִים, וַיִּי בֶרֶךְ אֶת אַבְרָהָם בְּכָל (כד א).
ואברהם זקן בא פימים, ויי בך את אברהם בכל: רבותינו דרשו: למה נסמכה

השדה היה שייך למלכות... בעבור זה הוצרך ליקח מכל בני העיר". ועל הקפדת אברהם שהמכירה תהיה לעיני כולם בשביל שישמשו כעדים, כן במדרש שכל טוב, להלן פסוק יח, שאברהם קנה את השדה והמערה "לְעֵינֵי בְנֵי חֵת", כי "צריך לקנות בעדים". וראה גם פירוש הרוקח על התורה א, פרשת חיי שרה, עמ' קפ: "שקנאה לעיני בני חת, בכל באי שער עירו, העיד בהם, שיהיו עדים".

32 לא מצאתי מקור לדברים האחרונים, וכפי הנראה הוא מדעת מחברנו על-פי המקורות שנרשמו לעיל, הערה 31.

33 כלומר: פנים המערה והעצים שבשדה היו נמוכים.

34 =לגדול.

35 ראה בראשית רבה, נח ח, עמ' 628: "'ויקם שדה עפרון אשר במכפלה' (לעיל פסוק יז), **דהוות נפולה וקמת**. [דבר אחר], דהות לבר נש זעיר והות לבר נש רב". המוסגר נוסף על-פי פירוש רש"י לבראשית רבה (דף קיז ע"ד; הפירוש אינו לרש"י אלא לחכם אחר), ולגירסה זו, יש כאן שני פירושים ל"**ויקם שדה עפרון**", שהראשון הוא: "דהוות נפולה וקמת", כלומר: "עד עכשיו היתה נפולה ולא היתה חשובה בעיניהם, משתבעה אברהם - נתייקרה בעיניהם" (פירוש רש"י לבראשית רבה, שם; ועי' גם: פירוש מנחת יהודה לבראשית רבה, שם, ביאור לשו' 1). אך אפשר שמחברנו הסב את הדרשה לפסוקנו (פסוק כ), ופירש את "דהוות נפולה וקמת" כפשוטו, ש"בתחילה היו השדה והמערה וכל העץ **נמוכים**" ואחרי שאברהם רכשם הם גבהו וגדלו, וכדרכו הוסיף בעניין נופך ציורי. אמנם בפירוש רש"י לחומש (לעיל פסוק יז): "'ויקם שדה עפרון', תקומה היתה לו, שיצא מיד הדיוט ליד מלך". והוא כגירסת המדרש שלפנינו (בלא: 'דבר אחר'), ומדובר בהסבר אחד, שסופו מסביר את תחילתו. אך עם כל זאת, באחד מקצבי בעלי התוספות על התורה הסבו את פירוש רש"י לשיטתו של מחברנו: "'ויקם שדה עפרון', פירש רש"י: תקומה היתה לו, שיצאה מיד הדיוט ליד מלך. [עד כאן פירוש רש"י]. כלומר: כל זמן שהשדה ברשות עפרון, לא צמח בו שום דבר, אבל כשברשות אברהם, אז צמח בשדה" (תוספות השלם, פסוק יז, אות יז, עמ' רמג; המוסגר נוסף ממג). עוד בנוגע לדברי מחברנו, ראה גם מדרש אגדה, לעיל פסוק יז: "'ויקם שדה עפרון', **שהיה גבוה מן הקרקע, שהיה סביביו כמו חצי אמה**, כדי שיהיה היכירא משאר השדות". והוא כדברי מחברנו, בנוגע לשדה עצמה, אלא שהמדרש נתן טעם אחר לדבר. וראה גם זוהר, ח"א, קכח ע"א.

מקרא זו לקבורתה של שרה, ללמדך, שברכו ברכת אבילים³⁶. וכן מצינו ביצחק, לאחר שמת אברהם, ברכו, שנ'אמר (להלן, כה יב): "ויהי אחרי מות אברהם, ויברך אלהים את יצחק בנו", ואמרו רבותינו³⁷, שברכו ברכת אבילים³⁸. וכן מצינו ביעקב, לאחר שמתה דבורה ונתבשר באותו היום שמתה רבקה אמו³⁸, מיד: "וירא אלהים אל יעקב עוד וג'", ויברך אותו" (להלן, לה ט), ואמרינן: שבירכו ברכת אבילים³⁹. ואמרו רבותינו: **ויי ברך [את] אברהם בכל**⁴⁰: בת אחת היתה לו לאברהם – שילדה שרה אחר יצחק⁴¹ – ושמה 'בכל'⁴². ולמה נקראת שמה 'בכל', שהיתה

36 איני יודע מקורו. והשווה תנחומא, חיי שרה, ד: "כשמתה שרה כתב עליו שברכו, למה? שלא יהיו באי עולם אומרים: לא נתברך אברהם אלא מחמת שרה. אלא הריני מברכו אחר מיתתה, לכך נאמר: ויי ברך את אברהם".

37 ראה קהלת רבה, ז [ב] ב: "ויברך אלהים את יצחק בנו", זו ברכת אבילים. ובמדרש הגדול: "ויהי אחרי מות אברהם, ויברך אלהים את יצחק". מאי בירכו? אמר רב יצחק: שבירכו ברכת אבילים. וראה גם בבלי, סוטה יד ע"א: "הקב"ה ניחם אבילים, דכתיב: 'ויהי אחרי מות אברהם, ויברך אלהים את יצחק בנו'..." ואפשר שהמובא במדרש הגדול, שם, נוסף אצלו בנוסח הבבלי, סוטה שם. ראה: מדרש הגדול, לעיל ג כא, עמ' קח-קט והערה 21.

38 ראה להלן, לה ח: "וַתֵּמֶת דְּבָרָה מִיִּנְקַת רִבְקָה, וַתִּקְבֹּר מִתַּחַת לְבֵית אֵל תַּחַת הָאֱלֹן, וַיִּקְרָא שְׁמוֹ אֱלֹן בְּכוֹת". ובבראשית רבה, פא ד, עמ' 977: "הוא אלו בכות", עד שמשמר אברהם שלדבורה, באת לו בשורתה שלאמו". וראה גם: תרגום יב"ע, להלן לה ח. והבין מחברנו, ש"באת לו בשורתה שלאמו" היה ממש באותו היום שמתה דבורה.

39 בראשית רבה, פא ה, עמ' 977.

40 המוסגר נוסף על-פי הפסוק.

41 כן גם כותב מחברנו להלן, אות כז: "שהיתה לו ליצחק אחות קטנה ושמה 'בכל', וילדה אותה **אחר לידת יצחק**". וכדעה זו, ששרה הולידה את 'בכל' אחרי יצחק, כן גם בתוספות, בבא בתרא קמא ע"א, ד"ה 'בת היתה לו', בתירוצם הראשון, ובספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, א, אות צד, עמ' צד-צה והערה 6. אך במדרש שהביא חכם לא נודע בשאלתו אל הרשב"א, הולידה שרה בת זו **קודם** לידת יצחק: "מדאמרינן במדרש: 'הנה נא עצרני יי מלדת' (לעיל טז ב), אין עצירה בלא התחלה, ובת היתה לו לאברהם ו'בכל' שמה, ונולדה **קודם יצחק**..." (שו"ת הרשב"א, ח"ג, סימן שמ, בסוף שאלת השואל). מדרש זה לא נודע מקומו, והוא גם הובא באחד מקבצי בעלי התוספות על התורה: "עצרי יי", משמע, **שכבר ילדה**, כיון שלא נאמר 'עקרה', כאשר מצאנו ברבקה, דכתיב: 'כי עקרה' (להלן כה כא). ודרשו חכמים, **כי ילדה בת, ושמה 'בכל'**" (תוספות השלם, לעיל טז ב, אות ב, עמ' עד). דעה נוספת: 'בכל' היא בתה של **הגר**. ראה: תוספות, בבא בתרא שם, בתירוצם השני; פירוש ר' חיים פלטיאל.

ולכאורה, גם מפייטנותו של ר' אלעזר בירבי קליר משתמע, ששרה הולידה בת, היא כמסתבר 'בכל', עוד קודם לידתה ליצחק. ברהיט 'אדרת מעטה', מקרובה לחתן, מעביר הקלירי בסך את אבות העולם ונשותיהם, מאברהם ושרה ועד מרדכי ואסתר – כל אחד מהם בטור נפרד – ובכל אחד מהם הוא נוטל דבר שארע בו ומסבו לברכה לחתן וכלה. כן פותח הרהיט: "אֲדַרְתָּ מַעֲטָה הוּד וְהָדָר כְּאִיתָן, יָאֲפֵד חֵתָן / בְּנִים וּבָנוֹת, בְּיָלִידוֹת וּבְלָזָן, קַעֲדָנָה, תַּחֲבֵק קְלָה" (מ' זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיח, בעריכת ש' אליצור, ירושלים תשסה, עמ' סה). כלומר: אדרת מעטה מפואר (כוונתו לפאר כללי), כפי שהיה לאברהם אבינו (=איתן); על-שום

צנועה וחסידיה בכל מעשה שרה⁴³. וזהו שאמרה שרה בנבואה⁴⁴: "הניקה בנים שרה" (לעיל, כא ז), שבישרה לאברהם שעתידה עוד לילד⁴⁵. (דף 19א, עמודות ב-ג)

[ז] יי אלהי השמים – אשר לקחני מבית אבי ומארץ מולדתי, ואשר דבר לי ואשר נשבע לי לאמר: לזרעך אתן את הארץ הזאת – הוא ישלח מלאכו לפניך, ולקחת אשה לבני משם (כד ז).

ישלח מלאכו אתך⁴⁶: אינו תחינה, אך נבואה, שנתנבא ואמ'ר: בודאי ילך המלאך אתך⁴⁷. והוא שכתוב בסוף העניין (להלן, פסוק נא): "ותיה אשה לבן אדוניך, כאשר דבר יי' הנה"⁴⁸. (דף 19א עמודה ג – דף 19א, עמודה א)

תהלים פט א, ומדרשו בויקרא רבה, ט א, עמ' קעד), יחגרו את החתן. וכן: בנים ובנות, בצעירותה ובזקנותה, תחבק הכלה (מלשון מל"א ד טז: "חֲבַקְתָּ בִּי"), כפי שזכתה 'עדנה', היא שרה (על-שום בראשית יח יב). היינו, שרה זכתה ל'בנים ובנות'. ואם כי שנקט הפייטן לשון רבים ('בנים ובנות') כדי שלא להמעיט בברכת החתן והכלה, וכוננתו היא ששרה הולידה רק בן ובת יחידים, עדיין הוא לא היה מכוב בלשונו לומר ששרה הולידה בת אילולא שלדעתו כן אכן היה, והיא כמסתבר 'בכל', אותה הולידה שרה 'בְּיָלְדוֹת', בצעירותה, שכן את יצחק היא הולידה בזקנותה. הנה אומר: שרה הולידה את 'בכל' בצעירותה ואת יצחק בזקנותה!

42 בבלי, בבא בתרא טז ע"ב: "ויי בריך את אברהם בכל... בת היתה לו לאברהם ו'בכל' שמה". והוא מתוספתא, קידושין, ה כ.

43 איני יודע מקורו.

44 על נבואת שרה, ראה בבלי, מגילה יד ע"א: "'יסכה' זו שרה, ולמה נקרא שמה 'יסכה'?" שסכתה ברוח הקודש; שמו"ר, א א: "מכאן אתה למד, שהיה אברהם טפל לשרה בנביאות".

45 איני יודע מקור לפירוש מחודש זה (שאפשר ומחברנו התנגד לו לעיל, פרשת לך לך, אות כד; ראה שם, הערה 91). והשווה צרור המור, לעיל כא ו-1 (המוסגר נוסף ממני): "מרוב שמחתה אמרה [שרה]: אני יודעת, כי יושב בשמים ישחק ממני, לפי שאני זקנה, וכן כל השומע דבר זה יצחק לי לרוב זקנותי, ועם כל זה אני אומרת ומתפללת: יהי רצון, שאותו שדבר לאברהם שנתן לו את יצחק, יעשה לי חסד אחר, **שיתן לי בנים אחרים להניק אותם, אחרי שילדתי בן לזקוני.**" וזהו: 'מי מלל לאברהם, הניקה בנים שרה...'. היינו, שרה דיברה על 'בנים', כי היא ציפתה שיוולדו לה בנים נוספים, ולא כמחברנו, ש'בנים' הם יצחק שגולד והבת העתידה להיוולד, כי 'בנים' ברבים יכול לכלול גם בנות, כמו לעיל ג טז: "בְּעֶצֶב תִּלְדִּי בָנִים"; להלן לא יז: "וַיֵּשֶׁא אֶת בְּנֵיו... עַל הַגְּמִלִים" (שהרי נכלל כאן, כמובן, גם בתו דינה), וראה גם: תוספות יום טוב, למשנת כתובות ד יא. ושניהם, מחברנו ובעל 'צרור המור', באו ליישב בדרך הפשט את לשון הרבים: "הניקה **בנים** שרה", שכבר התקשו בו חז"ל (עי' בבלי, בבא מציעא פז ע"א).

46 הלשון "ישלח מלאכו אתך" מופיע רק בדברי אליעזר המספר את כל הקורה אותו (להלן, פסוק מ: "וַיֹּאמֶר אֵלָיו: יי אשר התהלכתי לפניך, **ישלח מלאכו אתך**, והצלח דרכך, ולקחת אשה לבני ממשפחתי ומבית אבי"), אבל ממיקומה של פסיקתנו בכתב-היד ברור שכוונת הכותב לדברי אברהם אל אליעזר קודם שילוחו לדרכו, וצ"ל כאן: "ישלח מלאכו לפניך".

47 כך ביאר, באריכות, ר' יוסף קרא. ראה: פליטת סופרים, עמ' 14; פירושי רי"ק על התורה. וכך בפירוש רשב"ם; פירוש חזקוני.

[ח] וַיִּקַּח הָעֶבֶד עֶשְׂרָה גְּמָלִים, מִגְּמָלֵי אֲדָנָיו, וַיֵּלֶךְ, וְכָל טוֹב אֲדָנָיו בְּיָדוֹ. וַיָּקָם וַיֵּלֶךְ אֶל אָרֶם נְהָרִים, אֶל עֵיר נָחוֹר (כד י).

וכל טוב אדוניו בידו: לפי פשוטו, שלקח עמו כסף וזהב ואבנים טובות ומרגליות⁴⁹, שהוא מן הטוב שיש לו לאדם שהוא עשיר⁵⁰. (דף 19ב, עמודה א)

[ט] וְהָיָה הַנֶּעֱרָךְ אֲשֶׁר אִמְרָא אֱלִיָּה: הָטִי נָא כֶּדֶךְ וְאֶשְׁתָּה. וְאָמְרָה: שְׁתֵּה, וְגַם גְּמָלֶיךָ אֲשָׁקָה. אֵתָה הַכַּחֲתָ לַעֲבֹדָךְ לִיצְחָק, וְכֵּה אָדַע כִּי עָשִׂיתָ חֶסֶד עִם אֲדָנִי (כד יד).

לעבדך ליצחק: אם הוא עבדך ואינו יצחק, כדאי הוא, אם היא גומלת חסדים לינושא לו; כל שכן לעבדך שהוא יצחק, וצדיק בן צדיק⁵¹, שהוא ראוי לאשה טובה שגומלת חסדים, וגם היא ראויה לו⁵². (דף 19ב, עמודה א)

[י] וַיִּרְץ הָעֶבֶד לְקִרְאָתָהּ, וַיֹּאמֶר: הִגְמִיאֲנִי נָא מַעַט מִיָּם מִפְּדֶךָ (כד יז).

וירץ העבד לקראתה: לפי שראה שעלו המים לקראתה⁵³, נבהל ונתירא שמה אינה

48 הדגש הוא על "כאשר דבר יי", שאם לא התנבא אברהם שהקב"ה ישלח את מלאכו ויצליח את דרכו, היכן אפוא אמר הקב"ה שרביקה עתידה להיות אשה ליצחק? כן הסביר ר' יוסף קרא, ראה בהפניות שנרשמו לעיל, הערה 47. בפסוק ליתא תיבת 'הנה', אלא רק: "כאשר דבר יי". ושמו 'הנה' נשתרבו לכאן ממל"א יג ג.

49 כעין זה בפירוש רד"ק. והשווה גם: פירוש חזקוני. וראה גם מדרש הגדול: "אלו תכשיטי נשים, ממה שהנשים צריכות".

50 כלומר: ה'טוב' שיש לאדם הוא עשירותו, ולקחת 'כל טוב אדוניו' הוא מן העושר.

51 כלומר: מעלת 'יצחק' הוא היותו צדיק בן צדיק.

52 כדברי מחברנו לא מצאתי. השווה פירוש רש"י: "אותה הוכחת", ראויה היא לו, שתהא גומלת חסדים, וכדאי ליכנס בביתו של אברהם". וכעין דרשת מחברנו מצאנו במקומות אחרים, ושמו מהם למד ודרש מדעתו: (א) לעיל כא א: "כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק", ובפירוש רש"י: "עם בני עם יצחק", מכיון שהוא בני אפילו אם אינו הגון כיצחק, או הגון כיצחק אפילו אם אינו בני, אין זה כדאי לירש עמו, קל וחומר 'עם בני עם יצחק', ששתיהן בו". והוא מבראשית רבה, נג יא, עמ' 568-569. (ב) שמות יח י: "ברוך יי, אשר הציל אתכם מיד מצרים ומיד פרעה", ובפירוש רש"י: "מיד מצרים", אומה קשה; ומיד פרעה, מלך קשה". (ג) במדבר יב ח: "ומדוע לא יראתם לדבר בעבדי במלשה", כלומר: 'בעבדי' אף על פי שאינו 'משה', וכן 'במשה' אף על פי שאינו 'עבדי', כדאי היה לירוא מפניו, וכל שכן שהוא 'עבדי', ועבד מלך - מלך... (תנחומא, צו, יג). (ד) דברים ד: "אֶתְּרִי הִכְתוּ אֶת סִיחוֹן, מֶלֶךְ הָאֱמֹרִי, אֲשֶׁר יוֹשֵׁב בְּחֶשְׁבוֹן; וְאֵת עֹג מֶלֶךְ הַבְּשָׁן אֲשֶׁר יוֹשֵׁב בְּעֶשְׂתְּרוֹת בְּאֶרְצִי". ונדרש בספרי, דברים, פיסקא ג, עמ' 12: "אשר יושב בחשבון", אילו לא היה סיחון קשה ושרוי בחשבון - קשה היה, שהמדינה קשה; ואילו לא היתה מדינה קשה וסיחון שרוי בתוכה - קשה היה, שהמלך קשה; על אחת כמה וכמה, שהמלך קשה והמדינה קשה. 'זאת עוג מלך הבשן', אילו לא היה עוג קשה ושרוי בעשתרות - קשה היה; ואילו לא היתה מדינה קשה ועוג שרוי בה - קשה היתה, שהמלך קשה; על אחת כמה וכמה, שהמלך קשה והמדינה קשה".

53 עד כאן פירוש רש"י.

ממשפחתו של אברהם⁵⁴ והיא זוכה שיעלו המים לקראתה⁵⁵.
 ד'בר א'חר: **וירץ העבד לקראתה**: כיון שראה שעלו המים לקראתה, אמר בלבו:
 צדקת היא זו⁵⁶, ובברור היא ממשפחתו של אדוני אברהם⁵⁷, שאף המים עולים
 כנגדו, כמו שפירשתי למעלה, ב'ויריבו רועי גרר', בפרשת 'ויהי אחרי הדברים
 האלה ויאמר אבימלך' וג'⁵⁸: מריבין היו רועי אבימלך עם רועי אברהם, ואומרים,
 אנחנו חפרנוה, אמרו ביניהם: כל מי שיתראה על הבאר ויעלו המים לקראתו, שלו
 היא, ועלו לקראת אברהם. לכך: **וירץ העבד לקראתה**, אמר: בברור מזרעו היא זאת.
 ד'בר א'חר: **וירץ העבד לקראתה**: אמר: אפילו אם אינה ממשפחת אדוני, והואיל
 שהיא צדקת כל כך, שעולין המים לקראתה⁵⁹, ראוייה היא ליצחק, שאי אפשר
 שאין לה זכות אבות⁶⁰.

[יא] ותאמר: שתה אדני. ותמהר ותךרד כדה על ידה ותשקהו (כד יח).
ותורד כדה: מעל שכמה⁶¹, בזריזות⁶², שלא אמרה: איני יכולה לשהות כל כך⁶³.
 (דף 119, עמודה ב)

54 שהרי בהמשך הוא שאל את הנערה: "בת מי את" (פסוק כג). היינו, הוא לא ידע את משפחתה ואם היא ממשפחת אברהם.

55 כלומר: אע"פ שהיא אינה ממשפחת אברהם היא זוכה שיעלו המים לקראתה. והשווה פירוש רש"י, להלן פסוק כא: "משתאה", משתומם ומתבהל על שראה דברו קרוב להצליח, אבל אינו יודע אם ממשפחת אברהם היא אם לאו". ומחברנו משלב בתמיהה אלעזר את עניין עליית המים לקראתה, ובכך מחזק את תמיהתו.

56 כנראה כן פירש מחברנו את בראשית רבה, ס ה-1, עמ' 645: "'ותרד העינה ותמלא', כל הנשים יורדות וממלאות מן העין, וזו, כיון שראו אותה מים, מיד עלו... 'וירץ העבד לקראתה', לקראת מעשיה הטובים". כלומר, עליית המים לקראתה הן הוכחה למעשיה הטובים.

57 איני יודע מקורו. ועוד, אם "בברור היא ממשפחתו של אדוני אברהם", מדוע הוא שאל אותה למשפחתה: "בת מי את" (להלן פסוק כג)? והשווה: פירושי אור החיים והעמק דבר, להלן שם.

58 בפירוש רש"י לפסוק "ויריבו רועי גרר" (להלן כו כ) אין מאומה מהעניין שבהמשך, גם לא בתוספותיו של מחברנו שם (דף 223 עמודה ג - 222 עמודה א). אך ברור שאין כוונת מחברנו לפסוק זה, שכן הוא מפנה לפסוק המצוי '**למעלה**', בפרשה המתחילה "ויהי בעת ההיא ויאמר אבימלך" (שמחברנו מצטט בטעות: '**ויהי אחרי הדברים** האלה ויאמר אבימלך', כמנהגו לעיל, פרשת וירא, אות כא, ליד הערה 89), והפסוק "ויריבו רועי גרר" אינו תואם לשני נתונים אלו. אין זאת אלא שכוונתו לפירושו של רש"י על הפסוק **לעיל**, כא ל, שבפרשה הנזכרת (=כתבתי היד שלנו, דף 117, עמודות א-ב; ועל-פי הנוסף במוסגר): "כי חפרת את הבאר", מריבים היו עליה רועי אבימלך [עם רועי אברהם] ואומרים: אנחנו חפרנוה. אמרו ביניהם: כל מי שיתראה על הבאר ויעלו המים לקראתו שלו הוא, ועלו לקראת אברהם".

59 השווה לעיל, הערה 56.

60 איני יודע מקור או מקבילה לדבריו.

61 עד כאן פירוש רש"י.

62 כך גם בפירוש רד"ק: "ובזריזות מיהרה להשקותו". אך איני יודע מה הוא ומחברנו באו להוסיף על המפורש בפסוקנו: "**ותמהר** ותךרד כדה...".

[יב] וְהָאִישׁ מִשְׁתָּאָה לָּהּ, מִחֲרִישׁ, לְדַעַת הֶהָצִילָהּ יְיָ דָּרְכּוֹ אִם לֹא (כד כא).
משתאה לה: משתומם עליה, כמו: "אמרי לי אחי הוא" (לעיל כ יג), ופתרוננו: אמרי
 עלי אחי הוא ⁶⁴; וכמו: "וישאלו אנשי המקום לאשתו" (להלן כו ז), ופתרוננו: על
 אשתו ⁶⁵; וכמו: "ואמר פרעה לבני ישראל" (שמות יד ג), ופתרוננו: ואמר על בני
 ישראל ⁶⁶. וכן: "וי' ילחם לכם" (שם, פסוק יד), ופתרוננו: "וי' ילחם עליכם" ⁶⁷.
משתאה: בלשון לעז אבוטיבת.

[יג] וַיֹּאמֶר: בֵּת מִי אַתָּה, הִגִּידִי נָא לִי, הֵיטֵב בֵּית אָבִיךָ מְקוֹם לָנוּ לָלֶיךָ (כד כג).
ויאמר, בת מי את: לאחר שנתן לה - שאלה?! לפי שבטוח היה בזכותו של אברהם,
 שהצליח הקב"ה דרכו ⁶⁸ בכל אשר יפנה ⁶⁹.
הגידה נא לי ⁷⁰: בבקשה ממך ⁷¹, שתגידי לי האמת ⁷². (דף ע"ב, עמודה ג)

[יד] וַיְהִי כִּפְרָאת אֶת הַנָּזִם וְאֶת הַצְמָדִים עַל יְדֵי אַחֲתוֹ, וּכְשִׁמְעוּ אֶת דְּבָרֵי רִבְקָה אַחֲתוֹ
 לֵאמֹר: כֹּה דָּבַר אֱלֹהֵי הָאִישׁ. וַיָּבֹא אֶל הָאִישׁ, וַהֲנִה עֹמֵד עַל הַגְּמָלִים עַל הָעֵין (כד ל).
על הגמלים: ביקש להורגו פתאום ⁷³, והרגיש אליעזר בדבר, והזכיר שם המפורש

63 לא הבנתי דבריו.

64 כן בפירוש רש"י, לעיל כ יג: "אמרי לי, עלי".

65 כן בפירוש רש"י, להלן כו ז: "לאשתו", על אשתו. ועד כאן הוא מפירוש רש"י **לפסוקנו**,
 בנוסח מורחב (שבפירוש רש"י לפסוקנו אין את שני המשפטים "ופתרוננו...", שהם הובאו
 כאן מתוך פירוש רש"י **לאותם פסוקים**), ומכאן מוסיף מחברנו דוגמאות חדשות לכלל,
 שהלמ"ד משמשת בהוראת **על**, ודוגמאות אלו נלקחו מתוך פירושו של רש"י ללעיל כ יג,
 ולשמות יד ג.

66 כן בפירוש רש"י שם.

67 בלשון כזו בפירוש רש"י, שמות יד ג; ואילו בפירוש רש"י לפסוק הזה (פסוק יד): "וי' ילחם
 לכם, בשבילכם". אך אין הבדל במשמעות. כמה פעמים עסק מחברנו בעניינה של ההוראה:
לי, לי = **על**, תוך חזרתו על אותן דוגמאות, פחות או יותר. ראה להלן: פרשת תולדות, אות
 יב, ועוד.

68 עד כאן פירוש רש"י.

69 לא הבנתי מה נתכון מחברנו ללמד בהוסיפו את התיבות "בכל אשר יפנה". וצ"ע.

70 בפסוק: **"הגידה נא לי"**.

71 פירש את **"הגידה נא"**, בהוראת: **בבקשה**. בשונה מהתרגומים הארמיים (אוניקלוס ויב"ע),
 שביארוהו מלשון: כעת, עכשיו. ולא מצאתי חבר למחברנו, שכנראה סמך על דרשות חז"ל
 בנוגע **לפסוקים אחרים**, ש"אין 'נא' אלא לשון בקשה" (בבלי, ברכות ט סע"א; סוטה י ע"ב;
 סנהדרין מג ע"ב, פט ע"ב, ועוד הרבה), והקיש מהם לפסוקנו.

72 שמא לשון **"הגדה"** הוראתו: אמירת האמת. ואיני יודע מקורו (צירוף יחידאי במשל יב יז: **"פיתח
 אמונה יציד צדק"**, אינו מלמד מאומה על הכלל. ואדרבה, מהושע יב ד: **"ומקלו יציד לו"**, המדבר
 בנבואת **שקר**, משמע, שלשון **"הגדה"** שייך גם בשקר). והשווה העמק דבר: **"הגידה נא לי"**:
 משמעות **"הגדה"** בכל מקום **לפרש כל הפרטים שבענין**...". וכך בהכתב והקבלה.

73 כן הבין מ"וירץ לכן אל האיש החוצה" (לעיל, פסוק כט), שהוא רץ בשביל להגיע אליו

והיה עומד באויר על הגמלים, למעלה מן הגמלים. וכשראה לכן כך, אמר: צדיק הוא זה⁷⁴, איני יכול לעשות לו כלום, אלא אוליכנו לביתי, ושם אאכיל אותו סם המות ואקח כל הממון⁷⁵. וזהו שאמר לו: "בא ברוך יי" (להלן, פסוק 6), שכיון שלא היה יכול לו, התחיל לדבר אליו דברים נעימים ודברי ריצוי, כדי שלא יהא בלבו עליו שרצה להורגו⁷⁶.

במהירות ולהורגו בפתאומיות.

74 עד כאן הוא עלי פי מדרש אבכיר, המובא בילקוט שמעוני, פרשת חיי שרה, רמז קט, עמ' 486-487: "ויהי כראות את הנום, מיד הלך לכן להמיתו. הכיר בו [אליעזר] שמרוצתו לרעה, הזכיר שם והעמיד הגמלים על העין באויר, והוא 'עומד על הגמלים' באויר. בראותו כן, הכיר בו שהוא צדיק, ואמר: 'בא ברוך יי'". וראה להלן, הערה 76, למקורות נוספים שהביאו מדרש זה. ובסגנון אחר, המשמיט גם את הפרט של הזכרת שם המפורש, הובא מדרשנו בפירושו ר' תנחום הירושלמי למלכים ב-ה כה (בתרגום מערבית יהודית): "'עומד על הגמלים'... שדרשו חז"ל, שהוא העמיד את הגמלים זה על זה, ועלה מעל כולם, על העשירי מתוכם, מתוך פחד מפני לבן, לכן נאמר 'על הגמלים' (הובא אצל: א' טל, דרכי פרשנותו של ר' תנחום הירושלמי לספרים מלכים ב, ישעיה, ירמיה ויחזקאל עלי פי כתבייד מספריית בודליאנה ומספריית סנט פטרסבורג, ע"ד, רמת-גן תשס"ו עמ' 135. אמנם ר' תנחום הירושלמי מתנגד לפירוש זה, ומעדיף לפרש בדרך הפשט: "'עומד על הגמלים', כוונתו: ליד הגמלים, לא עליהם..." יעויין שם).

75 המשפט האחרון הוא עלי פי מדרש אחר שהובא בילקוט שמעוני, פרשת חיי שרה, רמז קט, עמ' 490 (שלא בסמיכות למדרש אבכיר הנזכר!): "כיון שראו את הצמידים, נתקבצו על אליעזר להרגו. וראו שנטל שני גמלים בשתי ידיו והעבירן את הנחל. כיון שראו כך, אמרו: לא נוכל להרגו. והניחו קערה לפניו, וסם המות בתוכה..." ובמדרש הגדול: "ראה שהגמלים טמונים במלט והוא מעלה אותן בידו, אחד אחד. אמר: ודאי איני יכול לו להרגו אלא מתוך אכילה ושתייה אפשר". וכעין זה במדרש בראשית רבתי: "'ויבא אל האיש והנה עומד', באותה שעה היה תולה אליעזר ב' גמלים על כתפיו, והעבירם את הנחל, מפני שהיה טיט גדול בין הנהר לעיר. כיון שראה אותו עמד במעמדו, אמר: מי יוכל להרוג גבור זה; אין אנו יכולין לו אלא בסם המות. ולכן כתוב בלבן: 'וירץ לבן אל האיש' (לעיל, פסוק כט), שבתחלה מזוין יצא שם להרגו, כיון שראה גבורתו, החזיר כליו לבית ודקדק בדברים – 'ויבא אל האיש' – כדי להכניסו לביתו ולהרגו בסם המות" נובנוגע לגבורתו של אליעזר שנודעה מהרמתו לגמלים, ראה גם מדרש אגדה, לעיל פסוק כט: "כשראה הנום והצמידים על ידי אחותו... רץ לשם להרגו. וכשראה גבורתו של אליעזר, שלקח עשרה גמלים בידו אחת והעבירן במים, חזר לאחוריו ושאל לאחותו: למה נתן לך הנום והצמידים". וכעין זה בפירוש הרוקח על התורה, פרשת חיי שרה, עמ' קפח: "תפש העבד עשרת הגמלים והגביהן בפעם אחת מן העין". למדרשים אלו, הרמת הגמלים בידי אליעזר הראתה את גבורתו הרבה, ומשום כך הסיק לבן שאין ביכולתו להרגו ישירות אלא רק בדרך ערמה, בהטלת סם המוות במאכלו. אך למחברנו, המכליא את המדרש הנוכחי עם המדרש הקודם, שהרמת הגמלים היתה בדרך נס והראתה את צדקותו של אליעזר, ומשום כך אמר לבן: "צדיק הוא זה, איני יכול לעשות לו כלום", יש להבין מדוע הוא סבר שצדקותו של אליעזר לא תעמוד לו להצילו מסם המוות! וצ"ע.

76 כעין זה בפירושו ר' חיים פלטיאל: "כשראהו רצה להורגו. אמר אליעזר השם, ופרח באויר.

[טו] וַיֹּאמֶר: בּוֹא בְרוּךְ יְיָ; לָמָּה תַעֲמֹד בַּחוּץ, וְאַנְכִי פָנִיתִי בַּבַּיִת וּמִקּוֹם לְגַמְלִים (כד לא).

למה תעמוד בחוץ: אין הגמלים רצו ליכנס בבית משום ע'בודה ז'רה שהיתה בה, הרגיש לבן בדבר ופינה אותם מחוץ לבית, וזהו שאמ'ר לו: **ואנכי פניתי את הבית:** מע'בודה ז'רה.⁷⁷

ורבותי'נו אמרו: אין זה היה שבחו של לבן, שהיה אומ'ר לו: **למה תעמוד בחוץ, ואנכי פניתי את הבית,** כשראיתי שלא רצו הגמלים ליכנס בבית, זה היה גנאי לע'בודה ז'רה שלו, ואינו היה אומ'ר כך להקל⁷⁸ ע'בודה ז'רה שלו בעיניו, לומר, בשביל שע'בודה ז'רה בבית אינם רוצים ליכנס, אלא כך הוא פתרונו: אמור לגמליך, כבר פניתי את הבית מע'בודה ז'רה מכמה שנים, שהייתי מתחרט על עווני, ואיני משתחוה עוד להם⁷⁹. וכל כך למה, כדי שיהא נראה כחסיד, שלא יהא בלבו עליו על שביקש להורגו⁸⁰, ושלא יהא מרגיש בדבר שיש בדעתו לשום לפניו סם המות, כמו שמשמע בסוף העניין, ב"ויושם לפניו לאכול" (להלן, פסוק לג)⁸¹.

(דף 20א, עמודות א-ב)

ואז **התחיל לפייסו:** 'למה תעמוד בחוץ ואנכי פניתי הבית' (להלן, פסוק לא)...". וכך בפענח רוא. ושמא הוא הוא ה'דקדוק בדברים' הנזכר במדרש בראשית רבתי (מצוטט בהרחבה לעיל, הערה 75): "בתחלה מזוין יצא שם להרגו, כיון שראה גבורתו, החזיר כליו לבית **ודקדק בדברים** – 'יבא אל האיש' – כדי להכניסו לביתו ולהרגו בסם המות".

77 רק המשפט האחרון בפירוש רש"י: "פניתי הבית", מעבודה זרה". וכל העניין מאבות דר"ג, נו"א, סוף פרק ח, עמ' 38: "כשם שהצדיקים הראשונים היו חסידים, כך בהמתן היו חסידות. אמרו: גמליו של אברהם אבינו לא נכנסו לבית שיש בו עבודת אלילים, שנאמר: 'ואנכי פניתי הבית ומקום לגמלים'. 'ואנכי פניתי את הבית', מתרפים, ומה תלמוד לומר: 'ומקום לגמלים'? מלמד, שלא נכנסו לבית לבן הארמי עד שפנו כל העבודת אלילים מפניהם".

78 =לזלזל.

79 איני יודע מקור דברים מחודשים אלו. ואפשר שמדרש עלום זה נתבסס על כך שהוא נתן לפניהם "מִים לְחֹץ רִגְלֵי וְרִגְלֵי הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר אֵתוּ" (להלן, פסוק לב), והראה בעצמו הקפדה יתירה שלא להכניס עבודה זרה לביתו, כמנהגו של אברהם, לרחוץ את רגלי אורחיו מחשש שהם משתחוים לאבק רגליהם (פירוש רש"י, לעיל יח ד). והשווה פירוש חזקוני, להלן פסוק לב [וראה גם דבר פלא בפירושי ר' יהודה החסיד, להלן פסוק נ: "הקשתי לאבי: למה נתן לבן אחותו ליצחק ובנותיו ליעקב, לפי אמונתו שהיה עובד עבודה זרה ויודע שיצחק ויעקב יגירו וימנעו מעבודה זרה. ותיירץ לי: כך היה מנהגם, **שכולם היו מאמינים בהקב"ה**, אלא **גם עבודה זרה היו עובדין כדי להגיד להם עתידות**, ולא היו חוששים אם לא יעבדו זרעם עבודה זרה"]. אמנם כמובן, גם לדעת מחברנו היה הכל מלפנים ולמראה עיניים, כי באמת לבן לא פסק מלעבוד לאלהי נכר, כמוכח מגנבת רחל את התרפים אשר לאביה, הם אלוהיו; ע' להלן לא יט, ל.

80 כדבריו לעיל, אות יד.

81 כלומר: כמו שנדרש מ"ויושם לפניו לאכול". ע' תרגום יב"ע שם; מדרש בראשית רבתי, שם ועוד. וראה גם להלן, אות יז.

[טז] וַיָּבֹא הָאִישׁ הַבִּיתָה, וַיִּפְתַּח הַגְּמָלִים, וַיִּתֵּן תֶּבֶן וּמִסְפּוֹא לְגַמְלִים, וּמִים לְרֹחֵץ רִגְלָיו וְרִגְלֵי הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר אִתּוֹ (כד לב).

ויפתח הגמלים: התיר זמם שלהם, לפי שכתוב למעלה⁸², שהיו יוצאים זמומים מפני הגזל, שלא ירעו בשדות אחרים, הוצרך עתה להתירם, לפי שבאו במלון⁸³. (דף 20א, עמודה ב)

[יז] וַיּוֹשֶׁם לִפְנֵיו לְאָכַל, וַיֹּאמֶר: לֹא אֶכֶל עַד אִם דְּבַרְתִּי דְּבָרִי. וַיֹּאמֶר: דְּבָר (כד לג). **ויושם לפניו:** "ויושם" כת"ב⁸⁴, ולא ידעתי בשביל מה. והרבה טעמים שמעתי⁸⁵, ואינם מתיישבים על הלב ואינם נכנסין לאזן, לכך לא כתבתי אחד מהם.

ויאמר, לא אוכל: לפי שהרגיש בדבר, שהיו לוחשים זה עם זה, ואומרים: אני אקח הגמלים; וזה אומר: אני אקח בגדיו. התחיל לעכב שעה אחת, אמר: אני יודע בברור שנתנו סם המות לפניי, ובטוח אני באלהי אדוני שיצילני מהם, אלא מוטב לי שאעכב מעט, אולי יעשה לי הק"ב"ה נס ויחלף המאכל; שמא גזירה היא מלפני הק"ב"ה, אם אוכל בשעה הזאת שאמות. מיד התחיל לספר בדברים, כדי שתעבור השעה⁸⁶. והוא⁸⁷ שינה מנהג כל המדינות, שהרי אכסנאי שבא מן הדרך, אין שואלין

82 פירוש רש"י, לעיל פסוק י.

83 נוסח מורחב של פירוש רש"י. ולפנינו: "ויפתח", התיר זמם שלהם, שהיה סותם את פיהם, שלא ירעו בדרך בשדות אחרים".

84 הקרי הוא: "ויושם", והכתיב: "ויושם".

85 כמו: "ויושם" נוטריקון: **וי סם**, שהניחו סם המוות במאכל שהגישו לאליעזר. ראה מדרש בראשית רבתי: "ויושם לפניו לאכול", כיון שנכנסו לבית, הניח הקערה לפניו **וסם המות בתוכה**, שנאמר: "ויושם", **ויושם' כתיב**; סם המות הניחו לפניו לאכול. מיד עמדה ברכת אברהם, נכח מלאך והחליף הקערה לפני בתואל, ואכל ומת באותו הלילה". ובמדרש הגדול: "ויושם לפניו לאכול", **ויושם' כתיב**, מלמד שנתנו סם במאכל כדי להרגו, **וי סם**". וכך בבראשית רבה, ט, ס, עמ' 651 בשינויי נוסחאות לשו' 4 (מתוך כת"י מאוחר). לדרשה נוספת לכתב "ויושם", ראה פירוש רבינו בחיי; והוא הוסבר גם על-פי כללי הדקדוק, ראה: פירוש אבן עזרא; פירוש רד"ק.

86 כמה מדרשים ופירושי הראשונים הזכירו את עניין סם המות שנתנו במאכלו של אליעזר ובא המלאך והחליף את קערתו עם קערת בתואל, שאכל ומת, אך מחברנו מביא בתוספת פרטים שאיני יודע מקורם. ראה ילקוט שמעוני, פרשת חיי שרה, רמז קט, עמ' 490: "כיון שראו את הצמידים, נתקבצו על אליעזר להרגו. וראו שנטל שני גמלים בשתי ידיו והעבירן את הנחל. כיון שראו כך, אמרו: לא נוכל להרגו. והניחו קערה לפניו, **וסם המות בתוכה**. ובזכותו של אברהם **נתחלפה הקערה, ואכל בתואל ממנה ומת**". ובמדרש אגדה, להלן פסוק נג: "היכן היה בתואל? אמרו עליו, שאותו המלאך שאמר אברהם לאליעזר: 'הוא ישלח מלאכו' (לעיל, פסוק ז), החליף הקערה שהיה בה סם המות לפני אליעזר, ונתנה לפני בתואל, ואכלה ומת". וראה גם: תרגום יב"ע, כאן ולהלן פסוק נה; מדרש בראשית רבתי, כאן ולעיל פסוק ל (צוטט, בהתאמה, לעיל הערות 85, 76); מדרש הגדול, כאן ולהלן פסוק נה (המקום הראשון צוטט

[יח] ויאמר: עבד אברהם אנכי (כד לד).

ויאמר: עבד אברהם אנכי: כיון ששמעו שאמ'ד: **עבד אברהם אנכי**, נודעו כולם ואמרו זה לזה: וכי עבדו של אברהם הוא זה, סבורים היינו, שהוא אפרכוס או דוכוס⁹¹. ולפי שהקטין את עצמו ואת כבודו, קיבל ממנו שכר הרבה⁹².

(דף 20א, עמודה ג)

[יט] וַיֵּי בֶרֶךְ אֶת אֲדֹנֵי מֶאֶד וַיִּגְדֹּל, וַיֵּתֶן לוֹ צֶאֱן וּבָקָר, וְכֶסֶף וְזָהָב, וַעֲבָדָם וַשְּׁפָחָת, וְגַמְלִים וְחֲמֹרִים. וַתֵּלֶד שָׂרָה אֵשֶׁת אֲדֹנֵי בֶן לֹאֲדֹנֵי, אַחֲרֵי זִקְנָתָהּ, וַיֵּתֶן לוֹ אֶת כָּל אֲשֶׁר

מדרש הגדול, להלן פסוק לד: "ויאמר, עבד אברהם אנכי", כיון ששמעו כך, כבשו פניהו בקרקע, אמרו: אם כן זה העבד, קל וחומר רבו – אם לא חמיתון אריא, איתא חמו מרבאעיה – ודאי לא יכלינן ליה, וסלקוה למיכלא". ותרגום הפתגם הארמי: אם לא ראיתם אריה, בואו ראו מקום רבצו. וראה גם פרשת חיי שרה, דף כד ע"ג: "ויאמר, עבד אברהם [אנכי], כיון לומר, שאם יעשו לו שום נזק, כמו שאירע ששמו לו סם המות, לא יוכלו לו, שהוא נתלה באשלא רברבא שהוא זכות אברהם".

91 בדומה לכך בבראשית זוטא: "שראו אותו הדור ומהודר, מלושב במלבושים נאים **כאדם גדול בן חורין**, עד שעלה בדעתם שהוא מזרעו של אברהם, **קפץ ואמר: 'עבד אברהם אנכי'**, וממני אתם יודעים מעלת אדוני". אך איני יודע מקורם, וממדרשים אחרים משתמע, שהם סברו שהוא אברהם בעצמו, ע' לעיל, הערה 90 [נסיון דברי בראשית זוטא: "וממני אתם יודעים מעלת אדוני", הוא, כנראה, עליפי פירוש רס"ג הארוך: "אמר: 'עבד אברהם אנכי', ואתם רואים את מצבי וחשיבותי, והוא לא כל שכן" (פירושי רס"ג לבראשית, פרשת חיי שרה, עמ' 419). והשווה: מדרש הגדול (צוטט לעיל, הערה 90); זוהר, ח"א, דף קג ע"א. ובפירוש 'מנחת יהודה' לריב"א, כת"ל לונדון, הספרייה הבריטית Add. 22092 (מתכ"י: F5054): "'עבד אברהם אנכי', להגיד חשיבות של אברהם, שאפילו עבדו הולך כל כך בכבודו, כל שכן האדון. כך אמר מורי רשב"ם". הובא אצל: א' כסלו, 'תרומת החיבור 'מנחת יהודה' לבירור נוסח פירוש רשב"ם לתורה', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, כה (תשעז), עמ' 295].

92 איני יודע מקורו. וראה פרקי רבי אליעזר, פרק יו, דף יא ע"א: "זקן ביתו של אברהם היה עבדו אליעזר... וכשגמל חסד עם יצחק בנו, הוציאו לחירות, ונתן לו הקב"ה שכרו בעולם הזה... והקימו למלך, והוא עוג מלך הבשן". והוא כדברי מחברנו, שאליעזר "קיבל ממנו שכר הרבה", **מאברהם**, ושכרו היה, כנראה, הוצאתו לחירות. אך למדרש, אברהם הוציאו לחירות בשכר שגמל חסד עם יצחק בנו, שהביא לו את רבקה לאשה, ולא כמחברנו, שזה היה בשכר "שהקטין את עצמו ואת כבודו". ראה גם זוהר, ח"א, דף קמו ע"ב, שמפני שאליעזר **כיבד** את אברהם באומרו: "עבד אברהם אנכי", אע"פ שיכול היה לומר שהוא חברו של אברהם או אדם אחר, "בגין דיוקיר ליה לאברהם ההוא יקרא וההוא טיבו, **אוריך ליה לכמה זמנין**". וכנראה הכוונה, שבזכות זה אליעזר האריך ימים ביותר, שהוא עוג מלך הבשן שהאריך ימים עד כניסת ישראל לארץ (כן ביאר ר' משה קורדואירו [רמ"ק] בפירושו לזוהר, ראה: ספר הזוהר [...] עם פירוש אור יקר, ה, פרשת תולדות, ירושלים תשל, עמ' קלט-קמ). אך שם אין מפורש ששכר זה ניתן לו מידי אברהם, אלא מסתבר ממי שהחיים שלו, הקב"ה, ושמה זה היה בברכת אברהם (השווה פירוש רש"י, לעיל יב ב: "הברכות נתונות בידך..."), אלא שאין משמע כן מלשון הזוהר. וצריך עוד עיון. וראה עוד: ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, פרשת חיי שרה, אות ט, עמ' תיא-תיב והערה 33.

לו. וַיִּשְׁבַּעֲנִי אֲדֹנִי לֵאמֹר: לֹא תִקַּח אִשָּׁה לְבְנִי מִבְּנוֹת הַכְּנַעֲנִי, אֲשֶׁר אֲנֹכִי יֹשֵׁב בְּאֶרְצוֹ. (כד לה-לו).

וַיִּי בְּרַךְ אֶת אֲדֹנִי: בְּאוֹתוֹ לִשְׁוֹן שְׁבָרְכּוֹ הַק'ב"ה לְאַבְרָהָם, שְׁכַת'וֹב (לְעִיל, פְּסוּק 6): "וַיִּי בְּרַךְ אֶת אַבְרָהָם בְּכָל", בְּאוֹתוֹ לִשְׁוֹן סִיפֵר כֵּאן⁹³. לְלַמֵּד שְׁבָחוּ, שְׁלֹא שִׁינָה מִכָּל דְּבָרָיו כְּלוּם⁹⁴. וַיַּגְדֵּל: שְׁנֵאֲמַר (לְעִיל, יג ז): "וַאֲגַדְלָה שִׁמְךָ"⁹⁵, שְׁקִרָאוּ לוֹ כֹּלָם 'נְשִׂא', שְׁנֵאֲמַר (לְעִיל, כג ו): "נְשִׂא אֱלֹהִים אֶתָּה בְּתוֹכִינוּ"⁹⁶.

וְתִלְד שְׂרָה: הַתְּחִיל לְקַצֵּר דְּבָרָיו, מִעֵט מִעֵט, עַד שֶׁהִגִּיעַ לְלִידַת יִצְחָק, בְּשִׁבִּיל שְׁכָל דְּבָרָיו לֹא הָיוּ אֵלָּא בְּשִׁבִּיל יִצְחָק⁹⁷. לְזַקְוָנוּ⁹⁸: לֹא הָיָה צָרִיךְ מִכָּל הַדְּבָרִים הַלָּלוּ אֵלָּא לְחַבֵּב אֶת יִצְחָק בְּעֵינָיו, כְּדֵי שִׁיאֲמָרוּ: מֵאַחֵר שֶׁאֵין לָהֶם בֶּן אַחֵר, אֲשֶׁר מִי שִׁיזְכָּה לִיתֵן לוֹ בְּתוֹ, מֵאַחֵר שֶׁעָשָׂה לוֹ הַק'ב"ה כָּל כֵּךְ טוֹבָה⁹⁹.

וַיִּתֵּן לוֹ אֶת כָּל אֲשֶׁר [לו]¹⁰⁰: וְשִׁטֵּר הַמֶּתְנָה בִּידֵי¹⁰¹, כְּדֵי שֶׁתִּרְאוּ שֶׁאֵינִי מִשְׁקֵךְ לָכֶם מִכָּל מָה שֶׁאֲמַרְתִּי כְּלוּם.

לֹא תִקַּח אִשָּׁה [לְבָנִי] מִבְּנוֹת הַכְּנַעֲנִי: שֶׁהֵם אֲרוּרִים¹⁰².

(דף 20א, עמודה ג - דף 20ב, עמודה א)

93 השווה פירוש רשב"ם, פסוק לה: "'ברך את אדוני', לכן הקדים למעלה 'ברך את אברהם בכל'". וכך בפירושו, לעיל פסוק א.

94 מפתחת הפרשה בפסוק "וַיִּי בְרַךְ אֶת אַבְרָהָם בְּכָל" (לעיל, פסוק א) הבין כנראה מחברנו, שבשעה שאברהם שלח את אליעזר להביא אשה ליצחק, הוא אמר לו שהקב"ה בירכו בכל, וציוה עליו להודיע כן למשפחת האשה. וכך עשה אליעזר, ולא עוד אלא שהוא גם לא שינה מלשונו של אברהם שהשתמש בלשון 'ברך'. ואיני יודע מקור לכל העניין המחודש.

95 אולי מחברנו ממשיך את הרעיון האחרון, שאליעזר לא שינה מאומה מדברי אברהם, ולכן הוא אמר: "וַיַּגְדֵּל", כלשון שאברהם נתברך: "וַאֲגַדְלָה שִׁמְךָ". ולעצם היקש הפסוקים, ראה גם זהר חדש, פרשת חוקת, דף נא ע"ד: "ועל דא: וַיִּי בְרַךְ אֶת אֲדֹנִי מֵאֵד וַיַּגְדֵּל", כמה דכתיב "וַאֲגַדְלָה".

96 כלומר: הברכה "וַאֲגַדְלָה שִׁמְךָ" נתקיימה כשאמרו לו: "נשיא אלהים אתה בתוכינו". וכך בפירוש רד"ק, לעיל יב ב; פירוש רמב"ן, לעיל כג יט. גם בזהר, ח"ג, דף יב רע"ב, מקשר את שני המקראות: "דא אברהם, דכתיב ביה: 'נשיא אלהים אתה בתוכנו', דכתיב: 'וַאֲבָרַכְךָ וַאֲגַדְלָה שִׁמְךָ'..." אך מסופקני אם אכן נתכוון לפרש, שברכת "וַאֲגַדְלָה שִׁמְךָ" התקיימה כשאמרו לו: "נשיא אלהים אתה בתוכנו".

97 איני יודע מקור פירוש נאה זה.

98 צ"ל: "אַחֲרֵי זִקְנָתָה", ככתוב בעניין הנוכחי (פסוק לו), והכותב נגרר אחרי לעיל, כא ב: "וַתֵּהָרַ וַתִּלְד שְׂרָה לְאַבְרָהָם בֶּן זִקְנָתוֹ"; כא ז: "כִּי יִלְדָתִי בֶן זִקְנָתוֹ".

99 ראה מדרש שכל טוב, פסוק לו: "ותלד שרה אשת אדני בן לאדוני", הודיעם שהוא יחיד לירושה; פירוש חזקוני, שם: "אחרי זקנתה", ושוב לא יהיה לו בן ממנה; בראשית זוטא, שם: "ותלד שרה אשת אדוני בן זקנתי", לאחר שאמר להם: "ויי ברכ את אדוני מאד" בעושר ונכסים וכבוד, ואין לו אלא בן אחד שיירש כל נכסיו". וכך גם בפירוש רשב"ם ופירוש ר"י בכור שור, פסוק לו.

100 המוסגר, כאן ולהלן, על-פי הפסוקים.

101 הדיבור האחרון, ועד כאן, מצוי בפירוש רש"י: "ויתן לו את כל אשר לו", ושטר המתנה בידיו".

[כ] וְאָמְרָה אֵלַי: גַּם אֶתָּה שְׂתֵּה וְגַם לְגַמְלִיךָ אֶשְׁאָב, הוּא הָאִשָּׁה אֲשֶׁר הֵכִיחַ יְיָ לָכֵן אֲדֹנָי (כד מד).

גם אתה שתה: "גם" לרבות אנשים שעמו¹⁰³. ומדרש אגדה, שראתה רבקה את המלאך, ואמרה לו: "גם אתה שתה", אם דרךך לשתות¹⁰⁴. וגדול שבחה של רבקה משבחו של העבד, שהרי העבד נשלח עמו המלאך, שקפץ לו הארץ¹⁰⁵, והוא לא ראה אותו¹⁰⁶, ורבקה ראתה אותו ודיברה עמו. (דף 220, עמודה א)

[כא] וַיֹּאמֶר אָחִיָּה וְאָמָה: תֵּשֶׁב הַנֶּעֱרָ אֶתְּנוּ יָמִים אוֹ עֲשׂוֹר, אַחֲרֵי תֵלֶךְ (כד נה). וַיֹּאמֶר אָחִיָּה וְאָמָה: וּבִתּוֹאֵל הֵיכָן הִיָּה, רוצה לעכב ונוגף בלילה¹⁰⁷. ומדרש אגדה

102 כך בפירוש רד"ק, לעיל פסוק ג, בציוויו של אברהם לאליעזר: "נ'לא תקח אשה לבני מננות הכנעני", כי זרע כנען ארור וזרעו ברוך, ולא יתערב זרע ברוך בארור. והשווה בראשית רבה, נט ט, עמ' 637: "כנען" זה אליעזר... שהיה יושב ושוקל את בתו, ראויה או אינה ראויה... אמר לו [אליעזר לאברהם]: עד אלי ואתן לו את בתי. אמר לו: ארור אתה ובני ברוך, ואין ארור מידבק בברוך". והובא בפירוש רש"י, לעיל פסוק לט.

103 עד כאן פירוש רש"י.

104 כנראה, רבקה ראתה את המלאך בלבוש גופני, כאדם (השווה מדרש הגדול, להלן פסוק נו, המובא להלן הערה 105), והסתפקה אם הוא אדם או מלאך, ולכן אמרה לו: "שתה אם דרךך לשתות", שכן המלאכים אינם אוכלים ושותים, אלא רק מראים בעצמם כאוכלים ושותים. ראה בראשית רבה, מח יד, עמ' 491, בנוגע לשלושה המלאכים שביקרו אצל אברהם: "וכי אוכלים היו?! אלא נראים כאוכלים". ואיני יודע מקור המדרש שהביא מחברנו, וגם איני יודע אם ההמשך ("וגדול שבחה של רבקה...") הוא מאותו מדרש או מדברי מחברנו.

105 ראה פרקי רבי אליעזר, פרק יו, דף י"ב: "רצה הקב"ה לגמול חסד עם יצחק, ושלח מלאך לפני אליעזר עבד אברהם, ונקפצה לו הדרך, ובא בשלש שעות לאחר". משמע, שקפיצת הדרך נעשתה בידי המלאך.

106 איני יודע מקורו [לא נראה לדקדק כן ממשנת ר' אליעזר, פרשה טו, עמ' 292: "אף טיפליהן שלצדיקים המלאכים משלחין לצרכיהן, שכן הגר רואה חמשה מלאכים... אליעזר עבד אברהם לוהוה כמה מלאכים, שנאמר (לעיל, פסוק לב): 'ומים לרחוץ רגליו ורגלי האנשים אשר אתו', ולא מצינו שיצאו עמו אנשים מבית אדוניו. יוסף, קטנן שלשבטים, ראה שלשה מלאכים...". היינו, הגר ויוסף ראו מלאכים, ואילו אליעזר רק "לוהוה כמה מלאכים". כי במדרש מפורש שאפילו לכן ראה את המלאכים, שהרי הגיש להם מים לרחיצת רגליהם!]. אמנם כשיצא לשוב לארץ ישראל עם רבקה, כן ראה אליעזר את המלאך שליווה אותו. ראה פרקי רבי אליעזר, פרק יו, דף י"א ע"א: "...השכים בבוקר, וראה המלאך עומד וממתין לו בחוץ. אמר להם: 'אל תאחרו אותי ויי הצליח דרכי' (להלן, פסוק נו), הרי הוא בחוץ ממתין לי". ובמדרש הגדול, להלן פסוק נו, מפורש שאליעזר הכירו שהוא המלאך שליווה אתמול: "ויאמר אליהם, אל תאחרו אותי, מלמד, שראה המלאך בחוץ ממתין לו. אמר להם: אל תאחרו אותי, שהרי האיש שבא אתמול עמי והצליח דרכי, עומד וממתין לי בחוץ, שנאמר: 'וי הצליח דרכי'". משמע שכבר אתמול ראה אליעזר את המלאך, ולא כדברי מחברנו!

107 עד כאן פירוש רש"י. ולפנינו הנוסח: "ובתואל היכן היה, הוא רוצה היה לעכב ובא מלאך והמיתו". וסגנון מחברנו מושפע מבראשית רבה, ס יב, עמ' 652: "ובתואל היכן הוא, ביקש

יש, שאכל סם המות שנתנו לפני אליעזר, ומתוך שסיפר הדברים, ירד מלאך וחילף את הקערות ונתן קערה שלפני בתואל לפני אליעזר, וקערה שלפני אליעזר לפני בתואל, ואכל ממנה בתואל, ומת¹⁰⁸.

ועוד מדרש אגדה: מפני מה מת בתואל באותה הלילה, לפי שמינו אותו כל עם הארץ למלך, וגזר גזירה אחת בכל ארץ ממשלתו: כל מי שינשא אשה, יביא אותה אצלו. והיה בועל אותה תחילה, ואחר כך¹⁰⁹ מוליכין אותה אצל בעלה. וכששמעו כל השרים שרצה להינשא¹¹⁰ את רבקה, נתכנסו כולם ביחד ואמרו: אם יעשה זה לבתו כמו שהוא עושה לבתינו¹¹¹, מוטב, ואם לאו - נהרוג אותו. ולכן נוגף באותה הלילה, כדי שלא תטמא את רבקה¹¹².

תשוב הנערה אתנו: שעדיין קטנה היא, ואחר כך נשלח אותה¹¹³.

(דף 20, עמודות ב-ג)

[כב] ויברכו את רבקה ויאמרו לה: אחתנו, אתי לאלפי רבקה, ויירש זרעך את שער שְׁנָאִיו (כד ס).

את היי לאלפי רבבה: ידוע לנו ששואתן לאדם שנתברך בהר המוריה בברכות האלה, שנ'אמר (לעיל, כז ז): "ארבה ארבה את זרעך כככבי השמים"¹¹⁴, וזהו: **לאלפי רבבה;**

לעכב וניגף בלילה".

108 למקורות מדרש זה, ראה לעיל, הערה 86, ומחברנו כאן מתבסס בעיקר על מדרש אגדה, לעיל פסוק ג: "והיכן היה בתואל? אמרו עליו, שאותו המלאך שאמר אברהם לאליעזר: 'הוא ישלח מלאכ' (לעיל, פסוק ז), החליף הקערה שהיה בה סם המות לפני אליעזר, ונתנה לפני בתואל, ואכלה ומת". וכעין זה במדרש בראשית רבתי, לעיל פסוק לג. ודברי מחברנו: "מתוך שסיפר הדברים, ירד מלאך וחילף את הקערות..."¹¹⁴, הם בדומה למדרש לקח טוב, לעיל פסוק לג: "שמו לפניו סם המות להאכילו, עד שהם מדברים הפך גבריאֵל את הקערה וטעם ממנו בתואל ומת". וכך במדרש שכל טוב, לעיל שם. וראה עוד לעיל, הערה 86 אות (ב).

109 = ואחר כך.

110 = שרוצה להשיא.

111 צ"ל: 'לבנותינו'.

112 כנראה צ"ל: "כדי שלא יטמא את רבקה". וכל העניין, בשם 'מדרש' סתם, בילקוט שמעוני, פרשת חיי שרה, רמז קט, עמ' 490-491: "ומפני מה מת בתואל? שהוא היה מלך בארם נהרים, וכל בתולה שתנשא, בועל אותה לילה הראשון, ואחר כך חוזרת לבעלה. נתקבצו כל השרים ואמרו: אם הוא עושה לבתו כשם שעשה לבנותינו - מוטב, ואם לאו - אנו הורגין אותו ואת בתו. לפיכך מת, כדי שינצל אליעזר ורבקה". אך סיומו של מחברנו: "ולכך נוגף באותה הלילה, כדי שלא תטמא את רבקה", אינו כבמדרש זה ומקבילו במדרש אגדה, לעיל פסוק ג. אך כך הוא בפירוש חזקוני, לעיל פסוק ג: "...רצו בני עירו שיבעול אף רבקה בתו קודם שתלך לנשואיה, ואם לאו יהרגוהו, ונתרצה בדבר, ובא גבריאֵל והרגו". היינו, גבריאֵל הרגו כדי שלא יטמא את בתו.

113 כך במדרש שכל טוב: "תשוב הנערה אתנו... תשהה אצלנו כי קטנה היא".

114 בפסוק: "וְהָרְבָּה אֲרָבָה אֶת זֶרַעְךָ כְּכֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם".

"וירש זרעך את שער אויביו" (לעיל טז), זהו שנ'אמר: **וירש זרעך את שער שנאיו**. אך אין עמנו לידע, אם ממך או מאשה אחרת, ויהי רצון אלהי השמים¹¹⁵, שאת היי לאותן הברכות, ובך יתקיימו ולא באשה אחרת¹¹⁶. מפי ר' יוסף קרא קבלתי פתרון זה¹¹⁷.

[כג] ויצחק בא מבוא באר לחי ראי, והוא יושב בארץ הנגב (כד סב).
ויצחק בא מבא: רבותינו אמרו: שבא מגן עדן¹¹⁸. (דף עב, עמודה ג)

[כד] ותשא רבקה את עיניה ותרא את יצחק, ותפל מעל הגמל (כד סד).
 ומדרש אגדה: **ותפל מעל הגמל**: שראתה בנבואה שהיה עשו עתיד לצאת ממנה, ונודעוזה ונפלה מעצמה¹¹⁹. (דף עא, עמודה א)

115 הפרשן הכניס לפיו של לבן שם שמים, כדי שלא נחשוב שבידך בשם אלהיו, ושמה הוא הזכיר שם שמים כחלק מחסידותו שהציג לפני אליעזר. לעיל אות טז, ליד הערה 79.

116 בכת"פריס"ג, דף עב, נוסף כאן: "ואעפ"כ לא נפקדה עד שהתפלל עליה יצחק, שלא יהו אומרי: תפלתנו עשתה פירות". והוא על-פי בראשית רבה, ס' ג', עמ' 653-654: "אחותינו את היי לאלפי רבבה" ... מפני מה לא נפקדה רבקה עד שנתפלל עליה יצחק? כדי שלא יהו אומות העולם אומרות: תפלתנו עשת פירות. אלא 'ויעתר יצחק ליי לנכח אשתו' (להלן כה כא)".

117 בכתב-יד באותיות מוגדלות ובעימוד מוזח.
 כל העניין הובא, מכתב-יד שלנו וכתב-יד מקבילים, בפירושי רי"ק על התורה, ונדפס (לא ברור על-פי איזה כתב-יד) בפליטת סופרים, עמ' 14. הפירוש הובא, בקצרה ובשם ר' יוסף קרא, גם בפירוש רשב"ם: "את היי לאלפי רבבה ויירש זרעך", ממך יצאו אותם הבנים שנאמר בהם, בשעת עקידה: **וירש זרעך את שער אויביו**. **זה פירוש ר' יוסף בר שמעון קרא**. אמנם הפירוש שלפנינו מצוי **בנוסח מקוצר** בפירוש רש"י שלפנינו, בלא לציין שהפירוש הוא מר' יוסף קרא: "את היי לאלפי רבבה", את זרעך תקבלו אותה ברכה שנאמרה לאברהם בהר המוריה: 'הרבה ארבה את זרעך', יהי רצון, שיהא אותו הזרע ממך ולא מאשה אחרת". וכך כבר בכת"י לייפציג, דף עב. אך למרות זאת, מסתבר שהפירוש הוא לר' יוסף קרא ונכתב כתוספת לפירוש רש"י. ראה: טויטו, האמנם משקף כת"י לייפציג, עמ' 97. ולעניינו של הפירוש השווה גם: פירושי ר' יהודה החסיד, לעיל פסוק ג, עמ' 31: פירוש רד"ק.

118 כך במדרש לא נודע שהובא בילקוט שמעוני, פרשת חיי שרה, רמז קט, עמ' 491, בנוגע **לפסוק הבא** (סג): **וַיֵּצֵא יִצְחָק לְשׁוֹחַ בְּשָׂדָה**, וזה לשונו: "ויצא יצחק, מהיכן יצא? מגן עדן". כלומר: הוא יצא מגן עדן, שהיה שם משעת העקידה עד עכשיו, שלש שנים (פירוש חזקוני, להלן פסוק סג), כדי להתרפאות מהחתך שעשה לו אביו בשעת העקידה; עי' לעיל, פרשת וירא, אות כד והערה 111. ובנוגע לפסוקנו, כך גם בפירוש הרוקח על התורה, פרשת חיי שרה, עמ' קפט: "בא מבא באר", בגימטריא והיה בא מגן עדן. **כך במדרש**. וכעין זה בפירוש רבינו אפרים, פרשת חיי שרה, עמ' עט.

119 כך במדרש שהובא בילקוט שמעוני, פרשת חיי שרה, רמז קט, עמ' 491: "ותפול מעל הגמל", לפי שראתה שעתיד עשו לצאת ממנה, נודעוזה ונעשת מוכת עץ, ויצא ממנה דם בתולים".

[כה] ותאמר אל העבד: מי האיש הלזה ההלך בשדה לקראתנו. ויאמר העבד: הוא אדני. ותקח הצעיף ותתקס (כד סה).

מי האיש הלזה: הנולד לו ¹²⁰ בין שני ה'ה' ¹²¹, שקודם שנולד היה שמו 'אברם', ולאחר שנולד נקרא 'אברהם' ¹²², וכן 'שרי', ולאחר שנולד נקראת 'שרה' ¹²³, וזהו בה'ה' ד"הלזה". ול'ז' שנשאר בין ה'ה', אילו שלשים ושבע שנים שחיה שרה אחר שנולד יצחק ¹²⁴. מצ' אתי ¹²⁵. (דף 21א, עמודה א)

[כו] ויסף אברהם ויקח אשה, ושמה קטורה (כה א).

ויסוף אברהם ויקח אשה: למדנו מכאן דרך ארץ: מי שהיתה לו אשה ומתה ועדיין הוא רוצה ליקח אשה אחרת, ואם יש לו בן שראוי ליקח אשה, ישיא את בנו תחילה ואחר כך ינשא לעצמו. שכן למדנו מאברם ¹²⁶, שלא נשא עד שהשיא ליצחק בנו ¹²⁷. ויסוף אברהם: לכך כת'וב "ויסוף", שנשא אותה אשה שהוסיפה לו שרה בחייה ¹²⁸. ושמה קטורה: זו הגר ¹²⁹. (דף 21א, עמודות א-ב)

[כז] ויהי אחרי מות אברהם, ויברך אלהים את יצחק בנו. וישב יצחק עם באר לחי ראי (כה יא).

ויהי אחרי מות אברהם, ויברך אלהים את יצחק בנו: ברכו ברכת אבליים ¹³⁰. ד'בר

120 בכתב-יד נוסף כאן: "בן יצחק", ונקד על "בן" למחיקה, אבל כנראה יש למחוק גם את תיבת "יצחק".

121 בכת'': "ה'ה'ה'". ומחקתי 'ה' אחת, כמוכח מהעניין ומהמקבילות.

122 ע' לעיל, יז ה; כא ב.

123 ע' לעיל, יז טו; כא ב.

124 שהרי בן שלושים ושבע שנה היה יצחק בשעת העקידה (ע' תנחומא, וירא, כג, ועוד הרבה), ובו בפרק מתה שרה (ע' למשל, בראשית רבה, כג ה, עמ' 623).

125 כל הדרשה בפירושי ר' יהודה החסיד. וכך בדרשות ר' יהושע אבן-שועיב, פרשת חיי שרה, עמ' מב, אלא ששם הסיים שונה: "וזהו בן שלושים ושבע בשעת הנשואין, שבאותו פרק מתה שרה". הדרשה שלפנינו מצויה גם בכת' תימני של 'בראשית רבה' (ראה: פירוש מנחת יהודה לבראשית רבה, ס טו, עמ' 656, ומשם לתורה שלמה, אות רמא). אך לפי שמדובר בכת' מאוחר מאוד, שהועתק מ'בראשית רבה' דפוס ויניציאה שה, בתוספת מאמרים שונים שליקט המעתיק (ראה: בראשית רבה, ג, מבוא לבראשית רבה, עמ' 115-116), ברור שאין להחשיבו כמקור מאמרנו.

126 צ"ל: "מאברהם".

127 כך בבראשית רבה, ס טז, עמ' 657: "אמר ר' יודן: לימדתך תורה דרך ארץ, שאם יהיה לאדם בנים גדולים, יהא משיאן תחילה ואחר כך נושא לו אשה. ממי את למד? מאברהם, תחילה: 'ויביאה יצחק' (לעיל כד סז), ואחר כך: 'ויסוף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה'". והובא העניין בפירוש חזקוני; הדר זקנים; פענח רזא; מושב זקנים, ועוד.

128 איני יודע מקור הפירוש.

129 הדיבור הזה ('ושמה קטורה') בפירוש רש"י.

130 ראה קהלת רבה, ז [ב] ב: "ויברך אלהים את יצחק בנו", זו ברכת אבליים". ובמדרש הגדול:

א'חר: ניחמו תנחומי אבליים¹³¹. [...] ¹³².

בנו: לא היה צריך לכתוב "בנו", ומה בא ללמדינו. ללמדך, שהעידו כל העולם על יצחק שהיה בנו של אברהם, שהיה צדיק כמותו, ועניו כמותו, ונאה כמותו, וגיבור כמותו, וקלסתר פניו דומים לו¹³³.

ד'בר א'חר: **ויברך אלהים את יצחק:** למדנו מן ריבוי ד"את"¹³⁴, שהיתה לו ליצחק אחות קטנה ושמה 'בכל', וילדה אותה אחר לידת יצחק, כמו שכתבתי למעלה בפרשת "ואברהם זקן" (לעיל, כד 6)¹³⁵. ואותה שיתף הק"ב"ה עם יצחק כשברכו¹³⁶, ולכן כתוב: **את יצחק**. כך מצאתי במדרש אגדה¹³⁷.

(דף 21א, עמודות ב-ג)

[כתב] ואלה שני חיי יִשְׁמַעֲאֵל, מֵאֵת שְׁנֵה וְשְׁלָשִׁים שָׁנָה וְשִׁבְעַת שָׁנִים. וַיָּגִיעַ וַיָּמָת, וַיֵּאֱסֹף אֶל עַמּוּיוֹ (כה יז).

ויגוע: לא נאמרה 'גועה' אלא בצדיקים¹³⁸. ולכן נסמכה מיתת ישמעאל למיתת אברהם¹³⁹, ללמדך, שזכותו של אברהם גרם לו לישמעאל שעשה תשובה¹⁴⁰. ועוד,

"ויהי אחרי מות אברהם, ויברך אלהים את יצחק". מאי בירכו? אמר רב יצחק: שברכו ברכת אבליים". וכבר הביא מחברנו דרשה זו לעיל, אות ו, ליד הערה 37.

131 הביאור השני ('דבר אחר') בפירוש רש"י.

132 כאן דילגתי על הקטע 'דבר אחר, אע"פ שמסר לאברהם', המצוי בפירוש רש"י.

133 איני יודע מקורו. ושמו סמך על דרשת המקרא (להלן, פסוק יט): "אברהם הוליד את יצחק", והעבירה גם לכאן. ראה שמו"ר, א א: "כתיב: 'ואלה תולדות יצחק בן אברהם', ללמדך, שהיה דומה לאביו בכל דבר, בנוי, בחכמה, בעושר, ובמעשים טובים". ובתנ"כ, וישלח, כה: "מהו 'אברהם הוליד את יצחק'? שהיה פרצוף פניו דומה לאביו". ובתנחומא, תולדות, א: "מה עשה הקב"ה? אמר למלאך הממונה על יצירת הוולד: עשה כל אקונין שלו [=של יצחק] כדמות אביו, כדי שיעידו הכל שהוא בנו של אברהם. מניין? ממה שקראו בענין: 'אלה תולדות יצחק בן אברהם', ממשמע שהוא אומר: 'יצחק בן אברהם', איני יודע ש'אברהם הוליד את יצחק'? ומה תלמוד לומר: 'אברהם הוליד את יצחק'? שכל הרואה אברהם היה אומר: בודאי שאברהם הוליד את יצחק, ממה שהיה קלסתר פניהם דומין זה לזה".

134 ראה תנ"כ, בראשית, ח: "שהיה ר' עקיבא דורש: אכין ורקין - מיעוטין, אתנין וגמין - ריבויין".

135 ראה לעיל, אות ו ובהערות שם.

136 שאחרי שברכת הקב"ה ליצחק היתה ברכת אבליים או תנחומי אבליים (עי' לעיל, ליד הערות 130-131), הרי שגם הבת נצרכה לזאת.

137 איני יודע מקומו של המדרש, פרט לדרשתם בבבלי, בבא בתרא טז ע"ב: "ויי ברך את אברהם בכל... בת היתה לו לאברהם ו'בכל' שמה". והוא מתוספתא, קידושין, ה כ.

138 עד כאן פירוש רש"י.

139 שהרי מאחר ש"אבינו יעקב היה בשעה שנתברך בן ששים ושלוש שנה, בו בפרק שנתברך מת ישמעאל" (סדר עולם, א, פרק ב, עמ' 222), אם כן מקומה של פרשת "ואלה תולדות ישמעאל בן אברהם..." (לעיל, פסוק יב ואילך), הכוללת את מיתתו, אמורה להיות בסמוך

מה אברהם נוחל שני עולמות, העולם הזה והעולם הבא¹⁴¹, אף ישמעאל נוחל שני עולמות, העולם הזה והעולם הבא¹⁴². לכך נסמכה מיתתו, לכתוב זו אצל זו. (דף 21א, עמודה ג - דף 22ב, עמודה א)

לפרשת ברכת יעקב (להלן, כז א ואילך), ומדוע היא הוצבה כאן בסמיכות למיתת אברהם. וכפי הנראה, שאלה זו מרומזות בבראשית רבה, סב ה, עמ' 676: "ואלה תולדות ישמעאל בן אברהם וגו'... מה ראה הכתוב לייחס תולדותיו של רשע כאן?...". אלא שמתירוצו הראשון של המדרש: "להודיעך בן כמה שנים נתברך זקנך" יצחק (שם, עמ' 222), נראה שתיבת "כאן" היא לאו דווקא וכוונת המדרש לשאול, מדוע בכלל מייחס הכתוב את תולדותיו של ישמעאל הרשע, בין כאן ובין במקום אחר. אך לא כן משמע מתירוצו השני של המדרש: "על ידי שבא מקדקדו של מדבר לגמול חסד לאביו" (שם, עמ' 677), כלומר: בזכות שישמעאל טרח להגיע ממקום רחוק לגמול חסד עם אברהם ולקברו - נכתבה כאן, בסמיכות למיתת אביו, פרשת תולדותיו של ישמעאל הכוללת את מיתתו וקבורתו. והיינו, המדרש כן מתקשה מדוע פרשת תולדות ישמעאל נכתבה דווקא כאן, בסמיכות למיתת אברהם.

ראה בבלי, בבא בתרא טז סע"ב: "ישמעאל עשה תשובה בחיי אביו". והבין מחברנו שזכות אברהם גרמה לכך, שהוא התפלל: "לו ישמעאל יחיה לפניך" (לעיל, יז יח), היינו: "יחיה ביראתך" (פירוש רש"י שם, על פי תרגום יב"ע, שם), שישוב בתשובה. ושמה תפילה אחרת של אברהם הועילה לישמעאל שישוב בתשובה. ראה בראשית רבה, מד ט, עמ' 431: "אמר לפניו [אברהם]: רבון כל העולם, אם אני עתיד להעמיד בנים ולהכעיסך, מוטב לי 'אנכי הולך ערידי' (לעיל, טו ב)". גם יתכן שכונת מחברנו, שהבטחת הקב"ה לאברהם "ואתה... תקבר בקבר טובה" (לעיל, טו טו) גרמה לכך. ראה בראשית רבה, לד, עמ' 271: "ואתה תבוא אל אבותיך בשלום" (לעיל טו טו), בישרו שיש לאביו חלק לעולם הבא; 'תקבר בשיבה טובה' (שם), בישרו שישמעאל עושה תשובה". כלומר, בזכות שנתברך אברהם 'תקבר בשיבה טובה', עשה ישמעאל תשובה בימיו. אך עדיין לא מצאתי מקור מחברנו לטעם הסמיכות.

השווה בראשית רבה, נט ו, עמ' 635: "ואברהם זקן" (לעיל כד א), 'זקן' זה קנה שני עולמות".

142 שכן ישמעאל עשה תשובה; עי' לעיל, הערה 140.

פרשת תולדות

[א] וַיְהִי יִצְחָק בֶּן אַרְבָּעִים שָׁנָה בִּקְחָתוֹ אֶת רַבְקָה בַּת בְּתוּאֵל הָאֲרָמִי מִפְּדַן אָרָם, אֲחוֹת לֶבֶן הָאֲרָמִי, לוֹ לְאִשָּׁה (כה כ).

בקחתו את רבקה: כמו "בקח אותו"¹. והרבה תיבות יש כמו תיבה זו, שנכתבו בתיבה אחת ושימוש שלהם שתי תיבות, כמו: "ויתן אל משה ככלותו" (שמות לא יט)².
(דף 221, עמודה ב)

[ב] וַיַּעֲתֵר יִצְחָק לַיִּי לְנָכַח אִשְׁתּוֹ, כִּי עָקְרָה הוּא. וַיַּעֲתֵר לוֹ יִי, וַתֵּהֶרָה רַבְקָה אִשְׁתּוֹ (כה כא).

ויעתר יצחק ליי: ולא כתיב "לא להים"³, לפי שבכל מקום שכתוב יי', בלשון רחמים הוא, ואב לכולם: "יי", אל רחום וחנון" (שמות לד ו)⁴. אמר יצחק לפני הק' ב"ה: רבונו של עולם, בבקשה ממך, שתרחם עלי במידת רחמים, שהיא מידת יי', ותן לי בנים. ואם תשיביני: והכתיב (שמות ו א): "ושמי יי' לא נודעתי להם"; הרי לך תשובה,

1 כלומר: 'בקחתו' מורכב מ'(ב)קחת' (צורת מקור, כמו: לכת, שבת, רדת) יחד עם כינוי הנסתר, כלומר: קחת+הוא. רק שמחברנו לא ניסח את הדברים היטב, ובמקום לכתוב: 'בקחת הוא', כתב 'בקח אותו'. ולפירושו שיעור המקרא הוא: "ויהי יצחק בן ארבעים שנה **בקחת הוא** את רבקה", היינו: כשהוא לקח את רבקה לאשה.

2 פירוש: 'ככלותו' מורכב מ'ככלות הוא'. כפי הנראה, צורות אלו משכו את תשומת לבו, משום שהצורה הנפוצה של כינוי הצמוד לפועל היא באמת תחליף ל'**אתה**', כמו: "פֶּן יִהְיֶינִי" (בראשית כו ז) - יהרגו אותי; "**וַעֲבַדְךָ שֵׁשׁ שָׁנִים**" (דברים טו יב) - ועבד אותך. אבל לפעמים הכינוי משמש תחליף למילה '**הוא**', כמו בפסוקים שהביא מחברנו.

גם רש"י משתמש במינוח של "תיבה אחת ושימוש שלהם שתי תיבות" כשהוא מפרש כינויים שאינם 'את'. ראה למשל, פירושו לשמות טו ט: "**תִּמְלָאֻמוֹ**", תמלא מהם... ואל תתמה על תיבה המדברת בשתיים - '**תִּמְלָאֻמוֹ**', תמלא מהם; יש הרבה כלשון הוזה: 'פִּי אֶרֶץ הַנֶּגֶב וְתַתְּנִי' (שופטים א טו), כמו: נתת לי; 'לֹא יָכְלוּ צִבְרוֹ לְשֵׁלִם' (בראשית לו ד), כמו: דבר עמו; 'בְּנֵי יִצְחָק' (ירמיה י כ), כמו: יצאו ממני; 'מִסְפָּר צִעְדֵי אַבְרָהָם' (איוב לא לו), כמו: אגיד לו. אף כאן: '**תִּמְלָאֻמוֹ**' - תמלא נפשי מהם". וראה גם פירושו לישעיה טז ט; לתהלים מב ה. תודתי לידידי הרב יעקב לויפר, שהעמידני על כוונת דברי מחברנו בפסיקה זו, ומכוחו נכתבו שתי ההערות האחרונות.

3 לא הבנתי מפני מה עדיף היה שיכתב "לא להים", עד שמחברנו נצרך להסביר מפני מה לא נכתב כן.

4 מכילתא דר' ישמעאל, פרשת בשלח, מסכתא דשירה, פרשה א, עמ' 120: "'אשירה ליי', שהוא רחמן, שנאמר: 'יי יי אל רחום וחנון וגו'".

שגילה להם הקב"ה ששמו יי', שנ'אמר (לעיל, טו ז): "אני יי", אשר הוצאתיך מאור כשדים", אלא ומהו שכתב: "ושמי יי' לא נודעתי להם" וכו', כמפורש בפרשת וארא.

לנכח אשתו: זה עומד בזוית אחד ומתפלל, וזו עומדת בזוית אחד ומתפללת⁵. **ויעתר לו יי':** באותה מידה שנתפלל, בה נענה. הוא ביקש במידת רחמים, שנ'אמר: "ויעתר יצחק ליי'", שהיא מידת רחמים⁶, ואף הקב"ה נעתר לו באותה מידה עצמה, שהיא מידת רחמים, שנ'אמר: **ויעתר לו יי'**⁷.

כי עקרה היא: שהקב"ה מתאווה לתפילתן של צדיקים, שלא היתה רבקה עקרה אלא שיתפלל יצחק להקב"ה⁸. דבר אחר: **כי עקרה היא:** אע"פ שהיתה עקרה, לא ביקש לישכב אצל פילגש, לפי שהיה עולה תמימה⁹, אבל אברהם לא חשש לכך.

(דף 221, עמודה ג)

[ג] ויתרצצו הבנים בקרבה, ותאמר: אם כן, למה זה אנכי. ותלך לדרש את יי' (כה) (כב).

ויתרצצו הבנים בקרבה: ר' יוסף קרא פירש¹⁰: **ויתרצצו:** כתרגומו: ודחקין, כמו: טומאה רצוצה; שאינם מתקבלים במקום אחד, ברחם אחד, כשאר תאומים שנסבלים ברחם אחד. ויש לפרש: **ויתרצצו:** לשון שבירה, כמו: "ותרץ את גולגלתו". שצר להם, ושוכרים זה את זה. **ותאמר, אם כן, למה זה אנכי הרה:** וסופי לשכלם. **ותלך לדרוש את יי':** מהו שכן מתרצצים. **ויאמר יי' לה:** על יד שליח. **שני גוים בבטןך, ושני לאומים ממעיך יפרדו, ולאם מלאם יאמץ:** לא שסופיך להפיל הם מתרצצים, אלא זהו אות, שכשם שאין מקום אחד סובלתן במעיך, והם נפרדים זה מזה, כך מאחר שיצאו ממעיך - **יפרדו, ולאם מלאם יאמץ,** ולא שיהיו סובלין זה את זה. **ורב יעבוד צעיר:** מעתה הולך ומספר היאך נתקיים דבר זה עד שאתה מגיע ל"הוי גביר". ר' יוסף קרא ב"ר שמעון המעתיק האלה. אך הרב הגדול

5 דיבור זה מפירוש רש"י.

6 עי' לעיל, ליד הערה 4.

7 לא מצאתי מקור או מקבילה לדיוק זה.

8 השווה שיר השירים רבה, ב [יד] ח, עמ' עה: "מפני מה נתעקרו אמהות? בשביל שהיה הקב"ה מתאווה לשמוע שיחתן". וראה גם בבלי, יבמות סד סע"א: "מפני מה היו אבותינו עקורים? מפני שהקב"ה מתאווה לתפלתן של צדיקים".

9 כך בפירוש רש"י להלן, פסוק כו: "כיון שלא נתעברה [רבקה] ידע [יצחק] שהיא עקרה והתפלל עליה. **ושפחה לא רצה לישא, לפי שנתקדש בהר המוריה להיות עולה תמימה**". וכך במדרש אגדה, להלן פסוק כו. אך בשאר המדרשים אמרו כן לטעם אי יציאת יצחק לחוץ לארץ. ראה, למשל, תנ"ב, תולדות, ו: "ביקש [יצחק] לירד למצרים, מיד נגלה עליו הקב"ה, אמר לו: אל תרד מצרימה' (להלן כו ב) ... אתה שנולדת בארץ ישראל, ואתה עולה טהורה, תרד?! בתמימה! לפיכך אל תרד מצרימה'".

10 בכתב היד באותיות גדולות.

בישורון צלל במים אדירים וגילה בפנים אחרים¹¹.
ויתרוצצו: [...] ¹². ד'בר א'חר: מתרוצצים זה עם זה ומריבים בנחלת שני עולמות¹³,
 בשביל העולם הזה ובשביל העולם הבא. (דף 21ב, עמודה ג - דף 22א, עמודה ב)
[ד] ויאמר יי' לה: שני גוים בבטןך, ושני לאמים ממעיך יפרדו, ולאם מלאם יאמץ,
ורב יעבד צעיר (כה כג).
ויאמר יי' לה: על ידי שם. לשם אמר' ברוח הקודש, והוא אמר' לה ¹⁴. למדנו,
שצדקתן של נשים גדול לפני הקב"ה כתורתן של בנים, שעוסקין בה יומם ולילה ¹⁵,
שמצינו ששרתה שכינה על שם בשביל רבקה ¹⁶, כמו ששרתה על משה רבינו בשעה

11 בכתבי היד באותיות גדולות ומודגשות ובעימוד מוחזק. ומכאן הוא מביא את פירושו של רש"י לפסוקנו.

12 דילגתי כאן על הפירוש הראשון ל'ויתרוצצו' ("על כרחך המקרא הזה אומר דורשני..."), הנמצא בפירוש רש"י ללא שינוי.

13 עד כאן בפירוש רש"י. ומכאן כנראה מחברנו הרחיב והסביר את דבריו.

14 עד כאן פירוש רש"י.

15 על-פי יהושע א ח: "וְהָיְתָה בּוֹ יוֹמָם וְלַיְלָה...". וכוונתו לומר: צדקותן של נשים גדולה לפני הקב"ה כמו זכות התורה של הבנים, הם ישראל, העוסקים בה יומם ולילה. וכפי שבזכות ה'בנים' שרתה נבואה על משה רבינו, כך גם בזכות צדקותה של רבקה שרתה נבואה על שם בן נח. ואיני יודע מקור הרעיון, וכנראה היא מדעתו של מחברנו. אך את סגנונו: "צדקותן של נשים גדול לפני הקב"ה כתורתן של בנים", השווה לבראשית רבה, ס ח, עמ' 650: "פה שיחת עבדי בתי אבות מתורתן של בנים".

16 איני יודע אם כוונתו לומר, **שכאן בלבד** שרתה שכינה על שם בן נח (ובזכותה של רבקה), או שהוא היה נביא והתנבא כבר קודם לכן, אלא שלנבואה הנוכחית הוא זכה מפני שרבקה נצרכה לכך, שכן אפילו על נביא אין הנבואה שורה כל הזמן אלא רק בזמנים מסוימים, כשיש צורך כלשהו (ראה: רמב"ם, הלכות יסודי התורה, ז ד, ו). ספק זה, אם שם בן נח נחשב לנביא או שהוא התנבא כאן באופן חד פעמי, קיים גם בפירושו של רש"י לפסוקנו (ע"י לעיל, ליד הערה 14), אך למחברנו הוא גלוי יותר. על הסוברים ששם בן נח היה נביא, ראה סדר אליהו רבה, פרק כ, עמ' 114: "לא גילגל הקב"ה והביא אברהם לעולם אל בשכר של שם, **שנתנבא ארבע מאות שנה** על ארצות שבעולם, ולא קיבלו ממנו". ונכפל המאמר, בשינוי קל, שם, פרק כו, עמ' 142. וראה גם: מדרש אגדה, לעיל יד יח. אבל מבראשית רבה, לט ד, עמ' 367, בדרשתו לפסוק "וְהָיְתָה תַּעֲזָ לְחֶכֶם מַעֲשֶׂה שְׁלִיטִים" (קהלת ז יט), משמע, ששם בן נח לא נחשב לנביא: "מעשרה דורות שמנח עד אברהם, מכולם לא דברתי אלא עמך". וכך גם בקהלת זוטא, ז יט, עמ' 115 (ושם הניסוח: "...שעם כולם לא דיבר אלא עם אברהם"). היינו, לא היו נביאים בין נח לאברהם. מאידך, מניסוח הדרשה בקהלת רבה, ז [יט] ב, אין כל הוכחה לענייננו: "מעשרה דורות מנח ועד אברהם, לא בחר הקב"ה מכולן ולא כרת עמהם ברית אלא עמו". והדבר צ"ע. ראה גם סדר עולם, א, פרק כא, עמ' 288, המונה את שם בן נח עם הנביאים שהיו קודם אברהם אבינו (וע"י שם, ב, עמ' 338-342). אך עדיין אפשר לומר, שהכוונה להתנבאותו היחידאית כאן. עוד בנוגע לשאלה אם שם בן נח היה נביא, ראה פרטים חשובים בספרו של הגאון ר"ח סופר, הדר יעקב, ה, סימן ח, ירושלים תשסה, עמ' לב-לו.

שאמר: "עמדו ואשמעה מה יצוה יי' לכם" (צמדנר ט ט)¹⁷, שלא שרתה רוח הקודש על הנביאים כי אם בשביל ישראל¹⁸; אף כאן לא שרתה רוח הקודש על שם אלא בשביל רבקה, כדי שיגיד לה מה שהיא שואלת ממנו. (דף 22א, עמודה ב)

[ה] ויצא הראשון אדמוני קלו, באדנת שער. ויקראו שמו עשו (כה כה). ויצא הראשון: רבותינו דרשו בבראשית רבה: למה יצא עשו תחילה, ויצא סרחונו עמו¹⁹, ואחר כך²⁰ יצא יעקב בטהרה²¹. (דף 22א, עמודות ב-ג)

[ו] ואחרי כן יצא אחיו, וידו אחזת בעקב עשו. ויקרא שמו יעקב. ויצחק בן ששים שנה בלדת אתם (כה כו).

ויקרא שמו יעקב: אמר הק"ב: ה' אתון קריתון לחזירתכון שם, אף אני אקרא לבני בכורי שם, ה'דא ה'וא ד'כתבי: "ויקרא שמו יעקב"²². (דף 22א, עמודה ג)

[ז] וידו יעקב נזיד, ויבא עשו מן השדה והוא עיף (כה כט). ויבא עשו מן השדה²³: אותו היום עבר חמשה עבירות, אילו הן: בא על נערה המאורסה, והרג את הנפש, מאס בבכורה, וכפר בעיקר, וכפר בתחיית המתים²⁴.

17 נראה שמחברנו נקט כדברי ספרי זוטא, במדבר שם, עמ' 259: "ויאמר אליהם משה: עמדו ואשמעה מה יצוה יי' לכם... כדיום אתם שידבר עמי על ידכם". כלומר: ראויים אתם, ישראל, שהקב"ה ידבר עמי (עם משה) "על ידכם", בזכותכם. וראה גם הערה הבאה.

18 ראה מכילתא דר' ישמעאל, פרשת בא, מסכתא דפסחא, פרשה א, עמ' 5: "ר' עקיבא אומר: 'לאמר' (שמות יב א), צא ואמור להם [=לישראל], שזכותם הוא מדבר עמי, שכל שלשים ושמונה שנה שהיה כועס על ישראל - לא היה מדבר עמו... אמר ר' שמעון בן עזאי: איני כמשיב על דברי רבי, אלא כמוסיף על דבריו: ולא עם משה בלבד היה מדבר בזכות ישראל, אלא עם הנביאים כולם לא דיבר אלא בזכות ישראל...".

19 כנראה צ"ל: "שיצא סרחונו עמו". או שיש להוסיף: "[כדי שיצא] ויצא סרחונו עמו".

20 ואחר כך.

21 בראשית רבה, סג ח, עמ' 687: "ויצא הראשון אדמוני, למה יצא עשו תחילה? כדי שיצא ותצא סירתו עמו".

22 ראה בראשית רבה, סג ח, עמ' 692: "ויקראו שמו עשו" (לעיל, פסוק כה)... אתון קריתון לחזירתכון שם, אף אני קרי לבני בכורי שם, שנאמר (שמות ד כב): 'בני בכורי ישראל'. ולא מצאתי כנוסח מחברנו במדרש, המביא את פסוקנו ולא את שמות ד כב. והשווה תנחומא, שמות, ד: "אף יעקב, הקב"ה קרא לו שם, שנאמר: ויקרא שמו יעקב".

לנוסח בראשית רבה שלפנינו, הובא הפסוק בשמות ד כב כהוכחה שיעקב (=ישראל') הוא כביכול בכורו של הקב"ה, ואילו קריאת הקב"ה לשמו של יעקב נלמדת מפסוקנו: ויקרא שמו יעקב, שלא פירש מיהו הקורא (עי' שפתי חכמים לפירוש רש"י, בשם מהרש"ל). אך לנוסח שהביא מחברנו, השמיט המדרש את ההוכחה להיות יעקב בכורו של הקב"ה, שלא כדרכם של המדרשים, ושמן מכך סיוע שנוסחת מחברנו במדרש אינה מקורית.

23 העניין הנוכחי מבוסס בעיקר על בבלי, בבא בתרא טז ע"ב (צוטט להלן, הערה 34), בשינויים ובהוספות ממדרשים אחרים.

24 בבבלי, בבא בתרא שם, סדר העבירות שונה מעט: "בא על נערה מאורסה, והרג את הנפש,

מניין שבא על נערה המאורסה, כת"ב הכא: "ויבא עשו מן השדה", וכת"ב להלן (דגלים כז כה): "ואם בשדה מצאה הנערה המאורסה"²⁵. והרג את הנפש, מניין, כתיב הכא: "והוא עיף", וכת"ב להלן (ימימ ד לז): "כי עייפה נפשי להורגים". ומי²⁶ הרג, חמד בגדיו של נמרוד הרשע, וקם עליו והרגו²⁷. וזהו שכת"ב בסוף העניין (להלן, כו טו): "ותקח רבקה את בגדי עשו, בנה הגדול, החמודות", חמודות היו בעיני כל רואם²⁸. ומניין שכפר בתחיית המתים²⁹, שנ'אמר (להלן, פסוק לז): "הנה אנכי הולך למות", ואיני מחייה³⁰ עוד. ומניין שמאס בבכורה, שנ'אמר (להלן, סז): "למה זה לי בכורה", מה צוה לי הק'ב"ה בזה³¹. ומניין שכפר בעיקר, שנ'אמר (להלן, פסוק לד):

וכפר בעיקר, וכפר בתחיית המתים, ושט את הבכורה". וכסדר מחברנו לא מצאתי גם במקבילות העניין, שנרשמו להלן, הערה 34.

25 בפסוק: "ואם בשדה ימצא האיש את הנערה המאורסה". ובבלי, בבא בתרא שם, הביאו את הפסוק בדברים כז כז: "כי בשדה מצאה...". וננוסחת רבינו כן גם בבראשית רבה, סג יב, עמ' 695, ומקבילותיו; עי' להלן, הערה 34.

26 מכאן ועד "בעיני כל רואם" (להלן, ליד הערה 28), אינו בבבלי, בבא בתרא שם, ובמקבילותיו. ומחברנו הוסיף את העניין על-פי מקורות אחרים שיציינו בהערות הבאות.

27 בתרגום יב"ע, לעיל פסוק כז: "דהוא קטל ית נמרוד". אך אין מדובר שם על אותו היום שעשו בא מהשדה כשהוא עיף. וכנראה סמך מחברנו על מדרש לא נודע שהובא אצל כמה ראשונים: "אותו היום הרג נמרוד, שנלחם עמו. כי כאשר התחיל עשו לצוד בשדה, מצאו נמרוד שהיה גבור ציד, ואמר לו, שאין שום אדם רשאי לצוד בשדות אלא הוא. ולקחו יום מלחמה. ובא עשו ונטל עצה מיעקב, ואמר לו: כל זמן שיהיה נמרוד לבוש בגדיו החמודות - לא תוכל לו, אך תאמר לו, שיפשיטם, אז תוכל לו. וכן עשה, והרג נמרוד. ולכן אמר: 'כי עיף אנכי', כדכתיב: 'כי עיפה נפשי להורגים'" (דעת זקנים, להלן פסוק ל. וכך בראשונים נוספים: הדר זקנים; מושב זקנים, להלן פסוק לב; וראה עוד: תורה שלמה, להלן פסוק ל, אות קצד בביאור). אך במדרש זה לא מבואר שעשו הרג את נמרוד כי חמד את בגדיו, כדברי מחברנו. ושמוא הוא הבין כן מניסוח המדרש בהדר זקנים: "...וכשהפשיטם נמרוד, בא עשו וילבשם במרמה, וקם והרג נמרוד"; או ששילב כאן מחברנו את בראשית רבה, סה טז, עמ' 727: "ותקח רבקה את בגדי עשו בנה הגדול, החמודות" (להלן, כז טו), מה שחמד מנמרוד". ובפרקי רבי אליעזר, סוף פרק כד, דף טז ע"ב: "עשו, אחיו של יעקב, ראה את הכתונת שעשה הקב"ה לאדם ולחורו על נמרוד, וחמד אותם בלבו, והרגו, ולקח אותה ממנו. ומנין שהיו חמודות בעיניו? שנאמר: 'ותקח רבקה את בגדי עשו בנה הגדול החמודות'..."

28 איני יודע מקור לביאור חדש זה. ושמוא למד זאת מכך שבגדי 'חמודות' אלו, "בשעה שהיה לובשו עשו ויוצא לשדה, היו באין כל חיות ועופות שבעולם ומתקבצין אצלו" (בראשית רבה, סג יג, עמ' 697; ועי' לעיל, סוף הערה 27). היינו, בגדים אלו היו חמודים בעיני כל רואיהם, ואפילו בעיני החיות והעופות.

29 כאן שינה מחברנו מסדרן של העברות שנקט בתחילת העניין, והקדים את 'כפר בתחיית המתים' למאסה בבכורה ולכפירה בעיקר.

30 =לחיייה.

31 בבבלי, בבא בתרא שם: "ושט את הבכורה, דכתיב: 'ויבן עשו את הבכורה'". וננוסח מחברנו לא מצאתי.

"ויקם וילך"³². מאחר שאכל ושתה אמר: איני חפץ עוד בהק'ב"ה. וזהו שכתוב: "ויקם וילך", הלך לו ויקם מכל מצוות, שפרק מעליו עולו של הק'ב"ה³³. כך נדרש באגדה³⁴.

[ח] ויאמר יעקב: מכרה כיום את בכרתי לך. ויאמר עשו: הנה אנכי הולך למות, ולמה זה לי בכרה (כה לא-לב).

מכרה כיום: מדרש אגדה: אמר לו יעקב לעשו: מכור לי את בכורתך כזה היום, שהוא מודע לכל, שמת בו אברהם זקינינו³⁵, שלא תוכל לחזור בך מהיום הזה והלאה³⁶.

32 בבבלי, בבא בתרא שם, נדרש באופן שונה: "כפר בעיקר, כתיב הכא: 'למה זה לי', וכתוב התם: 'זה אלי ואנוהו'". וגם כאן לא מצאתי כנוסחת מחברנו.

33 ראה בראשית רבה, סג ד, עמ' 699 (על-פי שינויי הנוסחאות לשו"7): "ויקם וילך" ... **מעולמו יצא**. כלומר: "שכפר בעיקר" (מתנות כהונה). והשווה: תרגום ירושלמי.

34 כאמור לעיל, הערה 23, העניין הנוכחי מבוסס בעיקר על בבלי, בבא בתרא טז ע"ב: "חמש עבירות עבר אותו רשע באותו היום: בא על נערה מאורסה, והרג את הנפש, וכפר בעיקר, וכפר בתחית המתים, ושט את הבכורה. **בא על נערה מאורסה**, כתיב הכא: 'ויבא עשו מן השדה', וכתוב התם: 'כי בשדה מצאה'. **הרג את הנפש**, כתיב הכא: 'עוף', וכתוב התם: 'אוי נא לי כי עיפה נפשי להורגים'. **וכפר בעיקר**, כתיב הכא: 'למה זה לי', וכתוב התם: 'זה אלי ואנוהו'. **וכפר בתחית המתים**, דכתיב: 'הנה אנכי הולך למות'. **ושט את הבכורה**, דכתיב: 'ויבא עשו את הבכורה'". וראה גם: מדרש לקח טוב. גם בתרגום יב"ע מונה חמש עבירות אלו, בלא דרשות המקראות. וכך גם בתנחומא, שמות, א, ומאידך, במדרש אגדה הובאו דרשות המקראות אך כפירתו בתחית המתים הוחלפה בעבירה אחרת, גניבה. וכך גם בהדר זקנים. ובבראשית רבה, סג יב, עמ' 694-695, תלו בו שתיים או שלוש עבירות, והן נדרשות מהכתובים, ובהמשך הוסיפו עוד עבירה: "אלא אותן חמש שנים שמנע הקב"ה מחייו שלאברהם, מפני שבא עשו על נערה מאורסה, והרג את הנפש, הדא הוא דכתיב: 'ויבא עשו מן השדה', שבא על נערה מאורסה, שנאמר: 'זאם בשדה ימצא האיש את הנערה המאורסה' וגו'; 'זהו עוף', שהרג את הנפש, כמה דאת אמר: 'עיפה נפשה להורגים'. ר' ברכיה ור' זכאי רבה: **אף גנב**, כמה דאת אמר: 'אם גנבים באו לך'. אמר הקב"ה: כך הבטחתי את אברהם ואמרת לי: 'זאתה תבוא אל אבותיך בשלום, תקבר בשיבה טובה' (לעיל טו טז), זו היא שיבה טובה! יאה רואה את בן בנו **עובד עבודה זרה**, ומגלה עריות ושופך דמים? מוטב לו שיפטר בשלום..." וכך בתנ"כ, תולדות, ג, ובמדרשים נוספים, ראה הנסמן בתורה שלמה, אות קפז בביאור.

35 ראה: בראשית רבה, סג יא, עמ' 694; פירוש רש"י, לעיל פסוק ל. ומיתת אברהם נודעה לכל: "אותו היום שנפטר אברהם אבינו מן העולם, עמדו כל גדולי אומות העולם בשורה ואמרו: אוי לו לעולם שאבד מנהיגו, ואוי לה לספינה שאבד קברניטא" (בבלי, בבא בתרא צא סע"א-רע"ב). וגם ש"כ מי שגמל חסד לשרה, זכה לגמול חסד לאברהם" (בראשית רבה, סג ב, עמ' 675), ובקבורת שרה היו "שם בן נח ועבר בנו, ואבימלך, וענר ואשכול וממרא, וכל גדולי הארץ, הולכים אחר המטה" (ספר הישר, פרשת חיי שרה, דף מח ע"א. ובנוגע לשם ועבר, ראה בראשית רבה, סג ב, עמ' 675: "שם ועבר היו מהלכין לפני מיטתה, וראו איזה שיית מופנה

ד'בר א'חר: **מכרה כיום**: מה היום הזה, כשהוא מושך להיות ערב - אינו יכול לחזור ולהיות בקר, אם לא שהק'ב"ה עושה, אף אתה כן, אם תמכור לי בכורתך היום - לא תוכל לומר למחר, אני רוצה לחזור בי ³⁷.

ד'בר א'חר: **מכרה** ³⁸ **כיום**: כתרגומו: כיום דילהין, כיום שהוא ברור, כך מכור לי מכירה ברורה. לפי שהעבודה בבכורות, אמר' יעקב: אין הרשע הזה כדי להקריב להק'ב"ה. **הנה אנכי הולך למות**: אמר' ³⁹: מה טיבה של עבודה זו. אמר' לו: כמה אזהרות ועונשין ומיתות תלויות בו, כאותה ששינינו: אילו שבמיתה, שתויי יין ופרועי ראש ⁴⁰. אמר': אני הולך למות עליה, אם כן מה חפץ יש לי בה ⁴¹.

ועל כרחק לא תוכל לפרש מקרא זו בעיניין אחר, לפי שכתוב למעלה (פסוק ט): "ויבא עשו מן השדה והוא עיף", וכת'ב בתריה (פסוק ל): "ויאמר עשו אל יעקב, הלעיטיני נא" וג', וכי סבור אתה, שלא היה לו לעשו מה לאכול עד שמכר בכורתו ליעקב בשביל אכילה אחת?! ⁴² אלא כך הוא פירושו: כשבא עשו מן השדה, היה עיף וצמא על שנלחם עם נמרוד בשביל הבגדים, ונצחו והרגו ⁴³. אמר' לו ליעקב: תן לי לאכול, שאני עיף מאד. אמר' לו יעקב: אינך רשאי לאכול עד שתעבוד עבודה שמוטלת עליך כל היום הזה ⁴⁴. מיד התחיל לשאל ליעקב: מה טיבה של עבודה זו

לאבינו אברהם, וקברו אותה בדיוטירין שלו". אלא שיש בכך שינויי נוסחאות, עי' פירוש מנחת יהודה שם).

36 איני יודע מקור לפירוש זה. ואולי כן הבין מתנ"ב, ותולדות, ד: "ויאמר יעקב: מכרה כיום את בכורתך לי'... מכור לי הבכורה **שהיא מפרסמת כיום**". והשווה: מדרש אגדה, לעיל פסוק ל.

37 כך במדרש לקח טוב: "מכרה כיום", מהו 'כיום'? מה היום הולך ואינו חוזר, אף מכירתך קיימת בלא חרטה ובלא חזרה". ומשם למדרש שכל טוב. והשווה בבלי, סנהדרין קי ע"ב: "מה היום הולך ואינו חוזר, אף הם [=עשרת השבטים] הולכים ואינן חוזרים".

38 מכאן ועד להלן, ליד הערה 41, הוא מפירוש רש"י.

39 בפירוש רש"י: "אמר עשו".

40 בבלי, סנהדרין פג ע"א.

41 מ"מכרה כיום" האחרון (לעיל, ליד הערה 38) ועד כאן הוא פירוש רש"י.

42 הרבה תמהו כן, ויישבו באופנים שונים. ראה מדרשים ומפרשים על פסוק לד, למשל: מדרש אגדה; פירוש אבן עזרא; פירוש ר"י בכור שור; הדר זקנים; וראה גם: מושב זקנים פסוק ל ופסוק לב.

43 ראה לעיל, אות ז, ליד הערה 27 ובה.

44 כדוגמת איסור האכילה קודם התפילה, שכנגד הקרבנות. ראה בהתאמה, בבלי, ברכות י ע"ב: "לא תאכלו קודם שתתפללו על דמכם"; שם כז ע"ב: "תפלות כנגד תמידין תקנום".

אמנם כדי להבין את דברי מחברנו, עלינו להניח שלדעתו, כבר בזמנו של יעקב ועשו הקריבו קרבנות בכל יום, ומשום כך נאסר על החייב בעבודת הקרבנות - הוא עשו - לאכול לפני ביצוע חובתו. ומשאלתו של עשו ליעקב: "מה טיבה של עבודה זו" (להלן בסמוך, ליד הערה 45) משמע, שזו הפעם הראשונה שהוטלה עליו עבודת הקרבנות. וכנראה מפני, שעד אותו יום עבד אברהם אבינו, ובמיתתו באותו יום (עי' לעיל, הערה 35) עברה החובה לעשו. וכל דברי מחברנו - גם בהמשך - מחודשים ולא מצאתי להם מקור או מקבילות. מבראשית רבה,

וכו' ⁴⁵. אמ'ר לו עשו: איני יכול להמתין כל כך מאכילתי עד שאעבוד העבודה. אמ'ר לו: אם כן, **מכרה כיום את בכורתך לי**, ואני אקבל עלי כל עונשה ואזהרה ⁴⁶, ותשב אתה ותאכל, ואני אעבוד העבודה. אמ'ר לו עשו: **הנה אנכי הולך למות**: כבר נעשיתי חלש וקרוב אני למות, מוטב לי שאמכרנה קודם שאמות, ומאחר ⁴⁷ שאני מת **למה זה לי בכורה** ⁴⁸. וכששמע יעקב כך, מיד הביא לו כסת ועשה ציבורין ציבורים, ואמ'ר לו: טול את אילו בשביל הבכורה ⁴⁹. מיד כתב לו שטר מכירה ⁵⁰, ואחר כך ⁵¹ נתן לו

סג יג, עמ' 697-698, אפשר להבין, שכבר בזמנו של יעקב אבינו הקריבו הבכורות את הקרבנות. וכך גם משמע מבמדבר רבה, ד ח; תנ"ב, תולדות, ד; מדרש לקח טוב, פסוק לא. אך בבראשית רבה, שם, עמ' 689, מפורש, שיעקב **לא רצה** שעשו יעמוד וישמש: "אמר: יהיה רשע זה עומד ומקריב?". ואילו למחברנו, יעקב הציע לו לעבוד ולהקריב את הקרבנות! ושמא יעקב נהג כן בערמה, כדי שבסופו של דבר הוא ימכור לו את בכורתו ואת זכות העבודה, כפי שאכן ארע לבסוף. גם לא מובן, מדוע לדברי מחברנו (אם הבנתי נכונה את דבריו), אחרי מות אברהם היה אמור עשו להיכנס ולעבוד תחתיו, והלא יצחק היה קיים. והשווה במדבר רבה, ד ח, שאת עבודת הקרבנות: "מת אברהם ומסרה ליצחק..." וצ"ע.

⁴⁵ כפירוש רש"י; עי' לעיל, ליד הערה 39.

⁴⁶ כנראה צ"ל: "ואזהרתה".

⁴⁷ כנראה צ"ל: "שמאחר".

⁴⁸ כך בפירוש ראב"ם, פסוק לב: "ויאמר עשו, הנה אנכי וגו'. **באותה שעה הגיע אליו מן החולשה**, קרוב למה שמוגיע אל המתעלף, **עד שחשב שימות באותו היום**. ולכן היה זה קל עליו למכור את הבכורה, ואילו היה מאמין בחיים, לא היה מוכר אותה". וכך בפירוש ר"י בכור שור, לעיל פסוקים כט-ל: "[ו]יבא עשו מן השדה והוא עיף, דרך הציידים להיות עייפים ורודפים אחר החיות, ופעמים טועים ביער שלשה וארבעה ימים, ויגיע להם רעב וצמא. וכן היה לעשו, **עד שהגיע לשערי מות**... [ו]אם היה האוכל מתמממה לו, היה מיד מת...". ובפירושו לפסוק לד הוסיף, שאכן משום רעבוננו, שהגיע לשערי מות, הוא מכר את הבכורה: "כי כל ממון שבעולם אין אדם חושב כלום, ובזוי בעיניו כנגד גופו".

⁴⁹ נקט מחברנו כדעת רשב"ם, פסוקים לא, לג, שהבכורה נמכרה תמורת ממון, ונתינת הלחם ונזיד העדשים היתה רק "לעדות ולקיום" המכירה, "כמנהג בני אדם לקיום דבר". וכך במדרש אגדה, להלן פסוק לד, ובמפרשים נוספים לפסוק לד, כמו: מדרש לקח טוב; מדרש שכל טוב; פענח רזא; פירוש חזקוני; הדר זקנים. אמנם לא ידעתי מקור מחברנו לכמות הממון הגדולה שנתן יעקב עבור הבכורה, "ציבורין ציבורים" של ממון. וכנראה הוא שילב כאן את תיאור כמות הממון שנתן יעקב עבור **חלקו של עשו במערת המכפלה**, שנים רבות לאחר מכירת הבכורה. ראה שמות רבה, לא יז: "בשעה שמת יצחק, באו יעקב ועשו וחלקו את הכל. אמר יעקב: רשע זה עתיד הוא ליכנס הוא ובניו למערת המכפלה ויהא לו חלק ודירה עם הצדיקים הקבורים בתוכה! מיד עמד ונטל את כל הממון שהיה בידו, **ועשה אותו כרי**, ואמר לעשו: אחי, חלק שיש לך במערה זו תרצה, או הכסף והזהב הזה? באותה שעה אמר עשו: הרי זה בית קבורה מצוי בכל מקום, ובשביל קבר אחד שיש לי במערה אני מאבד כל הממון הזה! מיד עמד ונטל כל אותו הממון ונתן לו חלקו. הוא שיעקב אומר ליוסף: 'בקברי אשר **כריתי** לי' (להלן נ ה)... **כרי של דנוין** נתתי לעשו". וכך, בסגנון קצר, בבראשית רבה, ק (קא) ה, עמ' 49

לחם ונזיד עדשים, והביא לו יין מובחר, שנ'אמר (להלן, פסוק לז): "ויאכל וישת", כדי שיהא שמח ולא ידאג על מכירת הבכורה, שהיין משמח לבו של אדם, שנ'אמר (תהלים קד טו): "יין ישמח לבב אנוש"⁵². העתקתי.

1287, ועוד. וראה: תורה שלמה, להלן נה, אות יח בביאור. אך עדיין לא נתפרש לי עניינה של ה'כסת' ("הביא לו כסת..."), וצ"ע.

50 כנראה, שטר ראה למכירת הבכורה. ולא מצאתי בדברי חז"ל ובראשונים, שעשו נתן שטר על הבכורה (אך כן כתב, מדעתו, ר' אליעזר אשכנזי, מעשי ה', חלק 'מעשי אבות', פרק לג, דף צ ז"ד), אלא רק על מכירת חלקו במערת המכפלה (עי' בבלי, סוטה יג ע"א), שהיתה שנים רבות לאחר מכן. ושנא מחברנו העביר את הרעיון מהתם להכא, כפי שעשה בנוגע ל'עשה ציבורין ציבורים' של ממון (עי' לעיל, הערה 49). והשווה ספר הישר, פרשת תולדות, דף לא ע"א-ע"ב, שעשו מכר את חלקו במערה יחד עם בכורתו(!), והכל נכתב בשטר: "ויכתוב יעקב את כל אלה בספר, ויעד עדים על זה, ויחתום; ויהי הספר ביד יעקב". אפשר גם שמחברנו הכריח מן הסברא שעשו נתן ליעקב שטר ראה על המכירה, שכן יעקב דרש שמכירת הבכורה תהיה באופן הברור והמפורסם ביותר (עי' לעיל, ליד הערה 36 ובה), וכזו מכירה רגילה שיהיה בשטר ועדים.

51 =ואחר כך.

52 ראה מדרש הגדול, לעיל פסוק ל: "מן הָאָדָם הָאָדָם הָנָה" (לעיל שם), שהיו שם שני מינין אדומים - **יין אדום** ועדשים אדומים". מדרש זה לא נודע מקורו, ויש שמצאו לו רמז בבראשית רבה, סג יב, עמ' 696: "מן האדום האדום... ר' יוחנן אמר: מניה **ומן פטרוניה**. וריש לקיש אמר: מניה ומן דכותיה". ובהגהות רד"ל, הערה יד, מציע, ש'פטרוניה' הוא 'כוס', היינו: 'מנת כוס של פורעניות יין חמר מלא מסך'. ראה: מדרש הגדול, שם, עמ' תמד הערה לשו' 11 נדרשת "מן הָאָדָם הָאָדָם הָנָה" על יין אדום, נתגלגלה בדרך לא ידועה לאחת מהנוסחים המאוחרים של 'מסכת פורים'. ראה ש' הלוי בלוק, תלמוד בבלי: מסכת פורים, פרק ג, ווינה תרכ"ז, עמ' 11: "אותו היום שמכר עשו את הבכורה ליעקב, פורים היה... ויעקב עשה תבשילו ביין אדום, שנאמר: 'הלעיטני מן האדום הזה'". כך או כך, למדרש שהשתמר במדרש הגדול, אם עשו ביקש שילעיטוהו גם מהיין האדום, מסתבר שהוא היה יינו של יעקב, וגם היין היה חלק מהתשלום על הבכורה. וכך משמע מפיוט התרגום 'אוגד מתורגמא' לר' אליעזר ב"ר שמשון (מחכמי אשכנז במחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה), בו נאמר על עשו: "זבן כבירות משלהי / במיכל ובמיתיהי / **חמר דדוריא**" (מחזור שבועות, עמ' 584). כלומר: עשו מכר את בכורתו מעייפות ("והוא עיף"), במאכל ובטעימה, יין חביות". אמנם לדעה אחרת, השקאת יין לעשו לא היתה חלק מהמכירה אלא רק משום ש"יעקב ותן בממונו היה". כן בשפתי כהן, להלן פסוק לד (דף כח ע"א): "ויעקב נתן לעשו לחם ונזיד עדשים", הוא לא שאל אלא הלעטה אחת, ו**יעקב נתן לו** 'לחם ונזיד עדשים' ויין, שנאמר: 'ויאכל וישת', **שנתן לו יותר ממה שהיה עליו התנאי**; יעקב ותן בממונו היה". ולדעה נוספת, "וישת" הוא אכן שתיית יין, אך הוא לא היה יינו של יעקב אלא מ'הבית', מביתו של יצחק. ראה פירוש רד"ק, להלן פסוק לד: "ויעקב נתן לעשו", במחיר הבכורה, לחם ונזיד עדשים. ולא זכר שנתן לו יין, **כי שנתן מין הבית**...". וכדברי מחברנו, שיעקב נתן לעשו יין "כדי שיהא שמח ולא ידאג על מכירת הבכורה", לא מצאתי.

[ט] וַיַּעֲקֹב נָתַן לָעֶשָׂו לָחֶם וְנֹזֵיד עֲדָשִׁים. וַיֹּאכַל וַיִּשְׁתֶּה, וַיָּקָם וַיֵּלֶךְ, וַיָּבֹז עָשָׂו אֶת הַבְּכֹרָה (כה לד).

ויבז עשו את הבכורה: העיד עליו הכתוב על רשעו, שביזה עבודתו של מקום ⁵³. ומה שכתב: ויבז עשו את הבכורה, מן ריבוי ד"את" למדנו ⁵⁴, שלא ביזה הבכורה בלבד אלא אף הק"ב"ה שציוה את הבכורה ⁵⁵.

[י] וַיֵּרָא אֵלָיו יי' וַיֹּאמֶר: אַל תֵּרֵד מִצְרִימָה, שָׁכֵן בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר אָמַר אֱלֹהִים (כו ב). ד'בר א'חר: אל תרד מצרימה: אתה אין לך לרדת שם, אבל יעקב בנך עתיד לרדת שם, שנ'אמר (להלן מו ג): "אל תירא מרדה מצרימה" ⁵⁶. לפי שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות, נופל לשון ירידה לומר בו ⁵⁷; כאדם היורד ממקום גבוה למקום נמוך, והיא נקראת ירידה.

[יא] עֲקֹב אֲשֶׁר שָׁמַע אֲבִרְהָם בְּקָלִי, וַיִּשְׁמֹר מִשְׁמֶרְתִּי, מִצּוֹתַי, חֻקּוֹתַי וְתוֹרָתִי (כו ה). עקב אשר שמע וגו': מניין עקב ⁵⁸ שמע אברהם בקולו של הק"ב"ה. מיכן את למד, שבן שלש שנים הכיר אברהם את בוראו, לפי שהוא לא חי אלא מאה ושבעים ⁵⁹ וחמש ⁶⁰, ועשה רצון הק"ב"ה מאה ושבעים ושתים, כמיניין עקב ⁶¹. אשר שמע אברהם בקולי: כשנסיתי אותו ⁶² בעשר נסיונות ⁶³, ונמצא שלם

53 עד כאן פירוש רש"י.

54 השווה תנ"כ, בראשית, ח: "שהיה ר' עקיבא דורש: אכין ורקין - מיעוטין, אתין וגמין - ריבויין".

55 איני יודע מקורו, וכנראה הוא מדלילה. והשווה לעיל, אות ז, ליד הערה 33 ובה.

56 פסוק זה הם דברי הקב"ה ליעקב, המתיר לו לרדת מצרימה. ואיני יודע מקור דרשת מחברנו, ובדומה לכך נדרש לעיל כד ח: "דַּק אֶת בְּנֵי לֹא תִשֵּׁב שְׁמָה", בבראשית רבה, נט י, עמ' 637: "דַּק אֶת בְּנֵי לֹא תִשֵּׁב שְׁמָה", ר'ק' מיעוט - 'בני אינו חור, בן בני חור'. ומשם לפירוש רש"י, לעיל שם.

57 מסביר מהו: "אל תרד מצרימה". והוא על-פי ספרי, דברים, פסוקא כג, עמ' 33: "מגיד, שארץ כנען גבוהה מכל הארצות...". וכך שם, פסוקא לו, עמ' 73; בבלי, קידושין סט רע"ב, ועוד, ובכל מקורות אלו נדרשו מקראות אחרים, וכדרשת מחברנו לא מצאתי. וראה עוד: פירוש רש"י, להלן מה ט; ישעיה ל ב.

58 עקב = 172.

59 בכתב-יד נכפל 'ושבעים', והפעם השנייה נמחקה בגרירה חלקית מן הקלף.

60 לעיל, כה ז: "וְאַלֶּה יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּי אֲבִרְהָם אֲשֶׁר חָיָה, מֵאֵת שְׁנָה וְשָׁבַעִים שָׁנָה וְחֹמֶשׁ שָׁנִים".

61 הכל מבראשית רבה, סד ד, עמ' 703; צה ג, עמ' 1190, ועוד. וסגנון מחברנו קרוב יותר למקום השני.

62 עד כאן פירוש רש"י.

63 לא מצאתי לראשונים שפירשו כן. חלקם ביארו שהכוונה לנסיון "לך לך מארצך" (לעיל, יב א), וחלקם על נסיון העקידה. ראה: פירוש רשב"ם; פירוש רד"ק; מדרש לקח טוב; פירוש חזקוני, ועוד. וכפירוש מחברנו כן גם באמרי שפר: "שמע אברהם בקולי", זה עשר נסיונות". ושמואל ניתן להבין כן מפרקי רבי אליעזר, ראש פרק לא, דף כא ע"א-ע"ב: "הנסיון העשירי: 'זיהי אחר הדברים האלה והאלהים נסה את אברהם' וגו' (לעיל כב א). היה מנסה את אברהם

בכולם⁶⁴, שלא עיכב את דבריי באחד מהם.

וישמור⁶⁵ **משמרתו**: גזירות להרחקה על אזהרות שבתורה, כגון: שניות לעריות ושבות לשבת.

מצוותיו: הן מצוות שבתורה שאילו לא נכתבו ראויין הן להצטוות, כגון: גזל ושפיכות דמים.

חקתי: דברים שיצר הרע משיב עליהם⁶⁶, כגון: אכילת חזיר ולבישת שעטנז, ולא תחרוש⁶⁷ בשור ובחמור יחדיו, וכגון ייבום וחליצה⁶⁸, שאין טעם בדבר אלא גזר המלך חקו על עבדיו⁶⁹, לראות אם ילכו בניו בדרכיו וישמרו מה שיגזור ויצוה עליהם⁷⁰. ומאין למד אברהם אבינו את התורה, והלא עדיין לא ניתנה התורה. אמרו רבותינו: שתי כליותיו של אברהם היו נובעות לו תורה כמים⁷¹.

ותורותיי: להביא תורה שבכתב ותורה שבעל פה⁷². (דף 23א, עמודות א-ב)

כל פעם ופעם לידע את לבו, אם יכול לעמוד ולשמור את כל מצותיה של תורה, שנאמר: 'עקב אשר שמע אברהם בקולי, וישמור משמרתו מצותי חוקתי ותורותיי'...". היינו, הפסוק "עקב אשר שמע אברהם בקולי..." מתייחס ל"היה מנסה את אברהם כל פעם ופעם", הם לכאורה כל עשרה הנסיונות.

64 משנת אבות, ה ג: "עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו עליו השלום, ועמד בכולם". ולשון מחברנו מאבות דר"ג, נ"א, פרק לג, עמ' 94: "עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו לפני הקב"ה ובכולן נמצא שלם".

65 מכאן ועד "על עבדיו" (להלן, ליד הערה 69) הוא פירוש רש"י.

66 בפירוש רש"י: "דברים שיצר הרע ואומות העולם משיבים עליהם". והשווה גם פירוש רש"י לויקרא יח ד: "ואת חקותי תשמרו", דברים שהן גזירת המלך, **שיצר הרע משיב עליהם**: למה לנו לשומר; ואומות העולם משיבים עליהם; כגון: אכילת חזיר ולבישת כלאים וטהרת מי חטאת". וכך בספרא, פרשת אחרי מות, פרשה ח, פרק יג (י), פו ע"א; בבלי, יומא סז ע"ב.

67 בכתביהיד: 'תחרוש', ותיקנתי ל'תחרוש'.

68 שתי המצוות האחרונות ("ולא תחרוש בשור ובחמור יחדיו, וכגון ייבום וחליצה"; שייבום וחליצה נחשבות לאחת), אינן בפירוש רש"י שלפנינו, אך בספרא, שם, ומקבילותיו (עי' לעיל, הערה 66), נמנית "חליצת יבמה" בין המצוות שהשטן ואומות העולם משיבים עליהן, אבל את "לא תחרש בשור ובחמור יחדיו" (דברים כב י) לא מצאתי מקור המחשיבו בין מצוות אלו. וצ"ע מקור מחברנו.

69 עד כאן פירוש רש"י, עם שינויים; עי' הערות אחרונות.

70 השווה: דברים ח ב.

71 אבות דר"ג, נ"א, פרק לג, עמ' 93-94: "...ולא היה אחד מהם שיהלך בדרכי הקב"ה עד שבא אברהם אבינו והלך בדרכי הקב"ה, שנאמר: 'עקב אשר שמע אברהם בקולי, וישמור משמרתו, מצותי, חקותי ותורותיי'. תורה אחת אין כתיב כאן אלא תורות הרבה, מנין לו? אלא מלמד שזימן הקב"ה לאברהם אבינו שתי כליותיו כשני חכמים, והיו מבינות אותו ויועצות אותו, ומלמדות אותו חכמה כל הלילה". ולשון מחברנו "נובעות לו תורה כמים" הוא מבראשית רבה, סא א, עמ' 657-658: "זימן לו הקב"ה שתי כליותיו כשני רבנן, והיו נובעות ומלמדות לו חכמה". אך שם הדרשה לא נסמכת לפסוק "וישמור משמרתו, מצותי, חקותי ותורותיי".

72 בפירוש רש"י: "ותורותיי", להביא תורה שבעל-פה, הלכה למשה מסיני". ואין הבדל מהותי

[יב] וַיִּשְׁאַלּוּ אֲנָשִׁי הַמָּקוֹם לְאִשְׁתּוֹ. וַיֹּאמֶר: אַחְתִּי הִוא. כִּי יָרָא לְאֹמֶר, אִשְׁתִּי, פֶּן יִהְיֶה אֲנִשִּׁי הַמָּקוֹם עַל רִבְקָה, כִּי טוֹבַת מְרָאָה הִוא (כו ז).

וישאלו אנשי המקום לאשתו: כמו: וישאלו אותו אנשי המקום על אשתו⁷³. כמו: "אמרי לי אחותי את", ופתרונו: אמרי עלי אחותי את⁷⁴; וכמו: "ואמר פרעה לבני ישראל" (שמות יג), ופתרונו: ואמר פרעה על בני ישראל⁷⁵; וכמו: "והאיש משתאה לה" (לעיל, מד כ), ופתרונו: והאיש משתאה עליה⁷⁶; וכמו: "י' ילחם לכם" (שמות יד ד), ופתרונו: י' ילחם עליכם⁷⁷; וכמו: "אשירה נא לידי שירת דודי לכרמו" (שעיה ה ב), ופתרונו: אשירה נא לידי שירת דודי על כרמו⁷⁸. (דף 223, עמודה ב)

[יג] וַיְהִי כִּי אָרְכוּ לוֹ שָׁם הַיָּמִים, וַיִּשְׁקֶף אַבְימֶלֶךְ מֶלֶךְ פְּלִשְׁתִּים בְּעַד הַחֲלוֹן, וַיֵּרָא וַהֲנֶה יֹצֵק מִצַּחֲקָא אֶת רִבְקָה אִשְׁתּוֹ (כו ח).

וישקף אבימלך: ראהו משמש מיטתו⁷⁹. שאותו היום עלתה מבית הטבילה, ושימש מיטתו מבעוד יום⁸⁰.

בין מחברנו לפירוש רש"י, שכן: "**להביא** תורה שבעל פה", שבפירוש רש"י, משמעותו, להביא את "תורה שבעל פה" בנוסף למשמעות הפשוטה של הפסוק המדברת **בתורה שבכתב**. וראה בבלי, יומא כח ע"ב: "קיים אברהם אבינו אפילו עירובי תבשילין, שנאמר: 'תורות' - אחת תורה שבכתב ואחת תורה שבעל פה".

73 בכתב היד: 'אנשי', ונסמנו קווים למחיקה על נו"ן ואל"ף, וכנראה נתכוון לתקן ל'אשתו' ולא השלים את תיקונו, וכאן הדפסתי בנוסח המתוקן המשוער. בפירוש רש"י: "ל'אשתו", על אשתו. כמו: 'אמרי לי אחי הוא'. ותו לא. וכל הרחבת העניין שלפנינו הוא ממחברנו, על פי פירוש רש"י לפסוקים אחרים, כפי שיציין בהערות הבאות. וכיוצא בכך נהג מחברנו במקומות נוספים, ראה לעיל, פרשת חיי שרה, אות יב, הערה 67 ובכל הנסמן שם.

74 צ"ל: 'כמו: 'אמרי לי אחי הוא' (לעיל, כ ג), ופתרונו: אמרי עלי אחי הוא". כי אין פסוק: "אמרי לי אחותי את", אלא רק: "אמרי נא אחתי את" (לעיל, יב ג), שאינו נוגע לעניינו, מכיון שאין בו תיבת "לי". וכהצעת תיקוני כן כתב מחברנו לעיל, פרשת חיי שרה, אות יב. ראה שם. ובפירוש מחברנו: "אמרי לי" = אמרי עלי, כן בפירוש רש"י, לעיל כ ג.

75 כך בפירוש רש"י לשמות שם.

76 כן בפירוש רש"י, לעיל שם.

77 בלשון כוז בפירוש רש"י, שמות יד ג; ואילו בפירוש רש"י לפסוק המדובר (פסוק יד): "י' ילחם לכם, **בשבילכם**". אך אין הבדל במשמעות.

78 בפירוש רש"י לישעיה שם, נתפרש "לכרמו": "בשביל כרמו, על עסקי כרמו, כמו: 'וישאלו אנשי המקום לאשתו'. וכך גם בפירושו לבבלי, סוכה מט ע"א: "שירת דודי לכרמו", על כרמו".

79 עד כאן פירוש רש"י.

80 לכך שיצחק שימש מטתו ביום, עי' בראשית רבה, סד ה, עמ' 704. אך איני יודע אם דברי מחברנו: "שאותו היום עלתה מבית הטבילה", באו כטעם לאי חששו של יצחק מאיסור תשמיש המיטה בשנות רעבון (עי' בבלי, תענית יא ע"א: "אסור לאדם לשמש מטתו בשני רעבון"), וכתירוצם של כמה ראשונים. ראה פירוש ריב"א: "ואם תאמר, היאך שמש מטתו

[יד] וַיְהִי לוֹ מִקְנֶה צֹאן וּמִקְנֶה בָּקָר וְעֶבְדָּה רַבָּה, וַיִּקְנְאוּ אוֹתוֹ פְּלִשְׁתִּים. וְכָל הַבְּאֵרֶת אֲשֶׁר חָפְרוּ עֲבָדֵי אֲבִיו בְּיָמֵי אֲבִרְהָם אֲבִיו, סִתְּמוּם פְּלִשְׁתִּים, וַיִּמְלְאוּם עֶפֶר (כו יד-טו).

ויהי לו מקנה צאן ומקנה בקר, ועבודה רבה, ויקנאו אותו פלשתים. וכל הבארות אשר חפרו עבדי אביו בימי אברהם אביו סתמום פלשתים: הקורא סבור, שבאותו מקום שהיה גר עם אבימלך מלך פלשתים, היו הבארות, ומשנתקנאו בו, סתמום, ולא נכתב כאן אלא לשבר את האזן, שהרי הבארות היו בנחל גרר, ולפי שרוצה לומר: "וילך משם יצחק, ויחן בנחל גרר וישב שם, וישב יצחק ויחפר את בארות המים אשר חפרו בימי אברהם אביו ויסתמום פלשתים אחרי מות אברהם". כיוצא בו: "ולא הכירו, כי היו ידיו כידי עשו אחיו שעירות ויברכהו", כלומר: דבר זה גרם לו שנתברך לפני הגדול, שלא הכירו. אף זה נאמר לשבר את האזן. זהו לשון ר' יוסף קרא ברבי שמעון⁸¹.

[טו] וַיְהִי כִּי זָקֵן יִצְחָק, וַתִּכְהִי עֵינָיו מְרָאֵת, וַיִּקְרָא אֶת עֲשׂוֹ בְנוֹ הַגָּדֹל, וַיֹּאמֶר אֵלָיו: בְּנִי. וַיֹּאמֶר אֵלָיו: הֲנִנִּי... וַעֲשֵׂה לִּי מִטְעָמִים כַּאֲשֶׁר אֶהְבֵּתִי וְהִבֵּיָאָה לִּי, וְאִכְלָה, בְּעֶבֶר תִּבְרַכְךָ נַפְשִׁי בְטָרֶם אָמוּת (כו א, ד).

ויקרא אל עשו בנו הגדול: רבותינו אמרו: ליל פסח היה. אמר יצחק לעשו: הלילה הזה ליל גאולה היא, ועליונים ותחתונים אומרים שירה⁸². עשה לי מטעמים טובים

בשנת רעבון? ... ויש לומר, דליל טבילה מותר. וכך גם בהדר זקנים. או שדברי מחברנו באו כטעם להיתר שימוש ביום, כלומר: מפני שארכו לו הימים שלא שימש מיטתו בגלל שרביקה לא היתה טהורה, הותר לו לשמש ביום כשעלתה מבית הטבילה. וכן גם הסבירו כמה ראשונים את היתרו לשמש ביום, אלא שלדעתם אריכות ימיו בחוסר תשמיש היתה מחששו שיהרגוהו אנשי גרר בשביל לקחת את רביקה (ראה: הדר זקנים; פירוש חזקוני; פענח רזא), ומדובר באריכות ימים משמעותית יותר ממשך ימי הגידול והטהרה. מרהיט לשון מחברנו נראה שכוונתו כהצעת השנייה, אמנם תמוה מדוע כשעלתה מטבילתה הוצרך לשמש ביום, הרי נדה טובלת לטהרתה בלילה (עי' בבלי, שבת קכא רע"א ועוד)! וצ"ע.

81 נכתב בכתב-היד באותיות מודגשות ובעימוד מוזח. ולאחריו: "ולשון המאור הגדול, רבינו שלמה ברבי יצחק...". וכאן הוא מביא את פירוש רש"י למקרא הנוכחי.

82 ראה פרקי רבי אליעזר, פרק לב, דף כב סע"ב - כג רע"א: "הגיע ליל יום הפסח, וקרא יצחק לעשו בנו הגדול, ואמר לו: בני, זה הלילה, כל העולם כולו אומרים בו הלל, ואוצרות טללים נפתחים בזה הלילה, עשה לי מטעמים עד שאני בעודי אברכך". וליתא שם, שהוא אמר לעשו: "הלילה הזה ליל גאולה היא", כדברי מחברנו, אלא כן אמרה רביקה ליעקב, לדעת פרקי רבי אליעזר, שם, דף כג רע"א: "אמרה רביקה ליעקב: בני, הלילה הזה אוצרות טללים נפתחים בו, העליונים אומרים שירה; הלילה הזה עתידין בניך להגאל מיד שעבוד; הלילה הזה עתידין לומר שירה. עשה מטעמים לאביך, עד שהוא בעודו יברכך". והשווה מדרש שכל טוב, להלן כח ט, עמ' 121, המביא את המדרש בסגנון הקרוב למחברנו: "ערב פסח היה, אמר לו: בני, הלילה הזה הקב"ה דן את העולם על תבואות שבשדות, ואוצרות טללי ברכה מתפתחים, והוא מועד שמור לנסים לדורות וטוב הוא לקבל ברכה".

לכבוד הפסח⁸³, למען תברכך נפשי בטרם אמות⁸⁴. (דף ע"ב, עמודה ב)

[טז] ועתה, שא נא כליך, תליך וקשתך, וצא השדה, וצודה לי ציד (כו ג).
וצודה לי ציד: היה יכול לומר: "וצוד לי". אלא מריבוי של ה"ל" למדנו שהזהירו על חמשה הילכות שחיטה, ואילו הן: שהייה, דרסה, חלדה, הגרמה, ועיקור⁸⁵.
העתקתי.

[יז] ורבקה שמעת בדבר יצחק אל עשו בנו. וילך עשו השדה, לצוד ציד להביא.
ורבקה אמרה אל יעקב בנה לאמר: הנה שמעתי את אביך מדבר אל עשו אחיך לאמר:
הביאה לי ציד, ועשה לי מטעמים ואכלה, ואברככה לפני יי, לפני מותי. ועתה בני,
שמע בקלי, לאשר אני מצוה אתך: לך נא אל הצאן, וקח לי משם שני גדיי עזים
טבים, ואעשה אתם מטעמים לאביך כאשר אהב (כו ה-ט).

ורבקה שומעת: בנבואה⁸⁶. בדבר יצחק אל עשו בנה: לעשות לו מטעמים על מנת
שיברכו⁸⁷. ועתה בני שמע בקולי: בקול נבואה שיש בי⁸⁸, שבשכילך שרתה עלי רוח

83 אין כוונתו לקרן פסח, אלא למאכלים טובים לענג עמם את החג. ואינו יודע חבר לפירושו.

84 זו כנראה פראפזה של הפסוק, שבפסוק נכתב: "בעבור תברכך נפשי..."

85 ראה מדרש לקח טוב: "וצודה לי צידה", 'ציד' קרינו ו'צידה' כתיב, מיכן רמז להלכות שחיטה
חמשה: שהייה, דרסה, חלדה, הגרמה, ועיקור, כנגד ה"א של 'צידה'. והכוונה, שיצחק הזהירו
על חמש הלכות אלו, המעכבות את השחיטה (עי' בבלי, חולין ד ע"א), שכן דרשה זו ממשיכה
את ראשית דבריו: "ועתה שא נא כליך", שלא תאכילני נבלות וטרפות". וכך הבינו ראשונים
נוספים שהביאו את העניין, ראה: פירוש חזקוני; פנחס רזא; דעת זקנים; הדר זקנים; פירוש
הרא"ש; בעל הטורים, ועוד.

86 ראה תרגום יב"ע, פסוק ה: "ורבקה שמעת ברוח קודשא כד מליל יצחק עם עשו בריה".
ובתנחומא, תולדות, י: "בשעה ששלח יצחק את עשו לצוד ציד שיאכילנו, נאמר לרבקה ברוח
הקודש..."

87 מחברנו משלים את הפרטים שהחסיר המקרא, בהסתמכו על הנכתב לעיל, פסוק ד: "ועשה
לי מטעמים כאשר אהבתי, והביאה לי ואכלה, בעבור תברכך נפשי בטרם אמות".

88 שמה דרש מחברנו או מקורו (שלא נודע לי): "שמע בקולי" - בקול נבואה שבי, כדוגמת
לעיל, טז: "וישמע אברהם לקול שרי", היינו: "לרוח הקודש שבה" (פירוש רש"י, לעיל שם,
על פי בראשית רבה, מה ב, עמ' 449). והשווה פירוש אור החיים, פסוק ח: "שמע בקולי"...
יש לך לשמוע בקולי, פירוש, מלבד חיוב מצות כיבוד אב ואם, שהיא מצות עשה, גם היא
נביאה, וכתוב בדברי נביא אמת: 'אליו תשמעון' (דברים יח טו). לזה אמרה: 'שמע בקולי'".
ועי' גם העמק דבר.

ולגוף העניין, עי' לעיל, ליד הערה 86, שרבקה ידעה בנבואה את רצונו של יצחק לברך את
עשו. אך מדברי מחברנו כאן ולהלן בסמוך משתמע, שגם שליחתה את יעקב להתברך במקום
עשו היתה בנבואה, בציווי מהקב"ה. וכנראה סמך על תרגום אונקלוס, לפסוק יג: "ותאמר
לו אמו עלי קללתך בני", המתרגם: "ואמרת ליה אימיה: עלי איתאמר בנבואה דלא ייתון
לוטיא עלך ברי". והוא בפירוש המיוחס לרש"י (והוא באמת לריב"ן חתנו), לבלב, מכוח
כד ע"א: "לא רגל על לשונו וכו'", לא רצה לשקר מתחלה, שאמר: 'אולי ימושני אבי' (להלן),

הקודש⁸⁹, שתקבל הברכות. וגם נאמר לי בנבואה, שהקב"ה פורע מן האדם במידתו, במידה שאדם מודד, בה מודדין אותו⁹⁰. בשביל שעשו אחיך מרמה את אביך בלב⁹¹, שאומר לו: אבא, היאך תורמין את המלח; היאך מעשרין את התבן⁹² - באותה מידה הקב"ה פורע ממנו, שאתה יש לך לרמות ממנו הברכות, שלא יהיו לך⁹³.

לך נא אל הצאן: אין "נא" אלא לשון בקשה, שנ'אמר (נמנדר יצ'ג): "אל נא, רפא נא לה"⁹⁴. אמרה רבקה ליעקב: בבקשה ממך⁹⁵, שתעשה מה שאני מצווה אותך, כדי שתקיים מצוות כיבוד אמך עם הברכות, הרי שני מתנות ששקולים זו בזו⁹⁶.

פסוק יב), אלא שאמו הכריחתו **ועל פי הדבור**, דכתיב: 'עלי קללתך בני', ומתרגמין: 'אלי אתאמר בנבואה דלא ייתון לוטיא עלך, ברי'". אכן מדברי מחברנו, כאן והמשכם: "בקול נבואה **שיש בי...** וגם **נאמר לי בנבואה**", שבלשון הוה המתאר את **התנבאותה שלה**, נראה, שאין כוונתו לנבואה שקיבלה **בעבר** (קודם לידתה ליעקב ועשו) משם בן נח: "ורב יעבד צעיר" (לעיל, כה כג; ועי' לעיל, אות ד ובהערות), הכוללת גם את המשמעות: הקטן (יעקב) צריך להתברך, כפי שהסבירו כמה ראשונים את דברי תרגום אונקלוס הנוכחים (ראה פירוש הטור, להלן פסוק יג: "ותאמר לו אמו, עלי קללתך בני", כתרגומו: 'עלי יתאמר בנבואה', שכן אמר לי שם, כשהלכתי לדרוש את יי: 'ורב יעבד צעיר'". וכך במושב זקנים ובפענח רזא, להלן שם. והשווה גם: מדרש הגדול ופירוש רשב"ם, להלן שם), אלא מדובר כאן בהתנבאות חדשה שהתנבאה רבקה עצמה בשעה זו.

89 כנראה כוונתו, לרוח הקודש שבאמצעותו נודעה לרצונו של יעקב לברך את עשו; עי' לעיל, ליד הערה 86 ובה.

90 ראה בראשית רבה, ט יא, עמ' 73: "כל המידות בטלו, מידה כנגד מידה לא בטלה... מתחילת ברייתו של עולם צפה הקב"ה, שבמידה שאדם מודד, בה מודדין לו".

91 כלומר: מרמה את לב אביך. ואולי צ"ל: "מרמה את אביך **בפיו**", כמו לעיל, כה כח: "וַיֵּאָהֶב יַעֲקֹב אֶת עֵשָׂו כִּי צִיד בָּפִי", ובתרגום יב"ע: "וַיֵּחָהֶם יַעֲקֹב אֶת עֵשָׂו אֲרוֹם מְלֵי רִמְיֹנָא בָּפִימָה". היינו: "היה שואל לאביו: היאך מעשרין את המלח ואת התבן..." (מדרש אגדה, לעיל שם).

92 ראה בראשית רבה, טג י, עמ' 693: "ויהי עשו איש יודע ציד וגו', צד את הבריות בפיהם... צד בבית, צד בשדה. צד בבית - איך מתקנין מילחא; צד בשדה - היך מתקנין תיבנא". ולשון מחברנו קרובה לפירוש רש"י, לעיל כה כז: "יודע ציד, לצוד ולרמות את אביו בפיו, ושואל: אבא, היאך מעשרין את המלח, היאך מעשרין את התבן. כסבור אביו שהוא מדקדק במצות".
93 איני יודע מקור העניין. ושמא מחברנו פירש כן את תנחומא, תולדות, יא: "'הוא הצד ציד', למה שני פעמים? אלא אמר יצחק לעשו: **את הלכת לצוד ואתה נוצדת**". כלומר: אתה צדת את אביך בפין, וכנגד זה ניצודת אתה, מדה כנגד מדה. וצ"ע.

94 ראה ספרי וזוטא, במדבר יב יג, עמ' 277, שנ'א' שבפסוק זה הוא אכן "בבקשה", אך המאמר "אין 'נא' אלא לשון בקשה" לא נאמר בהקשר אליו אלא בנוגע לפסוקים אחרים, ראה: בבלי, ברכות ט ע"א; בבלי, סוטה י ע"ב; בבלי, סנהדרין מג ע"ב, ועוד הרבה.

95 לא מצאתי מפרשים שהתייחסו למשמעות 'נא' שבפסוקנו, והתרגומים (אונקלוס, יב"ע) פירושו: עתה, עכשיו.

96 לא מצאתי מקבילה קדומה לפירושו, ובדומה לכך פירש ר' משה אלשיך (המאוחר למחברנו):

אל הצאן: ולא מן הגזל.⁹⁷

וקח לי משם: משלי הם, ואינם גזל. שכך כתב לה יצחק, ליטול בכתובתה בכל יום שני גדיי עזים. כך נדרש בבראשית רבה.⁹⁸

ד'בר א'חר: **וקח לי משם:** וקח עלי משם, שלא יפגשך שום רעה בדבר הזה. **וקח לי:** כמו: "אמרי לי אחותי את", ופתרוננו: אמרי עלי אחותי את.

(דף 223, עמודות ב-ג)

[יח] **אולי ימשיני אבי והייתי בעיניו כמתעתע, והבאתי עלי קללה ולא ברכה.** ותאמר לו אמו: עלי קללתך בני, אך שמע בקלי, וְלָךְ קַח לִי (כו יב-יג).

אולי ימושני: כמו: "והיית ממשש בצהרים, כאשר ימשש העור באפילה" (דברים כט). **והייתי בעיניו כמתעתע:** כמו עשו אחי, שהוא עובד ע'בודה ז'רה, שהיא הבל ותעתוע. **והבאת עלי:** אע"פ שיקלליני אבי, הרי לי כמו שגם את מקלליני, לפי שאת גרמת, שנתת לי עיזה בדבר הזה. **קללה ולא ברכה:** שמאחר שמרגיש בדבר שאיני עשו, יתן לי הקללה, ולעשו אחי הברכה.

מיד: ותאמר רבקה אל יעקב: עלי קללתך בני: אם יקלל אותך, עלי - אני מקבלת אותם. **אך שמע בקולי:** לא היית צריך לדקדק כל כך, אך שמע בקול נבואה שבי, **ולך קח לי:** מאותם גדיי עזים שכתב לי אביך בכתובת, כמו שמפורש למעלה. (דף 223, עמודה ג - דף 224, עמודה א)

[יט] **ותקח רבקה את בגדי עשו בנה הגדל, החמדת, אשר אתה בבית, ותלבש את יעקב, בנה הקטן (כו טו).**

ותקח רבקה את בגדי עשו בנה הגדול: גדול בלידה וגדול בקומה. ולא כתב "בנה הבכור", לפי שכבר מכר בכורתו ליעקב.

החמודות: נקיות. דכיתא. ד'בר א'חר: שחמד אותם מנמרוד והרגו ביום שמת בו אברהם אבינו, כמו שפירשתי למעלה בפרשה הראשונה.

אשר אתה בבית: והלא כמה נשים היו לו, והוא מפקיד אצל אמו?! אלא שהיה בקי במעשיהן וחושדן.

ד'בר א'חר: **החמודות:** חמודות היו בעיני כל רואם. ואותן בגדים היו של אדם הראשון

"ועל הרביעית [=הטענה הרביעית שאמר יעקב לרבקה], כי עשו הולך לעשות מצוה ולא אתה, לכך אמרה: 'ועתה בני שמע בקולי', כלומר: ואתה גם כן לא תעשה הדבר לכוונת קנות ברכות או לרמות אחיך, זולתי כדי לשמוע בקולי, שנמצאת עושה מצות כיבוד אם. וזהו: 'בני, שמע בקולי', כלומר: במה שאתה בני וחייב בכבודי - שמע בקולי, באופן שגם אתה תעשה מצוה..." (תורת משה, להלן פסוק ח).

⁹⁷ איני יודע מקורו. וגם איני יודע מה בא להוסיף על פירוש רש"י (=להלן ליד הערה 98), הדורש כן (על-פי בראשית רבה) מן התיבות "קח לי משם", בדגש מן "לי".

⁹⁸ בראשית רבה, סה יד, עמ' 725. והדיבור הזה הוא פירוש רש"י, בהשמטת "כך נדרש בבראשית רבה".

והיו משובצים בהם דמות כל חיות ועופות, וכל מי שהיה לובש אותם, היו באים אליו כל חיות ועופות שבעולם. וכשמלך נמרוד הרשע, עשה עצמו אלוה, והיה הולך בכל יום בשדה ולובש אותן בגדים, מיד נתכנסו כל העופות והחיות שבעולם, והיו משתחווים לו, והיו כל העולם אומרים: אלוה הוא זה. והיה מתעה הבריות אחריו. וכשגדל עשו, חמד הבגדים ממנו, והרגו. ואותו היום שהלך לצוד ציד, שכח הבגדים בבית, וכל זאת עשה הקב"ה כדי לעכבו בשדה, שיקבל יעקב בהם הברכות.

(דף א24, עמודות א-ב)

[כ] וַיֵּגֶשׁ יַעֲקֹב אֶל יִצְחָק אָבִיו וַיִּמְשְׁהוּ, וַיֹּאמֶר: הֲקֵל קוֹל יַעֲקֹב, וְהִידִים יָדֵי עֶשָׂו (כו) (כב).

הקול קול יעקב: אין עשו מדבר בלשון נקייה ורכה. ומדרש אג' דה: **הקול קול יעקב:** כשצרה באה על ישראל, אינם יודעים כי אם להתפלל בקולם להקב"ה להושיעם, אבל עשו - **והידיים ידי עשו**, שאין אומנותו אלא בחמס ובגזל. ד'בר א'חר: **והידיים ידי עשו:** שאין לו אומנות אחר, כי אם ידיו מזומנים להריגה. והוא שבירכו בסמוך: "על חרבך תחיה".

ד'בר א'חר: **הקול קול יעקב:** בזמן שבית המקדש קיים - הקול קול יעקב, שיהיו מזרעו לויים וכהנים משוררים בו, ובאותו הזמן **הידיים ידי עשו:** שישים ידיו תחת ⁹⁹ כפות רגלי יעקב, לעבוד לו, שאין לך שיכול לעבוד לאדונו כי אם בידיים, שאם אין לו ידיים במה יוכל לעבוד. וזהו: **הידיים ידי עשו**, לעבדות, שכן אמרו רבותינו: מיום שנבנה בית המקדש לא היתה להם תקומה, לאומות העולם.

ד'בר א'חר: **הקול קול יעקב והידיים ידי עשו:** כשאין קולו של יעקב נשמע בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, אז "הידיים ידי עשו" מושלות עליהם. **קום נא שבה:** לשון תחנונים.

כי הקרה יי' לפני: תדע, כשבא עשו דיבר בלשון נקי' ¹⁰⁰ קנטריא: "יקום אבי". **ויאמר אני:** לא אמר: "אני עשו", אלא "אני", שלא רצה להוציא דבר שקר מפיו. (דף א24, עמודה ב)

[כא] וַיֵּגֶשׁ וַיִּשָּׁק לוֹ, וַיִּרָח אֶת רִיחַ בְּגָדָיו, וַיְבָרְכֵהוּ, וַיֹּאמֶר: רָאָה רִיחַ בְּנֵי כְרִיחַ שְׂדֵה אֲשֶׁר בָּרַכְוּ יי' (כו כז).

ועוד דרשו רבותינו: **ראה ריח בני כריח שדה אשר ברכו יי':** זהו שאמר שלמה ¹⁰¹ המלך ברוח נבואה: "כתפוח בעצי היער", מה התפוח הזה, ריחו נודף מכל עצי היער,

⁹⁹ אולי יש לקרוא בכתב היד: 'מתחת'. כי קודם תיבת 'תחת', ובמרחק ממנה, נרשמה צורה גרפית שהיא ספק מ קטועה או כ עם סימון למחיקה.

¹⁰⁰ כנראה יש למחוק את 'נקי'.

¹⁰¹ בכתב היד באותיות גדולות, שהוא שמו של המעתיק - מחברנו. והוא מנהג מעתיקים ידוע.

שאינן פריים נותן כל כך ריח טוב כמו עצי פרי התפוח, "כן רעיתי בין הבנות" ¹⁰², כן היה יעקב אבינו ריחו ניכר בשעה שנכנס לקבל הברכות מן מעשיו של עשו הרשע, שהרי מיד כשנכנס אצל יצחק, היה תמה, ואמ'ר: בברור זה יעקב, שאין דרכו של עשו ליכנס עמו ריח טוב כזה. (דף 24א, עמודה ג)

[כב] ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ, ורב דגן ותירש. יעבודך עמים וישתחוו לך לאמים, הוה גביר לאחיד, וישתחוו לך בני אמה; ארריך ארור ומברכיך ברוך (כו כח-כט).

ורוב דגן ותירוש: יותר מדאי.

יעבודך עמים: בכל מיני עבדות, כמו עבד שעובד לרבו.

וישתחוו לך לאומים: מלכים, כמו שפירשנו למעלה: "ולאום מלאום יאמץ", שאין "לאום" אלא מלכות.

הוי גביר לאחיד: כל העיניין הזה, מן אותו פסוק הנכתב בראש הפרשה: "ולאום מלאום יאמץ, ורב יעבוד צעיר", מאותו פסוק עד כאן, לא הוצרך לכתוב אלא בשביל פסוק זה, היאך נתקיים דבר זה, עד שהגיע ל"הוי גביר לאחיד" נתקיים [מה] שבישר לה הקב"ה לרבקה "ורב יעבוד צעיר". (דף 24א, עמודה ג - דף 24ב, עמודה א)

102 בכתב-היד הוקפו תיבות "רעיתי בין הבנות" בעיגול, ונכתב בגליון: "דודי בין הבנים".

רשימת המקורות וקיצוריהם

כתבי יד

- אוקספורדיא** = פירוש רש"י על התורה, כת"י אוקספורד, קורפוס קריסטי קולג' 165 (מתכ"י: F20753); בכתיבה אשכנזית מהמאה השתים־עשרה
- אוקספורדיב** = פירוש רש"י על התורה, כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה 34 Opp. (מתכ"י: F16250); בכתיבה אשכנזית מהמאה השלוש־עשרה
- ברליןא** = פירוש רש"י על התורה והמגילות, כת"י ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 121 (מתכ"י: F1788); בכתיבה אשכנזית מהמאה השלוש־עשרה או הארבע־עשרה
- ברליןב** = פירוש רש"י על התורה, כת"י ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 1221 (מתכ"י: F10035); בכתיבה אשכנזית מהמאה השלוש־עשרה
- ברלינג** = פירוש רש"י על התורה, כת"י ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 1222 (מתכ"י: F10036); בכתיבה אשכנזית מהמאה השלוש־עשרה או הארבע־עשרה
- וטיקן** = פירוש רש"י על התורה, כת"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 94 ebr. (מתכ"י: F253); בכתיבה אשכנזית מהמאה הארבע־עשרה
- ויימר** = פירוש רש"י על התורה, כת"י ויימר, ספרייה אזורית 651-652 Q (מתכ"י: F18458-18459); בכתיבה אשכנזית מהמאה הארבע־עשרה
- וינהא** = פירוש רש"י על התורה, כת"י וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית Cod. hebr. 12b (מתכ"י: F1299); בכתיבה אשכנזית מהמאה השלוש־עשרה או הארבע־עשרה
- וינהב** = פירוש רש"י על התורה, כת"י וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית Cod. hebr. 3 (מתכ"י: F1295); בכתיבה מהמאה הארבע־עשרה או החמש־עשרה
- ליידן** = פירוש רש"י על התורה, כת"י ליידן, ספריית האוניברסיטה Cod. Or. 4718 (מתכ"י: F41161); בכתיבה אשכנזית מהמאה השלוש־עשרה
- לייפציג** = פירוש רש"י על התורה, כת"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. fol. 1 (מתכ"י: F30142); בכתיבה אשכנזית מהמאה השלוש־עשרה
- פריסא** = פירוש רש"י על התורה והמגילות, כת"י פריס, הספרייה הלאומית hebr. 155 (מתכ"י: F4142); בכתיבה אשכנזית מהמאה השלוש־עשרה
- פריסב** = פירוש רש"י על התורה, כת"י פריס, הספרייה הלאומית hebr. 156 (מתכ"י: F4143); בכתיבה אשכנזית מהמאה השלוש־עשרה או הארבע־עשרה
- פריסג** = פירוש רש"י על התורה, כת"י פריס, הספרייה הלאומית hebr. 157 (מתכ"י: F4144); בכתיבה מזרחית מהמאה השלוש־עשרה או הארבע־עשרה

פרמה = פירוש רש"י על התורה והמגילות, כת"י פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 3204 (מתכ"י: F13919); בכתיבה אשכנזית מהמאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה

מקורות: חיבורי חז"ל*

אבות דר"נ = אבות דרבי נתן, מהדורת ש"ז שכטר, וינה תרמז
בית המדרש = בית המדרש: בו [...] מדרשים קטנים ומאמרים שונים, חדרים א-ו, מהדורת א' ילינק, לייפציג-וינה תריג-תרלח
במדבר רבה = מדרש במדבר רבה, בתוך: מדרש רבה על חמשה חומשי תורה וחמש מגילות, ב, מהדורת ראם, וילנא תרלח (וצילומיו)
בראשית רבה = מדרש בראשית רבא [...] עם שינויי נוסחאות [...] ופירוש מנחת יהודה, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, הדפסה שנייה, ירושלים תשכה
בתי מדרשות = בתי מדרשות: עשרים וחמשה מדרשי חז"ל על-פי כתבייד מגניות ירושלים ומצרים, א-ב, מהדורת הרב ש"א והרב א"י ורטהיימר, ירושלים תשמט
דברים רבה (ליברמן) = מדרש דברים רבה [...] על-פי כת"י אוקספורד קובץ 147 [...], מהדורת ש' ליברמן, ירושלים תש
ויקרא רבה = מדרש ויקרא רבה: ע"פ כתבייד ושרידי הגניזה, עם חילופי נוסחאות, הערות ובאורים, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשיג-תשכ
זהר חדש = זהר חדש על חמשה חומשי תורה, מגילות, תיקונים וליקוטים [...] עם נצוצי זהר, מהדורת הרב ר' מרגליות, ירושלים תשיג
זהר = ספר הזהר, א-ג, מהדורת ראם, וילנא תרנה (וצילומיו)
ילקוט שמעוני = ילקוט שמעוני על התורה לרבנו שמעון הדרשן, א-יא, מהדורת ד' הימן וי' שילוני, ירושלים תשלג-תשע
ירושלמי = תלמוד ירושלמי, ויניציאה רפג
מדרש אגדה = מדרש אגדה, מהדורת ש' בובר, ווינא תרנד
מדרש בראשית רבתי = מדרש בראשית רבתי: נוסד על ספרו של ר' משה הדרשן, מהדורת ח' אלבק, ירושלים תש
מדרש הגדול = מדרש הגדול על חמשה חומשי תורה: חיברו רבי דוד ב"ר עמרם העדני, מהדורת מ' מרגליות וע' שטיינזלץ ואחרים, ירושלים תשנז
מדרש תהלים = מדרש תהלים: המכונה שוחר טוב, מהדורת ש' בובר, וילנא תרנא
מכילתא דר' ישמעאל = מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש הורוויץ וי"א רבין, פרנקפורט ענ"מ תרצא
מכילתא דרשב"ש = מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי: על-פי כתבי יד מן הגניזה וממדרש הגדול, מהדורת י"נ הלוי אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשטו

* כולל מדרשים וליקוטי מדרשים מאוחרים, כמו 'מדרש בראשית רבתי' ו'מדרש הגדול', אך לא פירושים דרשניים שזכו לשם 'מדרש', כמו: 'מדרש לקח טוב', ו'מדרש שכל טוב'.

מסכת דרך ארץ = מסכת דרך ארץ, מהדורת מ' היגר (בתוך: מסכתות דרך ארץ: והן מסכת דרך ארץ; פרקי בן עזאי; תוספתא דרך ארץ), ניויורק תרצח
מסכת כלה רבתי = מסכת כלה רבתי, מהדורת מ' היגר, בתוך: מסכתות כלה, ניויורק תרצו
מסכת סופרים = מסכת סופרים, מהדורת מ' היגר, ניויורק תרצו
משנת ר' אליעזר = משנת רבי אליעזר, מהדורת ה"ג ענעלאו, ניויורק תרצד
סדר אליהו רבה = סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא: המובאים בשם תנא דבי אליהו, מהדורת מ' איש-שלום, ווינא תרסב

סדר עולם = סדר עולם: מהדורה מדעית, פירוש ומבוא, א-ב, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשעג

סינופטיס לספרות ההיכלות = סינופטיס לספרות ההיכלות (*Synopse zur Hekhalot-Literatur*), בעריכת פ' שפר, טיבינגן 1981

ספרא = ספרא דבי רב, מהדורת א"ה ווייס, ווינא תרכב

ספרי זוטא, במדבר = ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא, מהדורת ח"ש הורוויץ, לייפציג תרעז
ספרי זוטא, במדבר = ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא, מהדורת ח"ש הורוויץ, לייפציג תרעז
ספרי, דברים = ספרי על ספר דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין תש
פסיקתא רבתי = מדרש פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש-שלום, וינה תרמ
פרקי רבי אליעזר = פרקי רבי אליעזר, קושטא רעד (ספרור הדפים הוא על-פי הספרור הידני שנוסף בעותק האלקטרוני שבמאגר 'אוצר החכמה', מס' 24636, שבנדפס לא מוספרו הדפים)

קהלת זוטא = מדרש זוטא על שיר השירים, רות, איכה וקהלת [...] עם נוסחא שניה על מגילת איכה, מהדורת ש' בובר, ברלין תרנד

שיר השירים רבה = מדרש רבה שיר השירים: מדרש חזית, מהדורת ש' דונסקי, ירושלים ותל-אביב 1980 [לסעיפי פרשיות המדרש, ציינתי כחלוקה שבמהדורת וילנא תרלח (וצילומיה), הנפוצה, ולא לפי חלוקתו החדשה של דונסקי]

שמות רבה = מדרש שמות רבה, בתוך: מדרש רבה על חמשה חומשי תורה וחמש מגילות, א, מהדורת ראם, וילנא תרלח (וצילומיו)

תוספתא = תוספתא על-פי כת"י ווינה: ושינויי נוסחאות [...] א-ד (סדרים זרעים, מועד, נשים וגזיקין), מהדורת ש' ליברמן, ניויורק תשטו-תשמח; תוספתא על-פי כתב-יד ערפורט ווינה, מהדורת מ"ש צוקרמנדל, מהדורה חדשה עם תיקונים, ירושלים תשלח

תנ"ב = מדרש תנחומא הקדום והישן, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמח

תנחומא = מדרש תנחומא, ווארשא תרלח

תרגום ירושלמי = תרגום ירושלמי, בדפוס מקראות גדולות הנפוצים.

מקורות: ראשונים ואחרונים

אור החיים = ר' חיים אבן-עטר, פירוש אור החיים, בתוך: מקראות גדולות, במהדורות הנפוצות.
אלפא ביתא דבן סירא = סיפורי בן סירא בימי הביניים: מהדורה ביקורתית ופרקי מחקר, מהדורת ע' יסיף, ירושלים תשמח

אמרי שפר = ר' יהודה ב"ר משה אבן־חלאווה, אמרי שפר, מהדורת הרב חב"צ הרש"ל, ירושלים תשנ"ג

בעל הטורים = פירוש בעל הטורים על התורה לרבינו יעקב ב"ר אשר, מהדורת י"ק רייניץ, ירושלים תשנ"ו

בראשית זוטא = ר' שמואל ב"ר נסים מסנות, מדרש בראשית זוטא, מהדורת הרב מ' כהן, ירושלים תשכ"ב

גנוי חג הסוכות = גנוי חג הסוכות: אסופת גזנים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות, מהדורת י' ירושלים תשע"ח

דעת זקנים = דעת זקנים מבעלי התוספות, בתוך: רבותינו בעלי התוספות על התורה, ניו־יורק חש"ד

דרשות ר' יהושע אבן־שועיב = ר' יהושע אבן שועיב, דרשות ר"י אבן־שועיב, מהדורת הרב ז' מצגר, ירושלים תשנ"ב

הדר זקנים = פירושים מרבותינו בעלי התוספות על התורה, בתוך: הדר זקנים על חמשת חומשי התורה, ירושלים חש"ד

הכתב והקבלה = ר' יעקב צבי מקלנבורג, הכתב והקבלה: ביאור על חמשה חומשי תורה, מהדורת הרב מ' צוריאלי, ירושלים תשע"ח

העמק דבר = ר' נפתלי צבי יהודה ברלין מוואלאז'ין, ספר תורת אלהים: חומש [...] עם פירוש העמק דבר והרחב דבר, מהדורה מתוקנת על־ידי ישיבת וואלאז'ין, ירושלים תשס"ג

זכור לאברהם = רש"י על התורה: הוא פירוש רבנו שלמה בר יצחק זצ"ל, עם ביאור [...] זכור לאברהם: כולל הערות ותקונים, מהדורת א' ברלינר, ברלין תרכ"ז

חמאת החמדה: בראשית = חמאת החמדה לספר בראשית: מתוך הפירוש על התורה של ר' שת הרופא בן יפת מארם צובה, מהדורת ב' פלדשטרן, ירושלים תשס"ח

ילקוט ראובני = ר' אברהם ראובן ב"ר האשקי כ"ץ, ילקוט על התורה [ילקוט ראובני], ווילהרמרש דארף תמא

מדרש לקח טוב = ר' טוביה ב"ר אליעזר מקסטוריה, מדרש לקח טוב [...] על חמשה חומשי תורה, א-ב (בראשית-שמות), מהדורת ש' בובר, ווילנא תרמ"ג-ד (ויקרא-דברים), מהדורת הרב א"מ פאדווא, ווילנא תרמ"ז

מדרש שכל טוב = ר' מנחם ב"ר שלמה, מדרש שכל טוב על ספר בראשית ושמות, א-ב, ברלין תרס-תרס"א

מושב זקנים = מושב זקנים על התורה: קובץ פירושי רבותינו בעלי תוספות ז"ל, מהדורת סלימאן ששון, לונדון תשי"ט

מחזור שבועות = מחזור שבועות: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשס"ב

מסכת כלה רבתי = מסכת כלה רבתי, מהדורת מ' היגר (בתוך: מסכתות כלה: והן מסכת כלה; מסכת כלה רבתי), ניו־יורק תרצ"ו

מעשי ה' = ר' אליעזר אשכנזי, מעשי ה', ויניציאה שמג

מצרף לכסף = ר' יוסף כספי, מצרף לכסף, מהדורת י' לאסט (בתוך: משנה כסף [...]) שני ביאורים על התורה בכלל ובפרט, מחברת שנייה), קראקא תרסו
מתנות כהונה = ר' יששכר בער ב"ר נפתלי כ"ץ, פירוש מתנות כהונה, בתוך: מדרש רבה על חמשה חומשי תורה וחמש מגלות, וילנא תרל"ח (וצילומיו)

נימוקי הרי"ד = נימוקי חומש לרבינו ישעיה, מהדורת הרב ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ב
סדר עבודת ישראל: נוסח אשכנז = סדר עבודת ישראל: כולל התפלות והברכות לכל השנה מראשיתה עד אחריתה, [נוסח אשכנז], מהדורת י' בער, רעדעליהם תרכ"ח

ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד = ר' יהודה ב"ר שמואל החסיד, ספר גימטריאות, מהדורת י', ירושלים תשס"ה

ספר הגן = ר' אהרן ב"ר יוסי הכהן, ספר הגן: פירוש לחמשה חומשי תורה, מהדורת י"מ אורליאן, ירושלים תשס"ט

ספר הישר = ספר הישר: והוא ספר כולל כמה סיפורים ומדרשי רז"ל על חמשה חומשי תורה [...], ויניציאה שפה

ספר הישר: חידושים = ספר הישר לרבינו תם: חלק החידושים, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשמ"ה

ספר חסידים, מ"מ = ר' יהודה ב"ר שמואל החסיד, ספר חסידים, מהדורת הרב ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז

פיוטי ר' שמעון ב"ר יצחק = פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, ונספחים להם: פיוטי רבי משה ב"ר קלונימוס, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תרצ"ח

פירוש אבן עזרא = פירושי התורה לרבינו אברהם אבן עזרא, א-ג, מהדורת א' וייזר, ירושלים תשל"ו

פירוש הטור = פירוש הטור על התורה להר" יעקב בן הרא"ש: על פי כתבי יד ודפוסים ראשונים, מהדורת הרב י"ק רייניץ, ירושלים תשס"ו

פירוש המשניות לרמב"ם = משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, א-1, תרגם מערבית [...] והוסיף מבוא והערות הרב יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ד

פירוש הרא"ש = פירוש רבנו הרא"ש על התורה (מיוחס לו), בתוך: הדר זקנים על חמשת חומשי התורה, ירושלים תש"ד

פירוש הרוקח על התורה = פירוש הרוקח על התורה, א-ג, מהדורת הרב י' קלוגמן, בני-ברק תשל"ט-תשמ"א

פירוש חזקוני = חזקוני: פירושי התורה לרבינו חזקיה ב"ר מנחם, מהדורת הרב ח"ד שעוועל, ירושלים תשמ"א

פירוש ר' חיים פלטיאל = פירושי התורה לר' חיים פלטיאל: תלמיד חבר של מהר"ם מוורטנבורג, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשמ"א

פירוש ר"י בכור שור = פירושי רבי יוסף בכור שור על התורה, מהדורת י' נבו, ירושלים תשס"א
פירוש ראב"ם = פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית שמות: המקור הערבי [...] מתורגם ללשון הקודש, מהדורת הרב א"י ויזנברג, לונדון תשי"ח

פירוש רבינו אפרים = ר' אפרים ב"ר שמשון וגדולי אשכנז, פירוש רבינו אפרים על התורה, א-ב, מהדורת הרב י' קלוגמאן, ירושלים תשנ"ג**

פירוש רבינו בחיי = רבינו בחיי: ביאור על התורה, א-ג, מהדורת הרב ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"א-תשל"ב

פירוש רד"ל לפרקי ר"א = פרקי רבי אליעזר [...] עם ביאור הרד"ל, ר' דוד לוריא, ווארשא תרי"ב

פירוש רד"ק על התורה = פירושי רבי דוד קמחי (רד"ק) על התורה: ספר בראשית בשלמותו, כפי שיצא מידי המחבר, ולקט פירושו על שמות, ויקרא, במדבר, דברים מתוך ספרי הרד"ק, מהדורת הרב מ' קמלהר, ירושלים תשל"א

פירוש ריב"א = ר' יהודה ב"ר אלעזר, [פירוש] ריב"א, בתוך: רבותינו בעלי התוספות, ניו-יורק חש"ד

פירוש רלב"ג = פירושי התורה לרבינו לוי בן גרשום (רלב"ג), א-ה, מהדורת הרב י"ל לוי, ירושלים תשנ"ב-תשס"א

פירוש רמב"ן = פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן (רמב"ן), א-ב, מהדורת הרב ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ד

פירוש רש"י השלם = חמשה חומשי תורה: אריאל [עם] רש"י השלם: מקורות, הארות, נוסחאות, תוספות רש"י, א-ז, בעריכת הרב ש"י כהן, ירושלים תשמו-תשס"א

פירוש רש"י לבראשית רבה = מיוחס לרש"י, פירוש רש"י על בראשית רבה, בתוך: מדרש רבה על חמשה חומשי תורה וחמש מגלות, א, וילנא תרל"ח (וצילומיו)

פירוש רש"י רומא ר"ל = ר' שלמה ב"ר יצחק (רש"י), [פירוש על התורה], רומא רל
פירוש רשב"ם = פירוש התורה לרשב"ם, מהדורת הרב א"י ברומברג (על-פי מהדורת ד' ראזין), תל-אביב תשכ"ה

פירוש ר' יהודה החסיד = פירוש התורה לר' יהודה החסיד, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"א
פירוש ר"ק על התורה = מפירושי ר' יוסף קרא על התורה, מהדורת ה' נובצקי (בהכנה; ולעת עתה כמאגר אלקטרוני)

פירוש רס"ג לבראשית = פירוש רב סעדיה גאון לבראשית, מהדורת מ' צוקר, ניו-יורק תשד"מ
פליטת סופרים = א' ברלינר, פליטת סופרים: כולל פירושי פשטנים קדמונים על פסוקי תורה שונים [...] העתקתים מכתבי ידות שונות וקבצתים להיות אחד, מאינץ תרל"ב

פענח רזא = ר' יצחק ב"ר יהודה הלוי, פענח רזא, פראג שס"ז
צורו המור = ר' אברהם סבע, צורו המור השלם על חמשה חומשי תורה, א-ב, מהדורת הרב ב' ויכלדר, בני-ברק תשנ"ג

** בספר נדפסו שני פירושים עוקבים. הראשון מיוחס לר' אפרים ב"ר שמשון, מחוגו של ר' נחמיה ב"ר שלמה הנביא, מחסידי אשכנז שלא מבני החוג המרכזי; והשני, נתכנה בכתב-היד, ובעקבותיו בדפוס: 'מכתבה אשכנזית' (ופעמים בודדות: 'מחכמי אשכנז'), ולדעתי, הוא מבית מדרשו של ה'רוקח', היינו מהחוג המרכזי של חסידי אשכנז, ואין כל ממש בטענה ש'מכתבה אשכנזית' הוא פירוש התורה האמיתי של ה'רוקח' עצמו; ראה: תשובות ה'רוקח', עמ' קפז-קפח הערה 6.

שבלי הלקט = ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, שבלי הלקט השלם, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמז
שפתי כהן = ר' מרדכי הכהן מצפת, שפתי כהן, ויניציאה שסה

תוספות השלם = תוספות השלם: אוצר פירושי בעלי התוספות על תורה נביאים וכתובים,
 א-יז, בעריכת הרב י' גליס, ירושלים תשמב-תשפכ

תורה שלמה = חומש תורה שלמה: והוא התורה שבכתב עם באור התורה שבעל פה, א-מד,
 בעריכת הרב מ"מ כשר, ירושלים תרפז-תשנה

תורת משה = תורת משה: דרושים פירושים וביאורים [...] מהרב [...] רבינו משה אלשיך,
 א-ה, ירושלים תשנ

תרגום יב"ע = תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, בדפוס מקראות גדולות הנפוצים.

תשובות הרוקח = תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח': שיר מחורז בהנהגת התשובה
 ודרכיה, מהדורת, ירושלים תשעד

מחקרים

אברמסון, פתיחה לדרשות = ש' אברמסון, 'דברי פתיחה', בתוך: דרשות על התורה לר' יהושע
 אבן שועיב: צילום דפוס קראקא של"ג (1573), ירושלים תשכט, עמ' 5-51

אורבך, בעלי התוספות = א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם,
 הדפסה חמישית מורחבת, ירושלים תשמו

ברין, מחקרים בפירוש רי"ק = ג' ברין, מחקרים בפירוש של ר' יוסף קרא, תל-אביב תשנ
גאולה, מדרשי אגדה אבודים = ע' גאולה, מדרשי אגדה אבודים הידועים מאשכנז בלבד:

אבכיר, אספה ודברים זוטא, ע"ד, א-ב, ירושלים תשסז

גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים = א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים: קורותיהם, דרכם
 בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, מהדורה שלישית ומתוקנת, ירושלים תשסא

גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים = א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם
 בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, מהדורה שלישית ומתוקנת, ירושלים תשסא

זימר, עולם כמנהגו נוהג = ז' זימר, עולם כמנהגו נוהג: פרקים בתולדות המנהגים, הלכותיהם
 וגלגוליהם, ירושלים תשנו

טויטו, האמנם משקף כת"י לייפציג = א' טויטו, 'האמנם משקף כתב-יד לייפציג 1 את הנוסח
 המקורי של פירוש רש"י לתורה?', תרביץ, סא (תשנב), עמ' 85-115

צונץ-אלבק, הדרשות בישראל = יוט"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית,
 בעריכת והשלמת ח' אלבק, ירושלים תשיד

אֵילֹוּ פִירוּשֵׁי חוֹמֵשׁ יִסּוֹד הַמֵּאוֹר הַגָּדוֹל רַבֵּנוּ שְׁלֹמֹה
בְּרַבִּי יִצְחָק וִישׁ בְּתוֹכָן טַעְמִים וּמִדְרָשִׁים שְׂאִינָן מִיָּד
מִיִּסּוּדוֹ וְנוֹסְפִים עַל פְּתוּחוֹ וְעֵין לֹא רֹאֵתָה זֹלָתָם וְאִן
וְאִזְּ לֹא שָׁמְעָה דוֹגְמָתָן וְחַמְשִׁכִּיל בָּהֶם יִזְחִיר כְּזוֹחֵר
הֶרְקִיעַ וְאֹרֻזֵּי לֹא יִשְׁקִיעַ וּבְרוּךְ הַעֲוֵת לִיעֵף כֹּחַ א"ס

אילו פירוש חומש יסוד המאור הגדול רבינו שלמה
טעמים ומדרשים שאינן מיסודו ונוספים על פתוחו, ועין לא ראתה זולתם ואין
לא שמעה דוגמתן, וחמשכיל בהם יזחיר כזוחר, ואורז לא ישקיע.
וברוך חנותן ליעף כח. א"ס.

דברי המחבר בסוף פירוש רש"י על התורה